

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ІМЕНІ ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО”**

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

№ 2 (50)

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

Друкується відповідно до рішення Вченої ради Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”, протокол № 6 від 29 червня 2021 року.

Наказом МОН «Про затвердження рішень атестаційної колегії міністерства» від 24 вересня 2020 р. № 1188 збірник включено до переліку наукових фахових видань України (категорія Б) зі спеціальностей 052. Політологія, 054. Соціологія, 081. Право.

*Вісник Національного технічного університету України
“Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право
включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща).*

www.socio-journal.kpi.kiev.ua

Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”.
Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. праць. – Київ, 2021. – № 2 (50). – 178 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А.А. Мельниченко – к. філос. н., доц., проректор КПІ ім. Ігоря Сікорського; В.А. Мисливий – д. ю. н., професор кафедри публічного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; В.М. Кулик – д. політ. н., головний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; В.П. Степаненко – д. с. н., (PhD in Sociology, Манчестерський університет, Великобританія), головний науковий співробітник Інституту соціології НАНУ; Г.О. Коржов – к. с. н., доцент кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Д.І. Голосніченко – д. ю. н., доц., професор кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Є.Д. Лук'янчиков – д. ю. н., професор кафедри інформаційного права та права інтелектуальної власності факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Є.І. Головаха – д. філос. н., професор, зав. відділу методології та методів соціологічних досліджень Інституту соціології НАНУ; М.Н. Єнін – к. с. н., доцент кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; О.А. Фісун – д. політ. н., професор, зав. кафедри політології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна; О.Г. Злобіна – д. с. н., професор, зав. відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ; О.Д. Куценко – д. с. н., професор, зав. кафедри соціальних структур і соціальних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка; О.О. Бакалінська – д. ю. н., доц., професор кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; О.О. Кравчук – д. ю. н., доц., професор кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; П.В. Кутуєв – д. с. н., професор, зав. кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; С.О. Макеев – д. с. н., професор, зав. відділу дослідження соціальних структур Інституту соціології НАНУ; Т.Д. Брік – PhD з економічної історії університету Карлоса Третього, викладач Київської школи економіки; Я.Ю. Цимбаленко – к. н. з держ. упр., в. о. декана факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського.

МІЖНАРОДНИЙ СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Георгій Дерлуг'ян – PhD з соціології, професор соціології та публічної політики філіалу Нью-Йоркського університету в Абу-Дабі, ОАЕ (головний редактор); Абель Полезе – Ph.D. з соціальних наук, ст. науковий співробітник Інституту політичних наук та врядування Талліннського технічного університету, Таллінн, Естонія; А.В. Коротаєв – д. іст. н., зав. лабораторії моніторингу ризиків соціально-політичної дестабілізації Науково-дослідного університету «Вища школа економіки», Москва, РФ; Войцех Рафаловський – PhD з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету, Польща; Джесіка Зиховіч – PhD зі слов'янських студій, наукова співробітниця Центру нових демократій ім. родини Вейзерів Мічиганського університету, США; Джеффри Александер – PhD з соціології, професор соціології Йельського університету, США; Ерік Райнерт – PhD з економіки, професор управління технологіями Талліннського технічного університету, Естонія; Є. Калужнова – к. е. н., професор університету м. Редінг, Велика Британія, Директор Центру Євразійських досліджень; Інесс Супуле – Інститут соціології та філософії Латвійського університету, Рига, Латвія; Інта Меєріна – PhD з соціології, директор центру досліджень діаспори та міграції Латвійського університету, Латвія; Іренеуш Садовський – PhD з політичних наук, науковий співробітник Інституту політичних досліджень ПАН, Польща; Кеван Харріс – PhD з соціології, асистент-професор соціології Університету Каліфорнії в Лос-Анджелесі, США; Кімітака Мацузато – професор політичних наук Токійського університету, Японія; М.А. Мінаков – старший науковий співробітник Інституту Дж. Кеннана, Міжнародний науковий центр Вудро Вільсона, США; Миколай Павляк – PhD з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету, Польща; Сальваторе Бабонес – PhD з соціології, асоційований професор соціології та соціальної політики Сіднейського університету, Австралія.

ЗМІСТ

СОЦІОЛОГІЯ

Вольський О. М.

Вплив транзиту гегемонії на структури символічного насильства в капіталістичній світ-системі.....8

Грищенко Н. І., Лясота Л. І.

Теорії міграції населення та їх значення для вивчення міграційних настроїв у XXI ст.....15

Пиголенко І. В.

Забезпечення якості польового етапу дослідження під час проведення соціологічних опитувань.....22

Сідоричева Н. В., Тащенко А. Ю.

Культурна апропріація в соціальних відносинах.....28

Соснюк Є. О.

Аналіз класичних та сучасних підходів до визначення структури політичної ідентичності.....33

Цимбалюк Н. М., Лазаренко І. С.

Соціальне служіння церков як провайдер практик соціальної допомоги.....39

ПОЛІТОЛОГІЯ

Багінський А. В.

Криза концепції «ліберального миру».....46

Барабаш О. В.

Питання термінування владних повноважень як маркер стратегій сучасного капіталізму: особливості ситуації в країнах Латинської Америки та Карибського басейну.....51

Кравець М. С.

Філософія трансформаційних процесів інформаційного формату структури масової політичної культури.....58

Никифорова А. Р., Никифорова Н. О.

Зовнішньополітична «самоізоляція» Російської Федерації як кремлівський наратив.....62

Пасічний Р. Я.

Вплив сучасної російської пропаганди на країни Європи.....70

Чубатенко О. М.

Тенденції розвитку виборчих технологій в Україні в умовах становлення інформаційного суспільства.....76

ПРАВО

Антонюк О. М.

Правові засади здійснення реформи децентралізації органів виконавчої влади в Україні.....81

Гуцу С. Ф.

Упровадження штучного інтелекту в трудові відносини: перспективи правового регулювання.....87

Дяченко С. В., Гордієнко Т. С.

Розгляд цивільних справ за участю суду присяжних в Україні.....93

Дяченко С. В., Завадко Д. О.

Приватні виконавці в Україні: правовий статус, проблеми та перспективи розвитку.....99

Дяченко С. В., Мельник Т. Р.

Правове регулювання діяльності присяжних у цивільному судочинстві.....105

Зашупіна Ю. В.

Звільнення прокурорів як наслідок неуспішного проходження атестації в межах реформування прокуратури в Україні.....111

Кирєєва І. В.

Загальна характеристика умов припинення права громадян щодо спеціального використання природних об'єктів.....116

Козін О. В., Дяченко С. В.

Зловживання цивільними процесуальними правами.....121

Косілова О. І.	
Політична участь як форма реалізації політичних прав: теоретико-правовий дискурс.....	127
Костенко І. В., Білоусова К. В.	
Поліцейські заходи в Україні: види та застосування.....	134
Коц Д. В.	
Повноваження Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України щодо нормативно-правового регулювання захисту інформації з обмеженим доступом.....	138
Кузьмич О. Я.	
Актуальні питання цивільно-правової відповідальності третіх осіб за порушення покладених на них обов'язків боржника.....	143
Мисливий В. А., Кліпановський А. П.	
Безпілотний транспорт: проблеми правового регулювання.....	148
Паскар А. Л.	
Роль суду в попередженні зловживань процесуальними правами учасниками цивільного процесу.....	155
Радчук О. П.	
Окремі питання перевезення пасажирів та їх багажу в міжнародному автомобільному сполученні.....	160
Сидорчук В. В., Стоянов М. М.	
Поняття процесуального статусу слідчого, його складники.....	167
Шаповаленко Є. В., Ємець О. М., Злагода О. В.	
Мережевий додаток безпечного обміну інформацією (SIENA) як інструмент у протидії кримінальним правопорушенням.....	172

CONTENTS

SOCIOLOGY

Volskyi O.

The impact of the hegemony on the structure of symbolic violence in the capitalist world-system.....8

Hryshchenko N., Lyasota L.

Theories of population migration and their significance for the study of migratory attitudes in the XXI century.....15

Pygolenko I.

Quality assurance of the field phase of the research during sociological surveys.....22

Sidorycheva N., Tashchenko A.

The cultural appropriation in social relations.....28

Sosniuk Ye.

Analysis of classical and modern approaches to defining the structure of political identity.....33

Tsybaliuk N., Lazarenko I.

Churches social service as a provider of social assistance practices.....39

POLITICAL SCIENCE

Bahinskyi A.

Crisis of the concept of “liberal peace”.....46

Barabash O.

The question about the terms of office as a marker of the strategies of modern capitalism: Latin America and the Caribbean in search of a perspective.....51

Kravets M.

Philosophy of transformational processes of information format of the structure of mass political culture.....58

Nykyforenko A., Nykyforenko N.

Russian Federation “self-isolation” as a Kremlin’s foreign policy narrative.....62

Pasichnyi R.

The influence of modern Russian propaganda on European countries.....70

Chubatenko O.

Trends in developing election technologies in Ukraine.....76

LAW

Antonyuk O.

The legal entities of the building reforms of decentralization executive bodies in Ukraine.....81

Gutsu S.

Introduction of artificial intelligence into labor relations: perspectives of legal regulation.....87

Diachenko S., Hordiyenko T.

Consideration of civil cases with the participation of jurors in Ukraine.....93

Diachenko S., Zavadko D.

The private performers in Ukraine: legal status, problems and development prospects.....99

Dychenko S., Melnyk T.

Legal regulation of the activity of jurors in civil proceedings.....105

Zashupina Yu.

Dismissal of prosecutors as a result of unsuccessful attestation within the framework of the prosecutor’s office reformation in Ukraine.....111

Kyrieieva I.

General characteristics of the conditions of terminating the right of citizens to special use of natural objects.....116

Kozin O., Dyachenko S.

Abuse of civil procedural rights.....121

Kosilova O.	
Political participation as a form of realization of political rights: theoretical and legal discourse.....	127
Kostenko I., Belousova K.	
Police measures in Ukraine: types and applications.....	134
Kots D.	
The powers of the State Service of Special Communications and Information Protection of Ukraine in the normative-legal regulation of protection of information with limited access.....	138
Kuzmych O.	
Topical issues of civil liability of third parties for breach of the debtor's duties.....	143
Myslyvyi V., Klipanovskyi A.	
Unmanned vehicles: legal regulation problems.....	148
Paskar A.	
The role of a court in preventing the abuse of procedural rights by the participants of the civil trial.....	155
Radchuk O.	
Selected issues of transportation of passengers and their luggage in international road transport.....	160
Sydorchuk V., Stoianov N.	
The concept of procedural status of the investigator, its components.....	167
Shapovalenko Ye., Yemets O., Zlahoda O.	
The Secure Information Exchange Network Application (SIENA) as a tool in countering criminal offenses.....	172

ВПЛИВ ТРАНЗИТУ ГЕГЕМОНІЇ НА СТРУКТУРИ СИМВОЛІЧНОГО НАСИЛЬСТВА В КАПІТАЛІСТИЧНІЙ СВІТ-СИСТЕМІ

Вольський О. М.,

магістр політології

Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ORCID ID: 0000-0001-6086-7253

Однією із ключових концепцій світ-системного аналізу є концепція ліберальних держав-гегемонів, котрі не просто виникають, розвиваються та занепадають всередині капіталістичної світ-системи, але й розширюють та перезасновують її на нових засадах. При цьому процес передачі влади між різними державами-гегемонами відбувається під час Тридцятирічних світових воєн (1618–1648, 1794–1815, 1914–1945 рр.).

У цій статті досліджуються процеси символічного насильства та інституційного ізоморфізму в ході транзиту гегемонії. А також стверджується, що держава-гегемон створює організаційне поле, яке поширює явище інституційного ізоморфізму всередині капіталістичної світ-системи, що призводить до відносної гомогенізації псевдонезалежних держав, які входять до її складу. Хоча, говорячи про таку «стандартизацію», треба порівнювати кожну окрему державу не з гегемоном, а з іншими представниками її зони у капіталістичній світ-системі.

Процес витворення «універсальних» інституцій дозволяє створити загальні культурно-політичні смисли, що стабілізує транснаціональні класові альянси і дозволяє державі-гегемону реалізовувати свою символічну владу на всіх рівнях капіталістичної світ-системи.

Тому одним із найруйнівніших проявів транзиту гегемонії є крах глобальної системи символічного насильства та інституційного ізоморфізму, що призводить до краху монополії на символічне, а отже, і фізичне насильство. Таким чином створюються можливості для чисельних низових повстань та появи конкуруючих неліберальних державних проєктів.

Ключові слова: символічне насильство, гегемонія, світ-системний аналіз, інституційний ізоморфізм.

Постановка проблеми. Одним із ключових концептів світ-системного аналізу є уявлення про державу-гегемона, що не тільки стабілізує капіталістичну світ-систему, але й розширює та перезасновує її на нових засадах [1, с. 72].

Таким чином, транзит гегемонії є не тільки механічним процесом концентрації капіталу та влади, але й часом створення нових політичних механізмів та наративів.

У цій статті ми зосередимося на тому, як період «міжкоролів'я», що виникає у ході передачі влади між державами-гегемонами, впливає на структури символічного насильства у глобальному масштабі.

Мета статті полягає у здійсненні оцінки ролі символічного насильства як чинника стабільності/дестабілізації капіталістичної світ-системи під час транзиту гегемонії.

Завданням статті є доведення тези, що для коректного аналізу структур символічного насильства необхідно відмовитися від державоцентричного підходу і принципу методологічного націоналізму та перевести дослідження полів символічного виробництва у транснаціональну площину. А також продемонструвати, як процес зміни держав-гегемонів призводить до зменшення рівня автономії полів символічного виробництва, що призводить до занепаду принципу безсторонності та деструкції «універсальних» цінностей.

Аналіз літератури. Після публікації І. Валлерстайном першого тому «Світ-системи Модерну» [5], де було закладено концептуальні основи світ-системного аналізу, його робота наразилась на чисельну теоретичну критику. Такі представники військово-фіскальної теорії держави, як Т. Сковпол

[14] та Ч. Тіллі [13], звернули увагу на те, що він зробив спробу редукувати різноманіття державних форм до трьох великих зон розподілу праці: Ядро, Напівпериферія та Периферія, що суперечить емпіричним фактам. Адже навіть у Ядрі можуть поряд співіснувати майже невагома конфедеративна Голландія та абсолютистська бюрократична Франція. Тому теза, що міжнародний розподіл праці визначає локальну політику, видавалася вищезгаданим теоретикам вкрай хиткою.

У відповідь на це І. Валлерстайн вказав, що бюрократичні механізми мобілізації ресурсів є, перш за все, ознакою відносно слабкості держави, котра прагне політичними методами компенсувати економічну слабкість [6, с. 39]. І найсильніша в абсолютному значенні держава матиме відносно слабкий бюрократичний апарат. Для ілюстрації цієї тези він ввів поняття держави-гегемона як сили, що стабілізує світ-систему. Але для нього це просто найсильніший член капіталістичної світ-системи, котрий послідовно здобуває перевагу у таких сферах, як промисловість, культура та фінанси, що дозволяє йому нав'язати свою позицію іншим псевдонезалежним державам [6, с. 45].

Наступним кроком у розвитку концепції держави-гегемона стала книга «Довге ХХ століття. Гроші, влада та витоки нашого часу» Дж. Аррігі, який залучив до свого аналізу грамшівську концепцію гегемонії. Він стверджував, що держава-гегемон виконує свою функцію, «якщо вона веде систему держав у бажаному напрямі і при цьому сприймається як така, що досягає спільних інтересів. Саме таке керівництво/лідерство робить пануючу державу гегемоністською. Але пануюча держава може бути скеровуючою в тому сенсі, що притягує інші держави на свій власний шлях розвитку (інституційний ізоморфізм – О.В.) <...> Тобто держава може встановити світову гегемонію тому, що вона може обґрунтовано претендувати на роль рушійної сили загальної експансії колективної влади правителів над підданими. Чи <...> тому, що вона може обґрунтовано претендувати, що експансія її влади над деякими чи над усіма іншими державами відповідає інтересам підданих цих держав (символічне насильство – О.В.)» [1, с. 70].

Так питання гегемонії у світ-системному аналізі переходить зі сфери фізичного та економічного насильства до впорядкування суспільних відносин, що потребує сили переконання.

Для аналізу механізмів переконання ми звернемося до робіт П. Бурдьє про символічну владу як здатність до конструювання соціального світу, що закріплює відносини матеріальної нерівності через механізми символічного насильства.

П. Бурдьє стверджував, що монополія на символічне насильство є основною умовою монополії на фізичне насильство [3, с. 50], що є можливим за умови наявності «універсальних» (загальних) цінностей, які створюють можливості для функціонування суспільства.

Звернімося до циклу лекцій П. Бурдьє у Колеж де Франс. У ньому він, не обмежений умовами письмової форми, спробував створити власну теорію держави, універсалізуючи своє розуміння французького досвіду, що, на думку автора статті, показало всі недоліки державоцентричного підходу в поясненні джерел символічного насильства (соціального порядку).

Також ми маємо згадати есе американського соціолога Р. Коллінза, котрий – як представник державоцентричного підходу – розвивав теорію геополітичного престижу. Він стверджував, що популярність політичних ідеологій напряму пов'язана з могутністю держав, що їх сповідують.

Виклад основного матеріалу. П. Бурдьє розвивав уявлення про символічну владу на основі концепцій Е. Дюркгейма про логічну і моральну інтеграцію [3, с. 51], вказуючи, що моральна солідарність виникає у випадку існування спільного набору логічних категорій.

З одного боку, це елементи престижних стилів життя (габітусів), які некритично запозичуються нижчими верствами населення з метою підняття соціального статусу. І таким чином смаки та уподобання вищих верств починають відчуватися як загальнообов'язкові, що легітимізує матеріальну нерівність і слугує відтворенню ієрархії [4].

З іншого боку, це здатність бюрократичних структур до символічного насильства. П. Бурдьє демонструє, що чітке та послідовне виконання бюрократичних процедур створює процесуальну справедливість, коли рішення виробляється не під впливом конкретної людини, а завдяки слідуванню правилам. Це створює легітимність, засновану на принципах незацікавленості та безсторонності. Внаслідок чого уряд має вищу легітимність, ніж будь-який інший претендент на владу [2].

Ідеально функціонуюча система символічного насильства робить деякі способи поведінки буквально немислимыми. Хоча бюрократичні структури завжди заражені партикулярними інтересами (корупцією), що підриває їх легітимність.

П. Бурдьє послідовно відмовляється як від марксистської теорії відображення, з її «матеріалістичною» класовою боротьбою, так і від веберіанського «ідеалізму», в якому основою суспільства є культура [4]. Замість цього він використовує поняття структурної гомології та виступає проти твердження, що окрема сфера суспільного життя може визначати функціонування соціуму в цілому. Як мізинець не є причиною великого пальця, а самі пальці є аспектами, а не причинами існування організму, так і економіка з культурою є окремими аспектами суспільної тотальності.

Такий підхід дозволив П. Бурдьє зосередитися на полях автономного символічного виробництва. Він показав, що будь-який інтелектуальний продукт не є прямим відображенням соціальної позиції його творця, а існує у просторі загальноприйнятих точок зору, що робить його принципово зрозумілим і прийнятним. Тобто, якщо цей текст не відповідає стандартам науковості, він не буде вважатися частиною поля соціологічного наукового виробництва. Представники кожного такого поля: філологи, соціологи, філософи *etc.* прагнуть підняти свій соціальний статус через підйом престижу власного поля символічного виробництва [4].

А тепер перейдемо до механізму презентації та репрезентації, що є ключовим для розуміння концепції П. Бурдьє.

Презентація – це буквальный опис того, що відбувається на практиці, а репрезентація – це викривлений опис подій.

Отже, зміна публічної риторики протягом останніх років: BLM, cancel culture, популізм, великодержавність – це факт (презентація). А спроба інтерпретації змін через призму концепцій П. Бурдьє та світ-системного аналізу у формі соціологічної наукової статті (поле виробництва) – це репрезентація, що відбувається під впливом габітусу та символічного капіталу автора.

Ключова проблема такого підходу полягає в тому, що перед нами приклад структуралістського конструктивізму. Тобто соціальний престиж будь-якої точки зору (репрезентації) залежить не від переконливості аргументів, що лежать в її основі, а від її позицій всередині об'єктивно існуючих соціальних структур. І Ахіллесовою п'ятою П. Бурдьє являється відсутність послідовної теорії соціальних змін [9], яка могла би пояснити зростання чи падіння престижу різних полів символічного виробництва. На його думку, ключовим драйвером виникнення держави є внутрішня динаміка бюрократичного поля, тобто юристи та чиновники настільки прагнули ствердити та легітимізувати власну позицію, що побудували держави [3].

Така універсалізація відразу викликає наступні питання. По-перше: чому у Франції юристи та чиновники побудували державу, а у чисельних *failed states* ні? По-друге: за яких умов виникає, розвивається та зникає монополія на символічне насильство у міжнародних відносинах і як вона співвідноситься з монополією на внутрішньодержавне символічне насильство?

Щоб відповісти на ці питання, нам слід розглянути символічне насильство на міждержавному рівні протягом довгого часу (*la longue durée*).

Теоретично міждержавні відносини – це взаємодія між умовно рівними формально суверенними суб'єктами, але на практиці не всі держави мають можливість повністю його реалізовувати. Ми часто спостерігаємо континуум між «абсолютним» суверенітетом та повною його відсутністю, адже чисельні «держави» Периферії існують лише формально. Їхня суверенність близька до нуля, зокрема у сфері символічного насильства, а відсутність по-справжньому автономної державної служби для «юристів та чиновників» змушує місцеві еліти шукати влади та престижу всередині транс- та субнаціональних полів виробництва. Врешті-решт різниця між внутрішньою та зовнішньою політикою в сучасному світі є більш ніж умовною. Але як формуються ці поля і які точки зору в них є престижнішими за інші?

Відповідь на це дав Р. Коллінз, який вивів спостереження П. Бурдьє на макорівень: успіх держави піднімає престиж її ідеології та дозволяє експортувати її в інші країни [11, с. 97]. Таким чином створюється сфера «універсальних» (загальних) цінностей, що призводить до копіювання інституцій домінуючої держави (інституційного ізоморфізму) [10]. Внаслідок цього ми отримуємо численні парламенти, які «не є місцями для дискусій», та конституційні суди, чиї вироки можна просто ігнорувати.

Підхід Р. Коллінза дозволяє побачити динаміку міжнародних відносин через призму символічного насильства. Але виникає питання: чому протягом останніх чотирьох століть, за винятком періоду «Тридцятирічних війн», на міжнародному рівні домінують ліберальні гегемони з їх ліберальною риторикою, а не держави-носії інших ідеологій [7]?

З точки зору військово-фіскальної теорії держави, найпростішою відповіддю стало би твердження, що багаті держави не мають потреби у примусовій мобілізації ресурсів, і це дозволяє їм підтримувати ліберальні практики у внутрішній та зовнішній політиці. Тим самим ми ототожнимо лібералізм з державою концентрованого капіталу, для якої основним ресурсом є добре розвинена грошова економіка, що дозволяє пануючим верствам вилучати ресурси на війну у грошовому еквіваленті та змушує їх дбати про підтримку торгово-промислової основи своєї влади.

Але чому тоді жодного разу на світовій арені ми не бачимо періоду тривалого домінування авторитарної держави концентрованого примусу з її практиками недобровільної мобілізації населення для досягнення державних цілей? Хоча можна сказати, що ліберальні держави успішні тому, що вони багаті, а багаті тому, що ліберальні, отже, успішна в довгостроковому плані держава завжди буде ліберальною. Але таке твердження має низьку пояснювальну силу, і, по суті, є актом символічного насильства. Оскільки містить у собі телеологічне твердження, що для досягнення успіху треба будувати ліберальну державу концентрованого капіталу.

Звісно, ми не прагнемо зробити з військово-фіскальної теорії держави «солом'яне опудало» і прекрасно розуміємо, що Ч. Тіллі, котрий запровадив поняття держави концентрованого капіталу та концентрованого примусу, міг би сказати, що «ідеальний тип» держави концентрованого капіталу – це торгівельні міста-держави [13, с. 44]. У ході історичного розвитку вони зазнали поразки від національних держав змішаного типу, які суміщали в собі як можливість звернення до вилучення капіталу, так і примус широких мас населення до співпраці з державними інституціями. І саме така «золота середина» заклала основи для функціонування сучасної західної демократії [13].

Таким чином, зосередившись на дослідженні розвитку окремих держав та суспільств, ми ризикуємо «не побачити лісу за деревами», що змушує нас відмовитися від принципу методологічного націоналізму. Особливо враховуючи той факт, що Ч. Тіллі стверджує, що найсильніша держава регіону задає стандарт насильства для нього. І якщо певна держава не може його підтримувати, то вона зникне з політичної мапи [13, с. 40]. Тому можна однозначно стверджувати, що причини розквіту та занепаду держав, як і їхня здатність до символічного насильства, значною мірою знаходяться поза межами їхнього контролю.

Особливої уваги при цьому заслуговує темпоральний аспект аналізу. П. Бурдьє вказує на те, що в індивідуальному, а також «органічному» соціальному житті, події переважно просто трапляються. Та коли ми переходимо до функціонування більш складних спільнот, нам доводиться створювати календар, щоб синхронізувати різні аспекти суспільного життя [3, с. 59].

І саме ця календарна функція виступає одним із ключових аспектів символічного насильства та пов'язаної з ним цензури. Тому що вона дозволяє робити «універсальні» твердження на основі наявного досвіду «тут і зараз», створюючи спільний набір логічних категорій.

Так, сумнозвісний «кінець історії» Ф. Фукуями звучить відносно адекватно у 1990-х роках, а твердження В.І. Леніна про те, що імперіалізм є остання стадія капіталізму, прекрасно описує події першої половини ХХ століття. Але обидва твердження втрачають сенс поза межами власної історичної епохи.

Саме тому системи символічного насильства треба аналізувати у межах *la longue durée*, а не намагатися універсалізувати досвід конкретної держави у конкретний історичний період, що, по суті, є актом символічного насильства. Слід ставити питання, що ми вважаємо успіхом у довгостроковій перспективі? І наскільки довгою є ця довгострокова перспектива? Адже історія ніколи не закінчується і кожна крапка – це, насправді, кома.

Для того, щоб заповнити вищеперераховані прогалини в роздумах П. Бурдьє, Р. Коллінза та Ч. Тіллі, ми використаємо школу світ-системного аналізу, котра показує, що державні інституції та засоби символічного насильства напряду пов'язані з позицією території у капіталістичній світ-системі.

І. Валлерстайн стверджує, що за своєю природою політика локальна, а економіка глобальна [5, с. 15]. І основою функціонування капіталістичної світ-системи є міжнародний поділ праці, який пом'якшує класові антагонізми завдяки розміщенню різних економічних процесів та пов'язаних із ними режимів визискування робочої сили в різних політичних юрисдикціях [5, с. 101].

Звісно, кожна держава прагне максимальної концентрації процесів з високою доданою вартістю на своїй території. І якби всі держави були відносно рівними за своєю потугою і мали монополію на символічне насильство, то ми би жили у світі нескінченної війни всіх проти всіх, що унеможливило би міжнародну торгівлю, а отже, існування капіталізму як глобального явища.

Таким чином, рівномірний розвиток всіх держав суперечить динаміці капіталізму, що призводить до розподілу світ-системи на три нерівні за розміром зони: Ядро, Напівпериферію, Периферію і виникнення ситуації, коли «<...> сила державних машин у державах центра є функцією від слабкості інших державних машин. Відповідно втручання іноземців через посередництво війн, підривних дій та дипломатії стає долею периферійних держав» [8, с. 41].

Але такий підхід зводить функціонування капіталістичної світ-системи до відносин брутального панування Ядра над Периферією, що робить її принципово нестабільною. Оскільки Ядро складається з багатьох держав, які конкурують між собою, в тому числі за контроль над Периферією. Така ситуація неминуче буде створювати можливості для мобільності окремих «держав» периферії у випадку послаблення Ядра.

Звісно, таке пояснення, як вірно зауважує Т. Скочпол [14], грішить телеологічністю, але хотілося би зауважити, що світ-системний аналіз набагато краще відповідає на питання як, ніж чому. Праці І. Валлерстайна [5–8] окреслюють основні риси та тенденції функціонування капіталістичної світ-системи, але не створюють цілісну картину драйверів її розвитку, що він активно намагається замаскувати нечіткістю термінології та претензією на кроссдисциплінарність [5].

Прочитавши вищезгадані тексти, можна дізнатися багато нового про граничні умови існування капіталізму, порушення яких може призвести до розпаду капіталістичної системи та/або перетворення

її на світ-імперію/імперії, але важко дати чітку відповідь на питання, чому європейська капіталістична світ-система тріумфально завоювала планету. Однак метою цього дослідження є краще розуміння того, як держава-гегемон стабілізує функціонування капіталістичного механізму на макрорівні, а не відповідь на це вкрай важливе, але дуже загальне питання.

І. Валлерстайн пояснює відносну стабільність капіталістичної світ-системи трьома факторами: 1) існування держав напівпериферії як стабілізуючого прошарку «середнього класу» у світ-системі та сили, якій можна віддати на аутсорс контроль над частиною периферії [8, с. 44]; 2) транснаціональні класові альянси [8, с. 184]; 3) існування держави-гегемона, котра своєю силою перевершує будь-яку коаліцію держав Ядра [7].

У цьому тексті ми зосередимося на другому та третьому факторах. Оскільки напівпериферійні держави, хоча й мають певну ступінь свободи, яка суттєво зростає у випадку дестабілізації Ядра, але за своєю природою виконують підрядну функцію та не є по справжньому важливими гравцями. Отже, їхньої роллю у динамічному аспекті символічного насильства на глобальному рівні в цьому дослідженні можна знехтувати.

Нашу розмову про транснаціональні класові альянси слід розпочати з питання режимів символічного насильства у різних зонах світ-системи. Для держав Ядра характерні елементи лібералізму та створення відносно автономного поля державної служби [8, с. 40]. Тим часом Периферія, що базується на більш жорсткому визискуванні некваліфікованої робочої сили, будує свою політичну риторику на дискурсі «традиції проти змін». При цьому «щось, що вважається «традиційним» насправді має більш недавнє походження, ніж люди звичайно уявляють собі, виражаючи при цьому консервативні інстинкти певних груп, яким загрожує зниження соціального статусу. Насправді, схоже, ніщо не виникає й не розбудовується так швидко, як «традиція», коли в цьому виникає необхідність» [5].

Проблема полягає в тому, що у будь-якій державі є як процеси ядра, так і процеси периферії, котрі створюють для кожної політії свій унікальний баланс сил. Таким чином, навіть у найбільш периферійній державі існують елементи Ядра, а в державі-гегемоні є елементи периферії. Тому привілейовані верстви периферійних територій часто більш лояльні Ядру, ніж інтересам та населенню своїх країн, а долею напівпериферійних держав є постійна соціально-політична нестабільність, викликана відсутністю сталого балансу між різноспрямованими економічними процесами.

Ключовою умовою стабільного існування транснаціональних альянсів є держава-гегемон, котра впорядковує функціонування капіталістичної світ-системи та виступає керуючою та направляючою силою.

Вказавши, що держава-гегемон втілює в собі нову, більш ефективну, коаліцію ділових та державних організацій, яка дозволяє новому претенденту на гегемонію ефективно концентрувати капітал на своїй території. Тим самим він послаблює старого гегемона, що викликає відродження протекціонізму як засобу захисту від нових претендентів на гегемонію. Така ситуація призводить до виникнення *belle époque* [1, с. 282], яка закінчується виникненням альтернативного до старого гегемона центра фінансової влади [1, с. 139], що створює умови для світових «Тридцятирічних воєн». Таким чином, зростання та занепад держав-гегемонів стає глибоко закономірним явищем, необхідним для функціонування світ-системи.

Таким чином, системи легітимного символічного насильства у глобальному вимірі стабілізуються постаттю держави-гегемона. І, у випадку її послаблення, ми бачимо перехід системи міжнародних відносин з анархічного стану у хаотичний. Унаслідок відсутності держави-гегемона Ядро, а значить і всі інші зони, дестабілізуються, що підриває всю систему транснаціональних альянсів та міжнародний розподіл праці, створюючи умови як для жорсткої міждержавної конкуренції, так і для низових повстань і фашизму, які є реакцією на вакуум символічної влади з боку правлячих еліт [1, с. 71].

І першою жертвою цього системного хаосу стає універсальність та принцип безсторонності. Через крах гарантованих геополітичним престижем держави-гегемона цінностей та міжнародного розподілу праці відбувається втрата монополії на символічне насильство як на внутрішньодержавному, так і на міждержавному рівні.

Ситуацію ускладнює те, що у своїх спробах відновити монополію на символічне насильство локальні еліти створюють власні наративи, які тепер спираються на локальну ситуацію та шанси держави на політико-економічну мобільність в рамках світ-системи.

На наш погляд, найкраще цю ситуацію описав німецький історик Е. Нольте у своїй роботі «Європейська громадянська війна 1917–1945 (Націонал-соціалізм та більшовизм)», де він проводить прямо паралелі між першою половиною XX століття та революційними і наполеонівськими війнами. «У епоху Французької революції та Наполеона громадянська війна та війни між державами були ледве відмінними одна від одної. Адже держава, що написала на свої прапорах девіз «Мир хатам, війна палацам», сама була партією громадянської війни, адже у ворогуючих державах, окрім кількох палаців та мільйонів хатин, було ще чимало будинків» [12, с. 8].

Висновки. Жодна держава не формується під впливом винятково внутрішніх причин. Її розвиток відбувається під впливом військово-політичного тиску суміжних країн, а також процесів з високою та низькою нормою доданої вартості, котрі були локалізовані на її території. Тому жодна держава не є повністю однорідною. А це приводить до конкуренції за монополію на символічне насильство між соціальними групами, які зав'язані на реалізацію різних процесів у капіталістичній мирі-системі.

Вплив систем символічного насильства ґрунтується не на силі інтелектуальних аргументів, а на геополітичній могутності держави, котра за нею стоїть. Поділ на зовнішню й внутрішню політику в цьому питанні є вкрай умовним. Оскільки падіння рівня геополітичного авторитету неминуче делегітимує як конкретний правлячий режим, так і його ідеологію, що нам демонструє приклад Радянського Союзу.

Держава, що досягла статусу гегемона в рамках капіталістичної світ-системи, неминуче трансформує свою політичну практику та публічну риторику у бік ліберальної політико-економічної доктрини.

Будь-яка альтернативна система символічного насильства, стосовно лібералізму держави-гегемона, несе в собі велику кількість елементів авторитарного примусу. У силу меншої ресурсної бази держава, котра наважилася кинути виклик гегемону, буде змушена використовувати неринкові механізми для стимулювання економічного росту, перерозподілу ресурсів і підтримки порядку у своїй сфері впливу й на внутрішньополітичній арені. З погляду зовнішнього та внутрішнього спостерігача це буде виглядати як спроба формування власної світ-імперії, що нам показують кейси Наполеонівської Франції, Третього Рейху та Радянського Союзу.

Єдиним способом відстояти свій суверенітет і зберегти легітимність свого правління, перебуваючи в неоднозначних відносинах з державою-гегемоном, є формування власної системи символічного насильства, що легітимізує дії уряду через ідеал публічного блага і дає йому монополію на фізичне насильство у своїй сфері впливу та внутрішньодержавній арені. Це знову змушує нас згадати Третій Рейх, СРСР та Наполеонівську Францію.

Судячи з динаміки «Тридцятирічних світових війн» 1792–1815 рр. та 1914–1945 рр., втілення альтернативних теорій модернізації на рівні політичних практик протягом тривалого часу можливо тільки в період системного хаосу, що настає після або в ході фінальної кризи гегемонії. Утвердження нового гегемона неминуче завершується зміцненням і розширенням капіталістичної світ-системи, що призводить до знищення держав, котрі не зуміли влитися у новий порядок, як це відбулося з СРСР. Або ж їх окультурення та інтеграції, що ми бачимо на прикладі сучасного Китаю.

Volskyi O. The impact of the hegemony on the structure of symbolic violence in the capitalist world-system

One of the key concepts of world-system analysis is the concept of liberal hegemonic states, which not only arise, develop, and decline within the capitalist world-system, but also expand and re-establish it on new principles. Precisely, the transition of power between different hegemonic states occurred during the most significant world wars – 1618–1648, 1794–1815, and 1914–1945.

This article examines the processes of symbolic violence and institutional isomorphism during the transition of hegemony. It argues that the hegemonic state creates an organizational field that spreads the phenomenon of institutional isomorphism within the capitalist world-system, which leads to some homogenization of the pseudo-independent states that are part of it. Although, speaking of such 'standardization', it is necessary to compare each state not with the hegemon but with other representatives of its zone in the capitalist world-system.

The formation process of 'universal' institutions creates common cultural and political meanings, stabilizing transnational class alliances and allowing the hegemonic state to exercise its symbolic power at all levels of the capitalist world-system.

Therefore, one of the most destructive manifestations of the hegemony transition is the collapse of global system of symbolic violence and institutional isomorphism, which leads to the failure of monopoly on symbolic and, consequently, physical violence. Moreover, it gives the reasons for numerous grassroots uprisings and leads to the emergence of competing illiberal government projects.

Key words: symbolic violence, hegemony, world-system analysis, institutional isomorphism.

Література:

1. Арриги Д. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени. Москва : Издательский дом «Территория будущего», 2006. 472 с.

2. Бурдьё П. Дух государства: генезис и структура бюрократического поля. URL: <http://bourdieu.name/content/burde-duh-gosudarstva-genezis-i-struktura-bjurokraticheskogo-polja> (дата звернення: 19.06.2021).
3. Бурдьё П. О государстве : курс лекций в Коллеж де Франс (1989–1992). Москва : Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2016. 720 с.
4. Бурдьё П. О символической власти. URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/expertize/3052> (дата звернення: 19.06. 2021).
5. Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Том I. Капиталистическое сельское хозяйство и истоки европейского мира-экономики в XVI веке. Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. 552 с.
6. Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Том II. Меркантилизм и консолидация европейского мира-экономики, 1600-1750 гг. Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. 528 с.
7. Валлерстайн И. Три отдельных случая гегемонии в истории капиталистической мир-экономики. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/vall_tri.php. (дата звернення 19.06.2021).
8. Валлерстайн И. Рождение и будущая кончина капиталистической миросистемы: концептуальная основа сравнительного анализа / Валлерстайн И Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. Санкт-Петербург : Издательство «Университетская книга», 2001. С. 19–62.
9. Д. Райли. Ученый как революционер Спільне. 2017. URL: <https://commons.com.ua/uk/klassovaya-teoriya-burde/> (дата звернення: 19.06.2021)
10. Димаджіо П. Вуді П. Новый взгляд на «железную клетку»: институциональный изоморфизм и коллективная рациональность в организационных полях. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/povyy-vzglyad-na-zheleznuyu-kletku-institutsionalnyy-izomorfizm-i-kollektivnaya-ratsionalnost-v-organizatsionnyh-polyah/viewer> (дата звернення: 05.2021).
11. Коллинз Р. Макроистория. Очерки социологии большой длительности. Москва : УРСС: ЛЕНАНД, 2015. 504 с.
12. Нольте Э. Европейская гражданская война 1917–1945 (Национал-социализм и большевизм). Москва : Логос, 2003, 528 с.
13. Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства. 990–1992 гг. Москва : Издательский дом «Территория будущего». 2009. 328 с.
14. Skocpol T. Review: Wallerstein's World Capitalist System: A Theoretical and Historical Critique American Journal of Sociology, Vol. 82, No. 5 (Mar., 1977). С. 1075–1090. URL: <https://www.jstor.org/stable/2777814> (дата звернення: 19. 06.2021).

ТЕОРІЇ МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ МІГРАЦІЙНИХ НАСТРОЇВ У ХХІ СТ.

Грищенко Н. І.,
старша викладачка кафедри соціології та політології
Національного авіаційного університету
ORCID ID: 0000-0003-3969-4401

Лясота Л. І.,
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри соціології та політології
Національного авіаційного університету
ORCID ID: 0000-0001-7153-7137

У статті розглядаються основні теорії міграції, проаналізовано формування теоретичної бази досліджень міграційних потоків кінця ХІХ–ХХ ст. Розглядаються роботи зарубіжних вчених, присвячені дослідженню міграційних процесів. Пропонуються узагальнюючі тренди для дослідження міграційних настроїв населення у ХХІ ст.

У сучасному світі міграція є важливою і невід'ємною його складовою частиною, одночасно із цим є і найгострішою проблемою всієї світової спільноти. Стихійні потоки мігрантів змінюють демографічну структуру, впливають на розподіл економічних та соціальних благ, втручаються у законодавчо врегульовану політику тієї чи іншої держави з метою отримання власного зиску. Явище міграції в ХХІ ст. проявляється у динаміці і характеризується все більш складними процесами в дослідженні міжнародних її проявів.

Упродовж ХХ ст. в ролі головного об'єкта різних міграційних концепцій розглядалися причини міграційних настроїв населення, різні види міграцій, розроблялися різноманітні теорії міграцій як на макрорівні, так і на мікрорівні (пояснюючи міграцію внутрішню та зовнішню, або міжнародну на підставі різних парадигм). Системний підхід у дослідженні теорій міграції дозволив розглянути дане явище в контексті політичних, соціальних, економічних, демографічних, екологічних та ін. реалій. Це дозволило проаналізувати міграційні процеси як у початковій, так і в кінцевій точці руху населення.

Вивчення міграційних настроїв населення через призму глобалізаційних процесів, управління міграційними потоками, формування спільного законодавства у сфері міжнародної міграції – основні фактори для аналізу міграції як соціального явища у сучасному світі.

Ключові слова: міграція, мігрант, теорії міграції, міграційні потоки, міжнародна міграція, інтенсивність міграції, міграційна політика.

Постановка проблеми. Розвиток, починаючи з другої половини ХІХ ст., міграційних процесів, а також стрімке збільшення кількості потоків мігрантів на початку ХХ ст. сприяло тому, що міграцію почали досліджувати як соціологи, політологи, економісти, демографи, історики так і психологи з різних точок зору, розробляючи теорії міграції, вивчаючи її як соціальне явище, як процес, як механізм впливу на економічну, політичну, соціальну і т.д. систему тієї чи іншої країни.

Протягом ХІХ ст. і ХХ ст. виникають нові теорії міграції як відповідь на важливі події свого часу і які дозволяють сьогодні розглядати міграцію в її широкому розумінні [1, с. 113–123]. Наприклад, географічні відкриття зумовлюють появу історичних теорій міграції, розвиток феміністичних рухів – появу гендерних теорій міграції, глобалізаційні процеси – виникнення теорій про центр-периферію і т.д.

На даному етапі розвитку міграційні переміщення безпосередньо мають вплив на рівень економічного добробуту та соціальної стабільності кожної з держав світу. Вивчення з подальшим визначенням напрямків міграційної політики для більшості держав стало важливим кроком, від якого напряму залежить подальший розвиток як економіки, так і культури, рівень соціального добробуту, політичної стабільності. Тому вивчення та дослідження теорій міграції є однією з пріоритетних областей соціальних наук.

Зростаючий вплив міграційних процесів, їх різноманітність та багатовекторність зумовлюють необхідність та важливість аналізу основних теоретичних підходів до дослідження міграції як соціального явища.

Метою роботи є розгляд теорій міграцій, які були запропоновані протягом XIX–XX ст., задля подальшого виявлення та означення основних класифікаційних одиниць вивчення та дослідження міграційних потоків у XXI ст.

Аналіз досліджень і публікацій. Серед зарубіжних вчених, які вивчали та досліджували різні аспекти міграції, варто відзначити праці Босвелла К., Валерстайна І., Вільямсона Дж., Дастмана К., Зелінські В., Зіпфа Дж., Каслса С., Коена Дж., Лі Е., Льюїса В., Мартіна П., Массея Д., Мілера М., Равенштейна Е., Стофера С., Тейлора Дж., Тодаро М., Фрідмана М., Харісона Дж. та ін.

Різні питання та аспекти вивчення міграції досліджували також і українські вчені Бублій М.П., Власенко Н.С., Волошин О.П., Лібанова Е.М., Малиновська О.А., Мандибур В.О., Онікієнко В.В., Прибиткова І.М., Поздняк В.О., Романюк М.Д., Шульга М.О., Черняк В.К., Шклярський Ю.О., Юрченко С.О., Юрченко О.Є. та ін.

Виклад основного матеріалу. Важливе місце у формуванні ринку праці ще починаючи з другої половини XIX ст. посідає міграція. Внаслідок активного розвитку промисловості, розбудови транспортних артерій, виникнення нових технологій відбувалися і зміни в настроях, характері та контингенті потенційних мігрантів.

Глобалізаційні тенденції сучасного світу сприяли тому, що збільшилася кількість міграційних переміщень і, як наслідок, значно підвищилася увага до дослідження міграції як соціального явища.

Основна маса міграційних теорій виникає в кінці XIX–XX ст. в західних країнах в більшій мірі через те, що саме ці країни відчули на собі вплив процесів міжнародної міграції [2].

Одним із перших вчених, що спробував концептуалізувати міграційні процеси, був німецький вчений Равенштейн Е., який у своїх трьох працях, присвячених вивченню міграції (*Birthplaces of people and the Laws of Migration* (1876 p.) [3], *The laws of migration* (1885 p.) [4] та *The laws of migration: Second Paper* (1889 p.) [5]) ставить завдання визначити обсяги міграцій у Великобританії та означити принципи, яким підкоряється цей рух; розробляє власну класифікацію мігрантів та, в кінцевому рахунку, на основі всіх емпіричних даних (на основі даних переписів Великобританії, США та деяких інших країн) виділяє одинадцять законів міграції. А саме:

1) міграція відбувається поступово («існує процес поглинання (абсорбції), коли люди, охоплені зростанням найближчих міст, мігрують в них, а їх місце займають переселенці з більш віддалених місць, і так відбувається до тих пір, поки не ослабнуть фактори, які притягують. Існує так само процес розсіювання (дисперсії), зворотний процесу поглинання);

2) відбувається перерозподіл населення між територіями;

3) території відрізняються одна від одної за економічними характеристиками;

4) більшість мігрантів переміщуються на короткі відстані;

5) кожному міграційному потокові відповідає зворотний потік;

6) мігранти на довгі відстані мігрують до великих центрів промисловості та торгівлі;

7) мешканці міст менш рухливі від мешканців сільської місцевості;

8) жінки більш схильні до міграції, ніж чоловіки (пізніше в 1889 р. Равенштейн Е. додає, що це відноситься тільки до переміщень в середині країни, у зовнішній міграції переважають чоловіки);

9) населення великих міст збільшується більше за рахунок міграційного приросту, ніж за рахунок природного;

10) обсяг міграції збільшується пропорційно розвитку промисловості, торгівлі та транспорту;

11) головними причинами міграції є економічні причини [5].

Равенштейн Е. розробляє власну класифікацію мігрантів, де виділяє мігранта локального, який змінює місце проживання в середині певної адміністративної одиниці, міста і становить більшість у країні, та мігранта, який переміщується на великі дистанції і який становить тільки одну четверту від загальної кількості мігрантів.

Вчений наводить ще такий термін, як тимчасовий мігрант. Свідчення їх існування Е. Равенштейн пропонує означити зі зростаючою кількістю готелів, хостелів в певному місці, а також кількістю та наявністю закладів освіти.

Тут необхідно відмітити, що Е. Равенштейн розглядав виключно внутрішні міграції у Великобританії і тому саме до них в першу чергу необхідно віднести і виведені ним закони. Але такий підхід щодо аналізу причин міграційних потоків, як відмінності в прибутках між державами, має місце і в сьогоденні дослідженнях міграції.

Кожна міграційна історія індивідуальна, багато що залежить і від тлумачення терміна «міграція». У своїй праці «Закони міграції» вчений визначив її як постійну або тимчасову зміну місця проживання людини [4].

Питання ж, на яку відстань здатні переміщатися мігранти, залишалося у фокусі всіх класичних міграційних теорій з часів Законів міграції Равенштейна Е., які обґрунтували відстань як фактор міграції.

Для США, в силу їхньої історичної специфіки виникнення та існування, дослідження міграційних процесів є і було одним із головних напрямків американської наукової традиції ще з початку XX ст. Чиказька соціологічна школа, як перша інституційна наукова школа в американській соціологічній традиції, велику увагу приділяла питанням вивчення причин, факторів, наслідків міграції населення.

Праця «Польський селянин в Європі і Америці» (1920 р.) представників Чиказької школи Томаса У. і Знанецького Ф., в якій на основі кількісних та якісних даних представлено дослідження тогочасних міграційних процесів, найкраще продемонструвала специфіку вивчення міграційних настроїв потенційних мігрантів [6]. І одним з найголовніших результатів дослідження було вироблення концепції «соціальної ситуації», що допомогло інтерпретувати і пояснювати міграційні процеси в XX ст.

Американський лінгвіст і філолог Зіпф Дж., спираючись на закони Равенштейна Е., в 1946 р. опублікував працю «The (P1 P2 / D) Hypothesis: On the Intercity Movement of Persons», де розглянув вплив відстані на міграції між містами [7]. Зіпф Дж. пояснював ці міграції через принцип найменшого опору. Тобто люди при отриманні і досягненні певного результату завжди обирають дії, які вимагають від них найменших зусиль.

Згідно теорії Зіпфа Дж., величина міграційного потоку з одного міста в інше залежить від відстані між містами, оскільки кошти, які для цього використані, зусилля, які докладені, і труднощі, які випробувані, збільшуються зі збільшенням відстані.

У 1949 р. вчений в іншій своїй праці «Human behavior and the principle of least effort» запропонував гравітаційну модель міграції [8], яка отримала широке поширення серед дослідників, що займаються вивченням та аналізом міграції як соціального явища. Сама інтенсивність міграційного потоку між двома об'єктами при гравітаційній моделі залежить і від відстані між ними, і від їх величини, або значущості (чисельності населення). Тобто дана гравітаційна модель враховує тільки два конкретних фактори (один з яких є сталим). У висновку праця Зіпфа Дж. сприяла тому, що математичне моделювання стало одним з основних методів вивчення міграції у XX ст.

Значний внесок у розвиток і вивчення міграційних явищ вніс також соціолог Лі Е. У 1966 р в статті «A theory of migration» переосмислив теорію і закони міграції Е. Равенштейна та на їх основі і власних дослідженнях вивів фактори, які впливають на міграції. А саме – притягування та відштовхування [9]. Е. Лі зазначав, що з моментами як прибуття, так і вибуття незмінно пов'язані дві групи факторів як позитивних, так і негативних, які мають вплив на мігранта. Наприклад, бажання жити поруч з родичами, чи труднощі, з якими доведеться зіткнутися мігранту при зміні місця проживання, також сили, які мають вплив на самого мігранта, теж можуть бути різноманітними і багаточисельними. Вчений зазначає, що одні мігранти легко долають труднощі, які виникають на шляху між пунктами вибуття та прибуття, іншим же ці труднощі можуть стати на заваді і бути нездоланим бар'єром на шляху до місця прибуття. Цими перешкодами можуть бути як сама відстань, бар'єри на кордоні, так і витрати, транспорт, наявність житла вже на місці переселення.

Лі Е. поділив фактори, які впливають на міграцію, на чотири основні типи:

- 1) фактори, що пов'язані з місцем походження;
- 2) фактори, що пов'язані з місцем призначення;
- 3) фактори, які перешкоджають;
- 4) особисті фактори [9, с. 50].

Модель Лі Е. враховує всі сили, які діють на мігранта, від відштовхуючих – економічних (безробіття, низький рівень доходу, високі податки), соціальних і політичних (бідність, дискримінація, обмеження права на віросповідання, війни), до природних та культурних (несприятливі природні та кліматичні умови). Факторами, які притягують, можуть бути високий рівень економічного розвитку, більш високі доходи, безпека, працевлаштування та ін.

Таким чином, для вченого міграція є тим балансом між факторами, що притягують і відштовхують в пунктах вибуття та прибуття, який вибудовується під впливом діючих перешкод. Тому для самого мігранта це і є тією суб'єктивною оцінкою, що впливає на прийняття остаточного рішення про майбутню міграцію. Вчений не описує, яким чином досягти цього балансу, але зазначає те, що в кінцевому рахунку рішення про міграцію приймається в результаті раціонально-вваженого рішення, і потенційний мігрант буде приймати рішення про міграцію у тому випадку, якщо комбінація всіх факторів (і тих, які притягують, і тих, які відштовхують) буде настільки сильною, щоб виправдати ті труднощі, які будуть на шляху до нового місця проживання [9, с. 51].

Лі Е. розглядає міграції з позиції впливу на неї відповідних факторів [9, с. 52]. А саме:

- 1) різноманітна кількість розрізнених територій, в межах яких відбувається міграція;
- 2) чим менш розрізнене населення в етнічному, расовому, культурному, економічному аспектах, тим менша вірогідність до прояву стихійних сплесків міграції на цих територіях;
- 3) труднощі в подоланні зовнішніх перешкод;

4) економічні цикли, які в період розквіту і зростання економіки на одній території приваблюють все більшу кількість мігрантів. І навпаки – при занепаді та економічному спаді – спостерігається відтік кількості працюючого населення;

5) інтенсивність міграційних потоків впливає на їх тривалість;

6) технологічний розвиток у сукупності зі стабільною політичною ситуацією в державі сприяє появі все більшої кількості мігрантів.

Вчений зауважує і про певні моменти життя, які відіграють чи не головну роль у прийнятті рішення про міграцію. Більш схильним до переїзду він вважає людей, які щойно закінчили навчання, одружилися, а, ті, які виходять на пенсію чи розлучаються, можуть, навпаки, здійснити зворотну міграцію.

Загалом же вчений акцентує увагу перш за все на економічних факторах міграції, не приділяючи значної уваги при цьому неекономічним. Хоча, зазвичай, саме нерациональні причини можуть відіграти вирішальну роль у прийнятті остаточного рішення про міграцію.

Починаючи з другої половини ХХ ст. значний вплив на вивчення міграційних процесів почала здійснювати економіка, яка тяжіла до вивчення і дослідження міграції з позицій «Законів міграції» Е. Равенштейна.

Набирає обертів неокласична теорія міграції, згідно з якою людина зазвичай діє з максимальною вигодою і при цьому прагне до максимального обмеження власних витрат. На макрорівні, згідно з цією теорією, міграція є результатом різниці між прибутками, і, відповідно, міграційні потоки повинні регулюватися попитом і пропозицією на ринку робочої сили. На мікрорівні, міграція виступає певною інвестиційною складовою частиною у людський капітал, і мігранти тут виступають у ролі привабливих інвестиційних проектів для країн з вищим економічним показником, аніж ті, з яких походить мігрант.

Економічні показники зазвичай виступають основним фактором прийняття рішення про міграцію, але не є єдино можливими. З критикою неокласичної міграційної теорії виступили дослідники, які вивчають окремі міграційні фактори. Вони зауважили, що згідно з цією теорією мігрувати мають найбільш вразливі прошарки населення до більш розвинених країн, але, спираючись на власні розробки, критики доводять те, що мігрантами стають саме представники середнього класу. Саму ж неокласичну міграційну теорію відносять до функціонального підходу в дослідженні міграції.

Цікавою і актуальною сьогодні для вивчення міграційних човникових потоків є теорія двосекторної моделі розвитку економіки Льюїса В, згідно з якою виділюся два сектори: міський та сільський. Вчений особливу увагу зосереджує саме на міграції з сільського регіону до міста, яка стає більш масштабнішою в періоди все більшого зростання виробництва в містах і зайнятості в країнах третього світу. Дана теорія отримала широке поширення саме в США у працях економістів Харрісона Дж. і Тодаро М. Вчені у своїх статтях «Migration, Unemployment, and Development: A Two-Sector Analysis» (1970 р.), «Urban unemployment in East Africa: An economic analysis political solutions to the problem» (1968 р.) аналізують різні аспекти міграції, досліджують ринки праці та заробітної плати з позицій запропонованих ще В. Льюїсом.

Автор культурного районування США В. Зелінські у праці «The Hypothesis of the Mobility Transition» (1971 р.) пропонує власну модель міграційного переходу [10]. Вчений зазначає, що у часі і просторі існують певні закономірності у зростанні особистої мобільності, що складають невід'ємну частину процесу міграції. В. Зелінські розвиток міграційного процесу поділяє на п'ять етапів:

1) традиційне первісне суспільство, за якого існувала мінімальна міграція з метою зміни місця проживання внаслідок дій, які призвели до несприятливих умов землекористування;

2) раннє мобільне суспільство, яке характеризувалося масовими міграціями сільського населення в міста з метою освоєння незайнятих околиць. Також помітна (хоча і не масова) імміграція вчених, висококваліфікованих працівників до економічно більш привабливих країн;

3) пізнє мобільне суспільство, за якого помітно зростає циркуляція населення в середині країн, але відмічається спад еміграції;

4) розвинуте суспільство, де зменшується мобільність населення, переселення з сільської місцевості має нульовий чи від'ємний показник, натомість помітний рух між містами та в середині певних конгломератів внаслідок циркуляції населення в економічній сфері і сфері розваг;

5) надрозвинуте суспільство, за якого з розвитком інформаційних технологій можливе зменшення рівня міграцій та сповільнення циркуляції населення. Може бути майбутня міграція некваліфікованих працівників із менш розвинених країн та збільшення об'ємів циркуляції населення внаслідок виникнення нових форм і загроз перед суспільством загалом.

В. Зелінські, таким чином, доводить те, що міграційний рух населення існував постійно і з кожним новим етапом в історії еволюціонує, набуваючи нових форм і якостей. Вчений ніби вибудовує нові моделі міграції, які будуть властиві уявній ідеальній державі, при цьому знаходить приклади саме для різних етапів історичного розвитку тієї чи іншої країни.

Глобалізаційні процеси останніх років сприяли тому, що міграційні настрої населення змінюються з такою швидкістю, що потребують більшого дослідження в питанні розрізненості мети і настроїв самих потенційних мігрантів. Глобалісти, означаючи, що рух капіталу у світі призводить і до руху людей, розглядають міграцію як одну з ознак глобалізації. Таким чином, міграційні потоки разом зі згуртуванням та міграцією капіталів призводять в сучасному світі до ослаблення суверенітету держав. Загалом же глобалісти відмічають, що швидке зростання економічних показників в одних державах та поступове зниження їх в інших призводить до чіткої градації міграційних потоків на користь більш економічно стабільних держав. При цьому при виборі потенційні мігранти орієнтуються все тими ж факторами протягування та відштовхування.

Глобалізаційні процеси в сучасному світі призвели до кардинальних змін масштабів і структури міграційних потоків. Описуючи основні теорії міграції XX ст., Мілер М. та Каслс С. у своїй праці «The Age of Migration» [11] порівнюють міграційні рухи, розкривають причини глобалізації міграційних потоків, означають різницю в трудовій, етнічній та ін. видах міграцій в XX ст., а також характеризують різноманітні міграційні політики держав і розкривають важливість безпекових питань як для потенційних мігрантів, так і для глобалізаційних процесів загалом.

Глобалізація же виробництва, розвиток інформаційних технологій дозволили уніфікувати вимоги до кваліфікованих працівників незалежно від того, з яких країн вони походять, чи місця їх проживання на даний момент. Тобто географічні кордони при працевлаштуванні в XXI ст. таких працівників втратили свою актуальність і перестали бути перепорою.

Міграційні настрої населення XXI ст. змінюються дуже швидко і залежать від економічних, політичних, соціальних, релігійних, демографічних, безпекових, екологічних чинників. Ще в 90-х рр. XX ст. американський соціолог Массей Д. розробив синтетичну теорію міжнародної міграції, в якій об'єднав досвід попередніх теорій. Згідно з теорією Д. Массея міграція відбувається внаслідок масштабних процесів інтеграції в економічній, суспільній та політичній сферах життя суспільства і, при цьому, головну роль тут відіграють не відштовхуючі, а притягуючі фактори. Вчений прогнозує, що в XXI ст. економічні показники при виборі потенційної країни для міграції вже не будуть головним фактором вибору [12].

У соціологічних теоріях міграції питання гендерного відображення практично замовчувалося або давалося виключно у прив'язці до дослідження чоловік – мігрант із сім'єю (дружина, діти і т.д.). Гендер у теоріях XIX ст. найчастіше визнавався нейтральним. Сучасні теорії дослідження міграції, навпаки, акцентують увагу на аналізі горизонтальної мобільності жінок, що, в цілому, відображають тенденції до фемінізації міграції [13]. Згідно з даними за 2020 рік, які оприлюднив Відділ народонаселення Департаменту ООН з економічних і соціальних питань, кількість усіх міжнародних мігрантів у 2020 році становить 281 мільйон, із них жінки та дівчата складають 48 % [14 с. 27].

З кінця 70-х XX ст. почала окремо вивчатися міграція жінок, в основному в контексті емансипації і зниження значимості традиційних рольових моделей. Відмінності в міграції між чоловіками і жінками в цей період пояснювався раціональним вибором, спираючись на фактори виштовхування і притягнення Лі Е. [9].

У 90-ті рр. XX ст. міграція почала розглядатися через призму обумовлених гендером статусів і відносин, а потім і в більш широкій системі змінних, що включає клас, расову, етнічну, національну і гендерну приналежність. Стався остаточний відхід від розгляду міграції жінок виключно у прив'язці до переїзду глави сім'ї.

Розвиток феміністичних теорій наприкінці 80-х початку 90-х рр. призвело до більшої уваги на гендер як чинник міграції (ще у 1885 році Равенштейн Е. в одному зі своїх законів описував різницю в закономірностях міграційних настроїв чоловіків і жінок) [4].

Міграційні теорії, розроблені протягом XIX–XX ст., мають вплив і на сьогодинішні дослідження міграційних процесів, але їх результативність та ефективність в XXI ст. залежить не тільки від міжнародних заходів про врегулювання стихійних рухів мігрантів, а і від громадянського суспільства, від соціального досвіду потенційних мігрантів, а також від їх злагодженої і виваженої спільної політики дій.

Так чи інакше, але майже всі наявні на сьогодні теорії міграції базуються на використанні системного аналізу, оскільки саме явище міграції настільки багатогранне і дослідження його закономірностей можливе тільки при комплексному вивченні.

Висновки. Отже, закономірності міграційних процесів, які визначив ще Е. Равенштейн, хоч сьогодні залишаються ще актуальними, але доповнилися рядом інших не менш важливих факторів. Одинадцятий закон міграції Е. Равенштейна щодо того, що в основі всіх міграційних процесів лежать саме економічні причини, протягом всього XIX століття звучав найбільш актуально. Протягом XX ст. ціла плеяда західних науковців створила ряд наукових теорій досліджень міграції, які сьогодні вважаються класичними, і на них спираються більшість сучасних дослідників міграційних процесів в усьому світі.

Сам же розвиток теорій міграцій відбувався не в логічній послідовності, яка б дозволила поєднати напрацювання попередників із власними напрацюваннями, означивши всі позитивні моменти і визначивши негативні фактори впливу на міграційні процеси. Натомість із появою нової теорії міграції нівелювався досвід попередніх вчених, які, хоч і здійснили певні припущення, використали власні методики до оцінювання міграції, але не взаємодіяли між собою в плані застосування однакових (чи схожих) підходів, методик [15]. Але складність полягає і в тому, що міграція – явище настільки різноманітне, що з позицій тільки якоїсь однієї науки (чи то соціології, політології, економіки і т.д.) неможливо повністю його пояснити чи дослідити. Тільки у виваженому поєднанні елементів різних теорій міграції можна визначити і пояснити закономірності міграції населення у XXI ст.

Весь досвід вивчення і дослідження міграційних рухів протягом XIX–XX ст. варто розглядати в сукупності всіх факторів впливу (політичних, економічних, соціальних, культурних, екологічних і т.д.) на характер міжнародних міграційних потоків.

Усвідомлення відповідальності всіх держав за стан всієї світової системи, спільні зусилля з розробки міжнародних договорів/угод, подолання стихійних чи нелегальних міграційних процесів та пошук оптимальних рішень для управління міграційними настроями населення мають бути у пріоритеті кожної з них.

Hryshchenko N., Lyasota L. Theories of population migration and their significance for the study of migratory attitudes in the XXI century

The main theories of migration are considered in the article, the formation of the theoretical base of researches of migration flows of the end of the XIX–XX centuries is analyzed. The works of foreign scientists devoted to the study of migration processes are considered. The generalizing trends for research of migratory moods of the population in the XXI century are offered.

In today's world, migration is an important and integral part of it, and at the same time it is the most acute problem of the entire world community. Spontaneous flows of migrants change the demographic structure, affect the distribution of economic and social benefits, interfere in the legally regulated policy of a state in order to obtain their own benefits. The phenomenon of migration in the XXI century. manifested in the dynamics and is characterized by increasingly complex processes in the study of its international manifestations.

During the twentieth century as the main object of different migration concepts were considered the causes of migration, different types of migration, developed various theories of migration at both macro and micro levels (explaining internal and external migration, or international on the basis of different paradigms). A systematic approach in the study of migration theories allowed us to consider this phenomenon in the context of political, social, economic, demographic, environmental and others. realities. This allowed scientists to analyze migration processes at both the starting and ending points of population movement.

The study of migration attitudes through the prism of globalization processes, management of migration flows, the formation of common legislation in the field of international migration – the main factors for the analysis of migration as a social phenomenon in the modern world.

Key words: migration, migrant, migration theories, migration flows, international migration, migration intensity, migration policy.

Література:

1. Міграційні явища та процеси: поняття, методи, факти: довідник, 2-ге видання – доповнене і перероблене / У.Я. Садова, Р.Т. Теслюк, М.М. Біль, О.Т. Риндзак, О.П. Мульська та ін. ; ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України». Львів, 2018. 226 с.
2. Ивахнюк И. В. Международная миграция как ресурс развития (замечания в связи с глобальной дискуссией). *Век глобализации*. 2011. № 1. С. 67–79.
3. Ravenstein E. The Birthplace of the People and the Laws of Migration. *The Geographical Magazine*. 1876. № 3. P. 173–177, 201–206, 229–233.
4. Ravenstein E.G. The Laws of Migration. *Journal of the Statistical Society of London*, Vol. 48, No. 2. (June, 1885), pp. 167–235.
5. Ravenstein E. The Laws of Migration: Second Paper. *Journal of the Royal Statistical Society*. 1889. № 52. P. 241–305.
6. Thomas W.I., Znaniecki F. The Polish Peasant in Europe and America / Ed. and abr. by E. Zaretsky. Urbana: University of Illinois Press, 1984.

7. Zipf G. The (P1P2 / D) hypothesis: on the intercity movement of persons. *American Sociological Review*. 1946. № 11. P. 677–686.
8. Zipf G. Human Behavior and the Principle of Least Effort. Cambridge : Addison-Wesley Press. 1949. 573 p.
9. Lee E. A Theory of Migration. *Demography*. 1966. № 3. P. 47–57.
10. Zelinsky W. The Hypothesis of the Mobility Transition. *Geographical Review*. 1971. № 61. P. 219– 249.
11. Castles S., Miller M. The age of migration: international population movements in the modern world. London : Macmillan. 1993. 306 p.
12. Massey D. A Synthetic theory of international migration. *World in the mirror of international migration*. 2002. № 10. P. 143–153.
13. Le Goff M. Feminization of Migration and Trends in Remittance. 2016. 220 p.
14. International Migration 2020 Highlights. URL: https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/undesapd_2020_international_migration_highlights.pdf (дата звернення: 23.04.21).
15. International Migration, Remittances, and the Brain Drain / eds. C. Ozden, M. Schiff. Washington, DC: The World Bank & Palgrave Macmillan, 2006. 274 p.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ПОЛЬОВОГО ЕТАПУ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ СОЦІОЛОГІЧНИХ ОПИТУВАНЬ

Пиголенко І. В.,
*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID ID: 0000-0002-3612-3243*

У статті представлено роль польового етапу в загальному процесі проведення соціологічного дослідження та фактори, що впливають на забезпечення якості збору соціологічної інформації під час проведення опитувань. Невід'ємною і, можна сказати, головною складовою частиною проведення соціологічного дослідження є польовий етап. Він включає збирання первинної соціологічної інформації, набір інтерв'юєрів, проведення інструктажу/навчання, безпосередній збір інформації та забезпечення контролю якості виконаних робіт.

У статті розглянуто вплив роботи інтерв'юєрів на якість результатів соціологічного дослідження, особливості їх роботи, підбір та навчання. Здійснено огляд публікацій щодо цього питання як серед зарубіжних дослідників, так і серед українських науковців.

Автор у статті намагається дати відповідь на питання, яким же повинен бути інтерв'юєр, якими якостями він має володіти, щоби професійно виконувати свою роботу та забезпечити якість зібраної соціологічної інформації. На думку автора, крім професійних знань та навичок, у діяльності інтерв'юєра важливим є набір морально-етичних якостей. Етичні норми соціологічної роботи зафіксовані у низці нормативних документів, серед яких одним з основних є Кодекс професійної етики соціолога Соціологічної асоціації України, а також міжнародні документи.

Також у статті розглянуто питання ефекту інтерв'юєра, що наявний під час використання будь-якого методу соціологічного дослідження, але найбільше він проявляється в ході опитувань методом *face-to-face*.

У статті обґрунтовано, що якість роботи інтерв'юєрів є важливим питанням під час проведення соціологічного дослідження, має міждисциплінарний характер та потребує уваги не тільки з боку дослідницьких компаній, але й з боку науковців, які працюють над питаннями методології та методів збирання соціологічної інформації.

Ключові слова: соціологічне дослідження, опитування, польовий етап, якість даних, опитувальна мережа, ефект інтерв'юєра.

Постановка проблеми. Будь-яке соціологічне дослідження – це багатоетапний процес, який передбачає залучення значних ресурсів, як людських, так і фінансових. Дослідження включає перш за все підготовку, а саме визначення методології, методики, процедури його проведення; написання програми/протоколу дослідження, підготовку інструкцій, розроблення та узгодження інструментарію дослідження, його пілотаж. Також невід'ємною складовою частиною соціологічного дослідження є польовий етап. Він включає збирання первинної соціологічної інформації, а також набір інтерв'юєрів, проведення інструктажу/навчання, безпосередній збір інформації та забезпечення контролю якості виконаних робіт. Заключний етап – це етап оброблення та аналізу отриманих даних, підготовка аналітичного звіту, презентації, публікація отриманих даних у ЗМІ.

Весь процес соціологічного дослідження потребує чіткого дотримання процедур і високої уваги до деталей на кожному етапі. Якість результатів дослідження буде залежати від максимального дотримання всіх правил та вимог. Постає питання про те, який саме етап є найголовнішим і від якого етапу все ж таки залежить якість отриманих результатів соціологічного дослідження. З певним рівнем впевненості можна сказати, що важливим є поступове виконання всіх завдань, передбачених тим чи іншим етапом соціологічного дослідження. Ігнорування підготовчого етапу, а саме написання програми, що включає визначення та формулювання проблеми дослідження, мети та завдань, чітке визначення об'єкта дослідження, відбір одиниць виміру, формулювання гіпотез, може призвести до отримання не тієї інформації, яку планували зібрати. Неякісно проведений польовий етап може звести

нанівець усі теоретичні та практичні аспекти підготовки й отримання на кінцевому етапі викривленої інформації. Польовий етап передбачає залучення значних як матеріальних, так і людських ресурсів. Цей етап потребує значного контролю виконання робіт і дотримання процедур усіма учасниками процесу. Неправильна інтерпретація та неточний статистичний аналіз отриманих результатів можуть призвести до хибних висновків та рекомендацій, запропонованих дослідником, а в подальшому до неправильного прийняття рішень, що може нести навіть небезпеку для соціального середовища.

У статті ми хочемо приділити увагу саме польовому етапу та його ролі у загальному циклі дослідницького проекту, а також його впливу на забезпечення якості результатів усього соціологічного дослідження (опитування).

Проблеми забезпечення якості польового етапу в американській та західній науковій думці торкається більшість соціологів, які працюють у сфері емпіричної соціології, починаючи з праць американського вченого, журналіста, автора наукових методів вивчення громадської думки Дж. Геллапа. Вивченням громадської думки займалися також відомі зарубіжні та вітчизняні спеціалісти-соціологи, зокрема Г. Тард, Ф. Тьоніс, Б. Берельсон, П. Лазарсфельд, Г. Лассуел, С. Ліпсет, У. Ліппман, Е. Ноель-Нойман, Б. Грушин, Б. Докторов, В. Коробейников, В. Осовський, В. Полтораки, Ю. Сурмін.

Серед російських соціологів, роботи яких присвячені ефекту інтерв'юера під час збирання соціологічної інформації методом телефонного опитування, можна виділити таких дослідників, як Д. Рогозін, А. Мяков, Д. Проскуріна, О. Єгорова.

В Україні проблемі формування та використання опитувальної мережі присвячені праці таких учених, як О. Вишняк, М. Міщенко, В. Паніотто, С. Потоцька, Т. Рибалко, В. Рукавішников, С. Стукало, Н. Харченко, М. Чурилов. Слід відзначити, що саме ці дослідники, які надали поштовху в розвитку масових опитувань в Україні, поєднують науково-теоретичні розробки та реалізацію конкретних соціологічних опитувань на ринку соціологічних досліджень.

Мета статті полягає в розгляді впливу якості роботи інтерв'юерів під час збирання соціологічної інформації та проведення соціологічних опитувань на результати дослідження.

Виклад основного матеріалу. Питанню забезпечення якості збору первинної соціологічної інформації під час проведення соціологічних опитувань, починаючи від локальних, на рівні невеличких міст, об'єднаних громад, районів, обласних центрів, областей, закінчуючи організацією репрезентативних всеукраїнських опитувань, у науковій літературі приділяється не дуже багато уваги. Це пов'язано перш за все з тим, що польовий етап пов'язаний більше з технічною роботою і реалізується тими чи іншими компаніями. Так, Т. Рибалко та Н. Харченко у своїй статті зазначають, що «робота щодо систематизації досвіду організації і проведення польових досліджень акумулюється в дослідницьких компаніях, які створюють власні інструкції для організаторів польової роботи та інтерв'юерів. У такий спосіб фіксується й акумулюється досвід організації роботи інтерв'юерів. З різних етапів організації польової роботи найменше обговорюється етап контролю за якістю роботи інтерв'юерів. З одного боку, дослідницькі компанії не афішують методики контролю, щоб вони не стали відомі несумлінним інтерв'юерам, з іншого боку, активне обговорення проблем фальсифікацій власних даних може зашкодити репутації дослідницької організації» [15, с. 66].

Як зазначають російські соціологи, «на жаль, сьогодні дослідник більше стурбований ефективністю витрат на проведення проєктів, а не пошуком адекватного способу отримання даних» [5, с. 116].

Більшість останніх публікацій українських соціологів з проблематики впливу роботи інтерв'юера на результати дослідження загалом припадає на початок 2000-х років, що пов'язано з піком проведення соціологічних опитувань громадської думки за часи незалежності України, а саме вивчення соціальних проблем, електоральних настроїв, проведення маркетингових досліджень, адже проведення соціологічних досліджень громадської думки населення певної країни залежить від багатьох факторів. Соціологічні дослідження та дослідження громадської думки пов'язані з економічним зростанням, розвитком ринкової економіки, реалізацією соціальних проєктів, що спрямовані на вирішення соціально значущих проблем та допомогу незахищеним верствам населення. Як відомо, соціологічні опитування значно активізуються перед виборами і нерозривно пов'язані зі зростанням політичної конкуренції та виборчими процесами (наприклад, станом на 1 січня 2021 року в Україні зареєстровано у встановленому законом порядку 365 політичних партій) [12]. Отже, соціологічні дослідження не втрачають своєї актуальності і торкаються всіх сфер суспільного життя без винятку.

Щодо польового етапу збору соціологічних даних, то він вважається одним з основних, від якого залежить отримана інформація. В ході польового етапу дослідження інтерв'юери збирають первинні дані, з якими надалі працюватиме дослідник в офісному кабінеті. Якість роботи інтерв'юерів є важливим питанням під час проведення соціологічного дослідження, має міждисциплінарний характер і перебуває на перетині психології, соціології, економіки та політології.

В соціологічному енциклопедичному словнику опитувальна мережа визначається як «раціональне з точки зору вимог вибіркового методу і оптимальне з точки зору організації проведення

опитування, розміщення групи інтерв'юєрів, які протягом тривалого часу збирають соціальну інформацію, що цікавить дослідника. Проведення серії досліджень населення за допомогою постійно діючої мережі інтерв'юєрів є більш економічним, оперативним. Інформація, отримана шляхом таких опитувань, є надійнішою порівняно з разовими обстеженнями. Важливими також є переваги опитувальної мережі у формуванні вибіркової сукупності, доборі та підготовці інтерв'юєрів, створенні однакової методики й технології збирання та оброблення первинної соціологічної інформації, в організації контролю її якості. Опитувальна мережа формується, як правило, для збирання репрезентативної інформації у великомасштабних дослідженнях. За допомогою опитувальної мережі можливим є проведення не всіх соціологічних та маркетингових досліджень, а лише тих, у яких предметна і об'єктна галузі дослідження тісно корелюють з основними характеристиками та ознаками, що були використані дослідником під час побудови опитувальної мережі» [20, с. 359].

Прикладом роботи опитувальної мережі в Україні може бути дослідження української соціологічної компанії «Рейтинг», коли методом інтерв'ю *face to face* було опитано по 1 200 респондентів в кожній галузі, що на Всеукраїнському рівні склало 30 тис. респондентів [14]. Якщо в кожній галузі для опитування було залучено в середньому 15–20 інтерв'юєрів, то загальна кількість польових працівників складала 375–500 інтерв'юєрів. Також за масштабного соціологічного дослідження потрібне залучення координаторів (бригадирів, супервайзерів), які не беруть безпосередньої участі в опитуванні, але відіграють важливу роль, оскільки організують весь польовий етап. Необхідним є залучення до роботи контролерів (валідаторів), які здійснюють перевірку проведення опитування, відповідності методики та виконання інструкцій. Існують такі різновиди контролю польового етапу дослідження, як візуальний, вербальний та логічний. Важливою і невід'ємною складовою частиною якісно проведеного дослідження є розроблення інструментів контролю отриманої первинної соціологічної інформації на центральному рівні, де агрегується вся зібрана первинна інформація. Таким чином, під час проведення масових соціологічних досліджень постає питання не тільки залучення великої кількості інтерв'юєрів, але й їх постійна професійна підготовка та навчання.

В соціологічному енциклопедичному словнику інтерв'юєр визначається як «особа, яка проводить інтерв'ю; іноді анкетера – особу, що проводить анкетування, – також називають інтерв'юєром. Функції інтерв'юєра залежать від особливостей дослідження та різновиду інтерв'ю. У повному обсязі інтерв'юєр здійснює такі функції: добирає респондентів; забезпечує ситуацію інтерв'ю; ставить запитання, за потребою застосовуючи зондування або за вказівками – візуальний допоміжний матеріал, обертання чи переходи до певних запитань; записує відповіді респондента і власні нотатки; спостерігає за поведінкою опитуваного та занотовує враження від неї; відповідає на технічні запитання до інтерв'юєра; редагує запис інтерв'ю; заповнює бланк звітної документації; забезпечує конфіденційність; вчасно здає виконану роботу. Під час опитування від інтерв'юєра цілком залежить якість інформації, що збирається, тому підбір і підготовка інтерв'юєрів мають особливе значення» [18, с. 214].

Німецький соціолог Елізабет Ноель зазначає, що «на питання, яким же повинен бути ідеальний інтерв'юєр, можна – нехай в найбільш загальній формі – відповісти короткою формулою: товариський педант» [10]. Отже, ідеальний інтерв'юєр – це «товариський педант».

В ході масових опитувань потрібна велика кількість гарно підготовлених інтерв'юєрів, що постійно виконують значний обсяг роботи. Сьогодні підвищуються вимоги до кваліфікації інтерв'юєрів. Так, це не тільки проведення масових опитувань за місцем проживання респондентів або вуличних опитувань, але й високий рівень мобільності (готовність до опитувань в інших районах, містах, селах). При цьому інтерв'юєр повинен володіти навичками рекрутингу для фокус-груп, поглиблених інтерв'ю, проведення телефонних опитувань тощо. Елізабет Ноель зазначає: «Зрозуміло, що при цьому потрібно таке поєднання якостей, яке нечасто зустрічається в повсякденному житті. Ймовірно, воно характерне швидше для жінок, ніж для чоловіків. Дійсно, жінок часто використовують в ролі інтерв'юєрів. В американській літературі позначення «інтерв'юєр», як правило, має на увазі жінку («інтерв'юєр назвала себе...»)» [10].

Після розпаду Радянського Союзу, коли масово закривалися підприємства, проблеми з набором інтерв'юєрів майже не було. Це найчастіше були жінки середнього віку, яким із високим рівнем довіри та готовністю відповідали на запитання, відкривали двері помешкань під час квартирних опитувань. Однак з часом цей ресурс значно зменшився, і сьогодні вже не є основним ресурсом для оновлення бази інтерв'юєрів. З розвитком соціологічної освіти в Україні, а саме з підготовкою професійних соціологів, до групи інтерв'юєрів підключилися студенти-соціологи. З одного боку, ця когорта інтерв'юєрів навчається та отримує вищу соціологічну освіту, орієнтуючись в особливостях проведення інтерв'ю, а з іншого боку, ця група має на меті закріплення теоретичних знань на практиці та додатковий підрібок. Однак вимушене зменшення кількості бюджетних місць та навіть закриття соціологічних спеціальностей теж вплинули на контингент інтерв'юєрів. Третя група інтерв'юєрів – це матері, які є домогосподарками і у вільний час мають можливість і бажання підробляти інтерв'юєрами.

Як зазначають російські дослідники, «ймовірно, галузі належить замінити стихійний приплив інтерв'юерів на їх підготовку всередині галузі через стандарти, інструкції, тести, можливо, курси підготовки» [5, с. 121]. Також важливим питанням є професійне вигорання інтерв'юерів, що викликано необхідністю постійного спілкування з респондентами (часте отримання негативу у вигляді образ, вислуховування проблем тощо), певною одноманітністю виконуваної роботи, постійним напруженням та стресами, що навіть приводить до психічних розладів. З огляду на те, що інтерв'юер – найчастіше тимчасова робота, дуже важливо, коли настає професійне вигорання, зробити перерву в роботі або змінити діяльність, наприклад, переключитись з інтерв'ювання на рекрутинг або з кількісних методів дослідження перейти до якісних.

Важливим та основним елементом у роботі інтерв'юера є етичні принципи та норми, яких інтерв'юер повинен дотримуватись під час виконання своєї роботи. Крім професійних знань та навичок у діяльності інтерв'юера, важливим є набір морально-етичних якостей. Результати його роботи не тільки впливають на якість отриманих даних, але й у подальшому можуть впливати на життя окремих соціальних груп, спільнот, суспільства загалом під час прийняття тих чи інших управлінських рішень. Інтерв'юер перш за все має бути чесним і добросовісним, сумлінно виконувати свою роботу. Погоджуючись на складні умови праці, інтерв'юер бере на себе неабияку відповідальність, він повинен довести діло до кінця, у певні строки повністю і якісно здати свою роботу супервайзеру. Про це говорить і Елізабет Ноель: «Моральна стійкість передбачає також чесність, адже у вирішальній фазі дослідження – під час вибору та опитування намічених респондентів – інтерв'юер працює один. Не відчувачи нагляду, він повинен неухильно виконувати незручні і трудомісткі приписи. Підробка – груба або незначна – неприємний і все ж такі постійний фактор спотворень, який можна частково контролювати, але не можна виключити повністю» [10].

Етичні норми соціологічної роботи зафіксовані у низці нормативних документів. Серед основних документів, на яких базується робота інтерв'юера, слід назвати Кодекс професійної етики соціолога Соціологічної асоціації України, Етичний кодекс Української асоціації маркетингу, Кодекс етики Міжнародної соціологічної асоціації (ISA), Міжнародний процесуальний кодекс проведення маркетингових і соціологічних досліджень ICC/ESOMAR, Кодекс етики Світової асоціації дослідження громадської думки (WAPOR) [6; 7; 9].

Менеджер польового етапу дослідження бере на себе зобов'язання без затримки та в строк організувати повну оплату праці інтерв'юера. Щодо впливу оплати на роботу інтерв'юера, то ще на початку 2000-х років М. Чурилов на лекціях з дисципліни «Методологія та методи соціологічного дослідження», розповідаючи про побудову Всеукраїнської опитувальної мережі, зазначав, що важливо знайти оптимальну вартість, тому що висока оплата часто має більшу спокусу підробити анкету, ніж низька вартість оплати роботи інтерв'юера. Зрозуміло, що оплата праці інтерв'юера залежить від багатьох чинників, серед яких можна виділити тему дослідження, обсяг анкети, складність питань, специфіку об'єкта дослідження, тип вибірки, досяжність респондентів, терміни виконання завдання.

Слід зазначити, що рекрутинг інтерв'юерів має неабиякий вплив на якість проведеного соціологічного дослідження загалом. Оскільки цей вид діяльності, зокрема вуличне опитування, передбачає активний фізичний процес (пошук респондентів, робота цілий день переважно на вулиці за будь-яких погодних умов і «на ногах»), то інтерв'юерами краще обирати молодих, фізично активних людей, відкритих до спілкування протягом усього робочого дня. Якщо інтерв'юер не відповідає зазначеним вимогам, краще одразу, ще до початку польового етапу дослідження, замінити його кандидатуру. Якщо польовий етап обмежений у часі, а інтерв'юери відмовляються працювати, рекрутеру (супервайзеру) необхідно терміново шукати заміну, адже дуже важливо дотримуватись розрахованого та затвердженого плану роботи, тобто на якість дослідження впливає як безпосередня робота інтерв'юера, так і робота рекрутера, який його відібрав.

Щодо важливої особистісної якості інтерв'юера, про яку йшлося вище, а саме вміння й готовність до спілкування з людьми (респондентами) протягом усього робочого дня, тут також існують певні межі та кордони. Основним завданням інтерв'юера є збір достовірної, невикривленої інформації з «перших вуст». Інтерв'юеру не потрібно, а навіть заборонено висловлювати свою думку, давати власну відповідь на те чи інше запитання, підштовхувати та спонукати респондента на «правильні» відповіді. «Ефект інтерв'юера» – це викривлення у відповідях респондентів, обумовлені впливом з боку інтерв'юера.

Проблема «ефекту інтерв'юера» не є новою для світової соціології. Першим науковим дослідженням з цієї теми можна вважати роботу З. Райса, опубліковану у 1929 році, в якій автор, мабуть, вперше наочно продемонстрував небезпеку викривлення результатів дослідження, що пов'язані з впливом інтерв'юера, а також привернув увагу до необхідності їх усунення.

В стандартизованому інтерв'ю зазвичай участь беруть дві особи, а саме інтерв'юер та респондент. Респондент – особа, яка виступає як джерело первинної інформації в процесі опитування

або в результаті спостереження щодо певного явища, тобто ми повинні говорити, що соціологічне інтерв'ю – це двосторонній процес, коли не тільки інтерв'юер, але й респондент можуть вплинути на результати наданої інформації.

«Ефект інтерв'юера» наявний під час використання будь-якого методу дослідження, але найбільше він проявляється в ході опитувань методом *face-to-face*. Також є певна специфіка роботи інтерв'юера в кожному окремому методі (в телефонному опитуванні, анкетуванні, вуличному опитуванні, поквартирному опитуванні, екзит-полі).

Висновки. Таким чином, якість проведення польового етапу дослідження залежить від багатьох факторів, а саме від підготовки польових робіт, проведення інструктажів, навчання, роз'яснювальних робіт; впливу індивідуальних особливостей інтерв'юера, виконання ним роботи з дотриманням норм та інструкцій, ставлення до виконуваної роботи, завантаженості в рамках проекту; забезпечення контролю виконання робіт з боку дослідницької компанії. Отже, проблема забезпечення якості польового етапу дослідження залишається актуальною і постає перед дослідниками та науковцями.

Pygolenko I. Quality assurance of the field phase of the research during sociological surveys

The article presents the role of the field phase in the general process of sociological research and the factors which influencing the quality of sociological information. One of the main components of sociological research is the field phase. It includes the collection of primary sociological information, also the recruitment of interviewers, instruction/training, collection of information and control the quality of work.

The article considers the influence of interviewers' work on the quality of sociological research results, features of their work, selection and training. A review of publications on this issue among both foreign researchers and Ukrainian scientists.

The author of the article tries to answer the question of what an interviewer should be, what qualities he should have in order to perform his work professionally and ensure the quality of the collected sociological information. According to the author, in addition to professional knowledge and skills, a moral and ethical quality is important in the work of the interviewer. Ethical norms of sociological work are fixed in a number of normative documents, among which one of the main is the Code of professional ethics of a sociologist of the Sociological Association of Ukraine, as well as international documents.

Also, the article discusses the effect of the interviewer, which occurs when using any method of sociological research, but it is most evident in face-to-face surveys.

The article argues that the quality of interviewers is an important issue in sociological research, is interdisciplinary and needs attention not only from research companies but also from scientists working on the methodology and methods of collecting sociological information.

Key words: sociological research, survey, field phase, data quality, survey network, interviewer effect.

Література:

1. Бутенко И. Анкетный опрос как общение социолога с респондентом. Москва : Высшая школа, 1989. 176 с.
2. Бутенко И. Организация прикладного социологического исследования. Москва : Тривола, 1998. 226 с.
3. Докторов Б. Прямые продолжатели дела отцов основателей: Пол Перри, Джо Белден и Бад Роупер. *Социальная реальность*. 2006. № 11. С. 120–129.
4. Докторов Б. Прямые продолжатели дела отцов-основателей: Уоррен Митофски и Джозеф Ваксберг. *Социальная реальность*. 2007. № 1. С. 109–120.
5. Дулина Н., Звоновский В., Токарев В. Рынок социологических и маркетинговых исследований в России: состояние, динамика прогноз. *Социологические исследования*. 2017. № 12. С. 110–123.
6. Етичний кодекс Української асоціації маркетингу. *Офіційний сайт Української асоціації маркетингу*. URL: <http://uam.in.ua/rus/standarts>.
7. Кодекс професійної етики соціолога. *Офіційний сайт Соціологічної асоціації України*. URL: <http://www.sau.kiev.ua/codex.html>.
8. Мангейм Дж.Б., Рич Р.К. Политология. Методы исследования / пер. с англ. ; предисл. А. Соколова. Москва : Весь Мир, 1997. 544 с.
9. Нова редакція Міжнародного процесуального кодексу ICC/ESOMAR. *Маркетинг в Україні*. 2007. С. 67–70.

10. Ноэль Э. Массовые опросы. Введение в методику демоскопии / пер. с нем. Москва : Прогресс, 1978. 379 с. URL: <https://socioline.ru/pages/e-noel-e-noel-nojman-massovye-oprosy-vvedenie-v-metodiku-demoskopii>.
11. Отчет рабочей группы AAPOR о неслучайных выборках: июнь 2013 / Американская ассоциация исследователей общественного мнения ; пер. с англ. Д. Рогозина, А. Ипатовой. Москва : Общероссийский общественный фонд «Общественное мнение», 2016. 170 с.
12. *Офіційний сайт Міністерства юстиції України*. URL: <https://minjust.gov.ua/m/4561>.
13. Рабочая книга социолога / под общ. ред., предисл. Г. Осипова. 3-е изд. Москва : Эдиториал УРСС, 2003. 480 с.
14. Результати національного опитування «Україна: настрої та очікування», грудень 2017 року, 30 000 респондентів, соціологічна група «Рейтинг». URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ukraine_022018_press.pdf.
15. Рибалко Т., Харченко Н. Контроль якості роботи опитувальної мережі інтерв'юерів. *Наукові записки. Соціологічні науки*. 2003. Т. 21. С. 66–70.
16. Рукавишников В., Паниотто В., Чурилов Н. Опросы населения (Методический опыт). Москва : Финансы и статистика, 1984. 207 с.
17. Соціологічна служба на підприємстві : методичні рекомендації. Київ : АН УРСР, Інститут економіки, Львівське відділення, 1974. 80 с.
18. Стукало С. Інтерв'юер. *Соціологія: короткий енциклопедичний словник* / за заг. ред. В. Воловича. Київ : Український Центр духовної культури, 1998. 736 с.
19. Стукало С. Довідник інтерв'юера. Київ : Наукова думка, 1996. 43 с.
20. Чурилов М. Опитувальна мережа. *Соціологія: короткий енциклопедичний словник* / за ред. В. Воловича. Київ, 1998. 736 с.
21. Ядов В. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. Москва : Добросвет, 1999. 596 с.

КУЛЬТУРНА АПРОПРІАЦІЯ В СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИНАХ

Сідоричева Н. В.,

студентка факультету соціології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0002-3152-4179

Ташенко А. Ю.,

кандидатка соціологічних наук,

асистентка кафедри соціальних структур та соціальних відносин

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0002-6038-7337

У статті систематизовано знання щодо проявів культурної апропріації в соціальних відносинах. Визначення культурної апропріації, як показано, хоч і різняться від дослідника до дослідника, проте пов'язані згадкою того, хто бере культурний елемент, того, у кого це забирають, самого факту апропріювання і наголошення на тому, що це відбувається без згоди «постраждалої» сторони. Розглянуто дві альтернативні класифікації щодо культурної апропріації. Першу розробив Р.А. Роджерс, і в ній культурна апропріація видима й у культурному обміні, й у культурному домінуванні, й у культурній експлуатації, й у транскультурації. Автором другої є Дж.О. Янг, і він виокремлює як різновиди культурної апропріації привласнення об'єкта, привласнення суб'єкта і привласнення змісту. Також установлено два кластери поглядів на культурну апропріацію: в одному її існування або не визнають, або трактують позитивно; в іншому наголошують на тому, що культурну апропріацію можна порівняти з крадіжкою. Окрім власне соціальних відносин різних видів, передумовою виникнення культурної апропріації може виступати несприятлива геополітична ситуація, яка приводить до культурних війн. Наслідками культурної апропріації можуть ставати загострення конфліктів та нерівностей, розмиття кордонів між культурами, вкорінення стереотипного бачення представників іншої культури. Після аналізу джерел, присвячених різним кейсам культурної апропріації, було виявлено, що найбільш сприятливими для її виникнення є вертикальні соціальні відносини, де існують представники домінуючої культури (або культури більшості) та представники культури меншості, які нерідко є маргіналізованими. Також значного розвитку культурна апропріація досягає у неформальних відносинах через їхню специфіку, бо вони не контролюються та не регулюються.

Ключові слова: культурна апропріація, соціальні відносини, культурний обмін, культурне домінування, культурна експлуатація, транскультурація, культурна війна.

Постановка проблеми. Культура – це те, з чим ми повсякчас стикаємося і чим обумовлена наша поведінка; це й спосіб мислення, й спосіб пізнання світу, й спосіб ідентифікації себе. З позиції культури, носіями якої ми є, ми оцінюємо представників інших культур, тобто наявне визначення соціального статусу культурою, до якої належить індивід. Пересічні громадяни не завжди замислюються над тим вирієм взаємодій різноманітних культур, що панує у суспільстві. За останні роки набирає обертів толерантність та свідомість щодо того, на що раніше не звертали уваги чи що вважали цілком задовільним станом речей. Це стосується і такого явища, як культурна апропріація.

У публічному просторі культурною апропріацією переймаються все частіше. У ній як у дуже збитковому явищі звинувачують як окремих зірок естради та модних показів, так і цілі нації. Проте проблематика культурної апропріації є недостатньо розробленою, й інформація про те, у яких саме соціальних відносинах вона існує, наявна лише побічно, тобто ексклюзивна увага дослідників на ній ще не зупинялась, а між тим розуміння того, як співвідносяться соціальні відносини та культурна апропріація, дасть можливість сприймати і передбачати умови її виникнення, вловлювати витоки. Крім того, це дасть змогу розглядати процес культурної апропріації не окремо сам по собі, а у зв'язку з іншими суспільними процесами. Отже, існує нагальна потреба узагальнення та систематизації розрізненого досвіду досліджень культурної апропріації.

Термін «культурна апропріація» виник протягом останніх двадцяти років ХХ ст. як частина словникового запасу постколоніальної критики західного експансіонізму. «Однією з ранніх значущих

дискусій була дискусія, проведена Кеннетом Коутс-Смітом у книзі «Деякі загальні спостереження щодо концепції культурного колоніалізму» (1976 рік), де він об'єднав марксистське поняття «привласнення класу» (домінуючого класу, який привласнює і визначає «високу культуру») і те, що він називає «культурним колоніалізмом», хоча сам він не поєднує їх у фразі «привласнення культури» [6]. В Оксфордському словнику англійської мови визначення культурної апропріації з'явилося лише у 2018 році, що свідчить про лише нещодавній перехід цього терміна у мову повсякденного спілкування.

Водночас поняття культурної апропріації вже набуло не одного визначення. Наприклад, Б. Зіфф та П. Рао у книзі «Запозичена влада: есе про культурне привласнення» наводять таке: «взяття у чужої культури інтелектуальної власності, культурного самовираження або артефактів, історії і способів пізнання» [14, с. 1]. У записі лекції А. Осипчук «Чий Гоголь та Малевич? Пропаганда і війна за авторів» було зазначено таке: «культурне привласнення (культурна апропріація) – концепція, згідно з якою запозичення або використання елементів однієї культури представниками іншої сприймається неохоче, як головним чином негативне явище. В основі концепції лежить уявлення про те, що культура, елементи якої було запозичено, стає таким чином об'єктом експлуатації та пригноблення з боку культури, яка запозичує» [2, с. 47]. С. Скафіді, авторка книги «Хто володіє культурою? Привласнення та автентичність в американському праві», виказала таке бачення культурної апропріації: «вилучення інтелектуальної власності, традиційних знань, виразів культури чи артефактів у чужої культури без дозволу», і далі йшло таке уточнення: «це може включати несанкціоноване використання танців, одягу, музики, мови, фольклору, кухні, традиційної медицини, релігійних символів тощо. Скоріше всього, це буде шкідливо, коли вихідну спільноту представляють меншини, які піддавалися утискам або експлуатації різними способами, або коли об'єкт присвоєння є особливо чутливим, наприклад священні предмети» [5]. Дж.О. Янг у книзі «Привласнення культури та мистецтво» спочатку наводить визначення привласнення з Оксфордського словника англійської мови: «перетворення речі на приватну власність; взяти як свої власні або для власного використання», а щодо культурного привласнення, то це автор описує таким чином: «представники однієї культури (я назву їх аутсайдерами) беруть для себе або для власного використання предмети, вироблені представником або представниками іншої культури (назвемо їх інсайдерами)» [13, с. 4–5].

Р.А. Роджерс у статті «Від культурного обміну до транскультурації: огляд та реконцептуалізація привласнення культури» наводить класифікацію типів культурної апропріації. За його словами, її можна розділити на такі чотири категорії (чотири типи культурного привласнення) [12]:

- культурний обмін, тобто взаємний обмін символами, артефактами, ритуалами, жанрами та/або технологіями між культурами з приблизно однаковим рівнем влади;
- культурне домінування, тобто використання елементів домінуючої культури представниками субординованої культури в контексті, за якого домінуюча була нав'язана субординованій (включаючи ті привласнення, що викликають спротив);
- культурна експлуатація, тобто привласнення елементів субординованої культури домінуючою культурою без суттєвої взаємності, дозволу та/або компенсації;
- транскультурація, за якої культурні елементи створюють із та/або за допомогою кількох культур таким чином, що ідентифікація єдиної похідної культури є проблематичною (наприклад, численні культурні привласнення, що набувають структурних ознак у динаміці глобалізації та транснаціонального капіталізму, що приводять до створення гібридних форм).

Дж.О. Янг у спробі охопити різноманітні аспекти культурного привласнення виокремлює такі три види культурної апропріації, як привласнення суб'єкта, привласнення об'єкта і привласнення змісту. Привласнення суб'єкта передбачає використання персонажів або історій з іншої культури. Привласнення об'єкта включає вилучення фізичних культурних об'єктів. Привласнення змісту потребує багаторазового або невичерпного змісту, наприклад, стилю одягу, музики або розповіді [9].

Отже, незважаючи на своєрідну новизну та суперечливість явища культурної апропріації, у ній із точки зору соціології вже видно три такі складові частини: ті, хто привласнює культурні надбання; ті, у/від кого привласнюються; сам факт привласнення, який має певний зміст (часто негативний). Однак культурна апропріація залишається ще нечітко окресленою, і завдяки класифікації Р.А. Роджерса вимальовується соціологічно актуальний простір для її дослідження, адже і в культурному обміні, і в культурному домінуванні, і в культурній експлуатації, і в транскультурації можна спостерігати різні соціальні відносини, що панують у них.

Мета статті полягає у систематизації знань щодо проявів культурної апропріації в соціальних відносинах.

Виклад основного матеріалу. Встановлення факту несанкціонованого вилучення у іншої культури певних її надбань є досить дискусійним. Публічний дискурс щодо культурної апропріації розділився на два табори, де представники першого заперечують існування апропріації в принципі на підставі того, що різні культури постійно взаємодіють одна з одною, у цьому самому процесі

обмінюються культурними надбаннями. Окремий напрям у цьому таборі становить аргументація на користь переваги культурної апропріації в тому, що саме завдяки їй відбувається збагачення тієї культури, яка запозичує. Представники другого табору, навпаки, висловлюють свою згоду з тим, що у культурній апропріації наявна проблема, бо вона розглядається як аналог крадіжки або схожого на неї акту, коли більш привілейовані особи апропріюють культурні надбання у, як правило, маргіналізованих культурних прошарків для власної переваги [9]. На користь думок представників другого табору можна навести слова соціолога Дж. Ліпсіца про те, що якщо культура більшості або домінуюча культура запозичує елементи культури меншості, особливо тієї, яка піддавалася пригнобленню з боку більшості, то, як кажуть, історично особливо важливо, щоб ті, хто запозичує, були надзвичайно чутливі як до минулого, так і до сучасного значення привласнювальних культурних форм. Дж. Ліпсіц стверджує, що ми завжди маємо усвідомлювати, що поставлено на карту: іноді культурне привласнення може звести весь спосіб життя до принизливих стереотипів, які погіршують історично нерівні владні відносини [8, с. 60–61]. У словах про те, що за допомогою запозичення збагачується культура, прослідковується імперський наратив. Це можна порівняти з культурною війною між Росією та Україною за Гоголя та Малевича, яка вже була і ще буде згадана.

З огляду на те, що межі культурної апропріації є дещо розмитими, виникає плутанина в тому, щоби правильно класифікувати певну дію у науковому розмаїтті термінів, тобто часто до випадків культурної апропріації належать випадки, які насправді не є такими. Наприклад, у статті П. Ленард та П. Балінта «У чому сутність (неправильності стосовно) привласнення культури?» наводяться ілюстрації кривдження, що не є актами культурної апропріації, але помилково сприймаються як такі. Перша з них – це культурна образа. Це якась дія чи твердження, що змушує засмучуватись причиною атакою чи образою культурних звичаїв або переконань представників цієї культури. Важливо зазначити, що культурна образа не визначається привласненням культурних звичаїв чи символів, тобто для культурної образи не обов'язкове апропріювання культурних елементів. Друга має назву «культурне спотворення». Воно являє собою дію чи твердження, що несуть спотворений образ звичаїв чи переконань. Найпоширеніша форма цього явища – це стереотипи. Саме вони представляють певну культуру у негативному чи позитивному світлі [9].

Інший перелік альтернатив культурної апропріації наводить О. Бурак. Згідно з її думкою, глобально взаємодії між різними культурами відбуваються у такому вигляді [1, с. 107]:

- 1) асиміляція (процес, у результаті якого члени однієї етнічної групи втрачають свою первинну культуру та засвоюють культуру іншої етнічної групи, з якою вони перебувають у безпосередньому контакті);
- 2) акультурація (процес зміни матеріальної культури, звичаїв та вірувань, що відбувається за безпосереднього контакту і взаємовпливу різних соціальних та культурних систем);
- 3) культурне привласнення (засвоєння деяких специфічних елементів певної культури різними іншими культурними групами);
- 4) транскультурація (об'єднання, злиття культур).

Однак, беручи до уваги класифікацію різновидів культурної апропріації Р.А. Роджерса, де транскультурація згадується як різновид культурної апропріації, та статтю О. Бурак, де транскультурація згадується поряд із культурною апропріацією, можемо побачити, що виникає суперечність. У цьому разі доречним видається вважати транскультурацію одним із проявів культурної апропріації, оскільки, хоча джерело, звідки було взято окремий культурний елемент, достеменно визначити неможливо, не можна відмінити те, що він не належить культурі, що апропріювала його. Ще одна суперечність із класифікацією Р.А. Роджерса була знайдена з урахуванням наробку Р. Гальчен та А. Холмс, де вони розмежовують поняття культурного обміну та культурної апропріації так, що відповідні явища постають такими, що існують паралельно. «Обмін у культурному обміні передбачає, що щось дається натомість. Привласнення – це вираження незнання або агресії, коли предмети, ідеї, пережитий досвід чи точки зору не стільки досліджуються, скільки експлуатуються та втілюються в життя. Обмін, навпаки, передбачає певний вид щедрості, відкритості для дискусій та запрошення до взаємності» [7]. Ця точка зору потребує подальшого осмислення та окремого більш глибокого аналізу. Беручи до уваги вищенаведені погляди різних дослідників, можемо зафіксувати, що поки що суперечності виникають на такому базовому рівні, як питання існування культурної апропріації як такої.

У контексті культурної апропріації розглядають культурну війну між Росією та Україною за Гоголя та Малевича, як РФ представляє імперський наратив, що апропріює локальні українські постаті [2, с. 49]. Згідно з класифікацією Р.А. Роджерса, це можна віднести до культурної експлуатації, оскільки в цьому разі РФ привласнює собі українських діячів без взаємності та згоди з боку України. У цій ситуації культурній війні також сприяє несприятлива геополітична ситуація між країнами, яка є одним із засобів «приборкання» однієї держави іншою.

Більш віддалений і менш типовий щодо українських реалій прояв культурної апропріації цікаво описує Д. Родрігес, розпочинаючи з опису “color-blind ideology”, де йдеться про невизнання нерівності

та відмінності між представниками двох расових груп. Наслідком слідування цій ідеології є така інтерпретація расово-культурних символів, що підриває їх расово-кодований характер, тобто дає змогу «білим» використовувати чужу культуру для відчуття схожості з «кольоровими» людьми. Перші, як правило, не бачать свої власні расові привілеї, з чого випливає підґрунтя для фіксації численних культурних апропріювань «білими» у хіп-хопі, де вони хочуть бути *саме такими крутими*, як афроамериканці, а апропріювати культурні символи з расовим кодуванням їм ніщо не заважає [11]. Цей кейс є яскравим проявом культурної експлуатації, оскільки існує домінантна культура, яка апропріює культурні надбання субординованої афроамериканської культури, тобто підґрунтям для виникнення культурної апропріації є вертикальні соціальні відносини, де один представник є виразником домінуючої культури, а інший – субординованої.

На відміну від вищенаведених доробків, у наступних публікаціях культурна апропріація не розглядається як дещо неправильне та тривожне. Так, наприклад, Т. Радбіль у статті «Комунікативно-прагматичні рефлексії культурної апропріації запозичень у дискурсі Рунету» досліджує відповідне явище, за якого іншомовні за походженням слова у спілкуванні носіїв російської мови набувають видозмін за правилами російської мови [3, с. 217]. Він продовжує тему культурної апропріації запозичень у російській мові, зокрема, у своїх тезах «Нові явища у граматиці російської мови у лінгвокогнітивному висвітленні», де виявляє, що зміна першопочаткової форми слова (аналітичної) на ту, яка піддалася зміні згідно з правилами російської мови (синтетичної), швидше виникає у неформальному спілкуванні, де активніше відбувається зміна запозичених слів, бо вона не стримується документальними джерелами [4, с. 35]. Слід вважати, що таке апропріювання не карається значними санкціями, тому що словозміну у неформальному спілкуванні представникам іншої культури важко відслідкувати, а засоби регуляції словозміни у міжособистісному спілкуванні, відповідно, не розроблені.

У статті Е. Паскуаті «Соціально-культурне привласнення мобільних телефонів фермерами в Буркіна-Фасо» досліджується вплив культурної апропріації мобільних телефонів на соціально-культурну організацію сільських спільнот у регіоні Букль-дю-Мухун. Важливим, з огляду на наше прагнення розкриття соціально-відносинного контексту, є те, що використання мобільного телефону дає його користувачу нову можливість отримати визнання у суспільстві або завдяки іміджу, пов'язаному з володінням мобільним телефоном, або завдяки уможливленню надання допомоги іншим («служіння іншим») за допомогою цього пристрою. Згідно з традиціями досліджуваного регіону, факт служіння іншим розглядається як законне джерело влади. Крім того, власники мобільних телефонів стають *помітними* серед однолітків та перетворюються на осередки локальної мережі зв'язків [10, с. 3].

Зважаючи на ці кейси, можемо відзначити, що культурна апропріація виникає не тільки у вертикальних, але й у горизонтальних відносинах. Такий випадок належить (згідно з Р.А. Роджерсом) до категорії культурного обміну. Однак чому ж у повсякденному спілкуванні за апропріювання запозичених слів ніхто не отримує суворих санкцій, а у шоу-бізнесі та модній індустрії за неналежне використання культурного символу потрібно, як мінімум, вибачатися та виправдовуватися, а то й зазнавати значних збитків? З огляду на сучасні тенденції розвитку мовного апарату впливових культур культурна апропріація мовних запозичень – швидкий засіб збагачення цього апарату (зокрема, в американській культурі). Якщо культура має менший вплив, то до неї значно менше зауважень, ніж якби це було навпаки. Така апропріація є засобом синхронізації з розвиненими країнами, можливістю не відставати від культури з більшим впливом. Щодо шоу-бізнесу, то кейси культурної апропріації є свідомим поширенням та закріпленням стереотипів щодо певної культури (зазвичай тієї, яка є маргіналізованою), і у масового споживача формуються неправильні установки щодо представників цієї культури. До того ж для шоу-бізнесу та модної індустрії характерні суворі регламентація та контроль, і якщо у пісні виконавця використано щось схоже на іншу пісню, то це нерідко призводить до судового звернення, тобто крадіжка у цій сфері не толерується, і якщо культурну апропріацію сприймати як синонім крадіжки, то зрозуміло, чому вона так погано сприймається у цих царинах.

Висновки. Таким чином, можна констатувати, що в одній низці з культурною апропріацією згадуються такі процеси, як акультурація та асиміляція, а на думку деяких дослідників, ще й культурний обмін і транскультурація. Оціночні погляди на культурну апропріацію у різних дослідників різняться від повного її несприйняття до визнання її морально тривожною проблемою й крадіжкою. Наслідками культурної апропріації у соціальних відносинах є загострення та поглиблення вже наявних конфліктів/нерівностей і створення підґрунтя для виникнення нових, розмивання культурних меж народами, що розмиває відчуття власної культурної ідентичності і приналежності до певної нації, створення та поширення стереотипного уявлення про маргіналізовані групи (наприклад, поширення расистських стереотипів). До того ж домінантна культура отримує визнання за рахунок використання культурних надбань, які їй споконвічно не належали. Культурна апропріація виникає як у вертикальних, так і в горизонтальних соціальних відносинах, але, як правило, у формальних відносинах вона карається, а у неформальних – толерується.

Sidorycheva N., Tashchenko A. The cultural appropriation in social relations

The article systematizes the knowledge about the cultural appropriation manifestations in social relations. As shown, the definition of cultural appropriation differs from one researcher to another, but they are all linked by the mention of the one who takes the cultural element, the one from whom it is taken, the very fact of appropriation and that this happens without the consent of the “injured” side. Two alternative classifications for cultural appropriation are considered. The first one was developed by R.A. Rogers, and in its essence the cultural appropriation is shown in cultural exchange, cultural domination, cultural exploitation and transculturation. The author of the second one is J.O. Young, and he distinguishes between such types of cultural appropriation as the appropriation of an object, the appropriation of a subject and the appropriation of content. There are also two clusters of views on cultural appropriation: in the first one its existence is either not recognized or interpreted positively; in the first one it is emphasized that cultural appropriation may be compared to theft. In addition to the actual social relations of various kinds, an unfavorable geopolitical situation that leads to cultural wars can be the precondition for the emergence of cultural appropriation. As a consequence of cultural appropriation, the aggravation of conflicts and inequalities, blurring of borders between cultures, rooting of stereotypical vision of representatives of another culture could appear. After analyzing the works on various cases of cultural appropriation, it was found that the most favorable for its emergence are vertical social relations, where there are representatives of the dominant culture (or the culture of the majority) and representatives of minority culture, which are often marginalized. The cultural appropriation also is very evolving in informal relations due to their specificity, because they are not controlled and regulated.

Key words: cultural appropriation, social relations, cultural exchange, cultural domination, cultural exploitation, transculturation, cultural war.

Література:

1. Бурак О. Тенденції у сфері крос-культурних комунікацій: ризики та перспективи формування глобальної єдності. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2012. № 3. С. 102–108.
2. Осипчук А. Лекція 7. Чий Гоголь та Малевич? Пропаганда і війна за авторів. *Культура та політика: багатозначність (взаємо)зв'язків*. 2020. С. 45–50.
3. Радбиль Т. Коммуникативно-прагматические рефлексy культурной апроприации заимствования в дискурсе Рунета. *Образы языка и зигзаги дискурса* : сборник научных статей к 70-летию В. Демьянкова / отв. ред. В. Фещенко ; ред. колл.: И. Зыкова, О. Соколова, М. Тарасова. Москва : Культурная революция, 2018. С. 216–226.
4. Радбиль Т. Новые явления в грамматике русского языка в лингвокогнитивном освещении. *Русский язык в современном научном и образовательном пространстве* : сборник тезисов Международной научной конференции, посвященной 90-летию профессора Серафимы Алексеевны Хаврониной. Москва, 2020. С. 345–347.
5. Baker K.J.M. A Much-Needed Primer on Cultural Appropriation. *Jezebel*. 2012. 13 November. URL: <https://jezebel.com/a-much-needed-primer-on-cultural-appropriation-30768539> (accessed 29 Apr. 2021).
6. Drabble M.S., Hahn J.D. The Concise Oxford Companion to English Literature. 3 ed. Oxford University Press, 2007. URL: <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803095652789> (accessed 29 Apr. 2021).
7. Galchen R., Holmes A. What Distinguishes Cultural Exchange from Cultural Appropriation? *The New York Times*. 2017. 8 June. URL: <https://www.nytimes.com/2017/06/08/books/review/bookends-cultural-appropriation.html> (accessed 29 Apr. 2021).
8. Giddens A.D., Appelbaum M.R., Carr D. Introduction to Sociology. 11th ed. New York ; London : W.W. Norton & Company, INC. 11E, 2018.
9. Lenard P.T., Balint P. What is (the wrong of) cultural appropriation? *Ethnicities*. 2020. № 20 (2). P. 331–352. DOI: <https://doi.org/10.1177/1468796819866498> (accessed 29 Apr. 2021).
10. Pasquati E. Socio-cultural appropriation of mobile phones by farmers in Burkina Faso. PhD carried out at FARM. 2011. URL: https://www.fondation-farm.org/IMG/pdf/4pages_these_Pasquati_EN.pdf (accessed 29 Apr. 2021).
11. Rodriguez J. Color-Blind Ideology and the Cultural Appropriation of Hip-Hop. *Journal of Contemporary Ethnography*. 2006. № 35 (6). P. 645–668. DOI: <https://doi.org/10.1177/0891241606286997> (accessed 29 Apr. 2021).
12. Rogers R.A. From cultural exchange to transculturation: A review and reconceptualization of cultural appropriation. *Communication Theory*. 2006. № 16 (4). P. 474–503. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-2885.2006.00277.x> (accessed 29 Apr. 2021).
13. Young J.O. Cultural Appropriation and the Arts. Malden, MA : Blackwell Pub, 2008.
14. Ziff B., Rao P.V. Borrowed Power: Essays on Cultural Appropriation. New Jersey : Rutgers University Press, 1997.

АНАЛІЗ КЛАСИЧНИХ ТА СУЧАСНИХ ПІДХОДІВ ДО ВИЗНАЧЕННЯ СТРУКТУРИ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ¹

Соснюк Є. О.,
аспірант відділу соціально-політичних процесів
Інституту соціології Національної академії наук України
ORCID ID: 0000-0002-7161-5833

Стаття присвячена аналізу проблеми визначення структурних компонентів політичної ідентичності. Здійснено аналіз основних підходів та моделей, у яких виокремлюються різні елементи політичної ідентичності, такі як класичні підходи, що розглядають партійну ідентичність як основу політичної ідентичності; електорально поведінкові, комунікаційні та самоідентифікаційні, в яких політична ідентичність пов'язана з електоральним вибором, характером взаємодії в соціальному оточенні виборців; моделі кризової ідентичності, в яких політична ідентичність формується та регулюється під впливом референтних груп; системно-ієрархічні, в межах яких політична ідентичність визначається ціннісно-ідеологічними орієнтаціями або домінантами в політичних уявленнях громадян. Встановлено, що основними структурними елементами політичної ідентичності є соціально-статусні характеристики; оцінки економічної та політичної ситуації; партійні вподобання; диспозиції щодо конкретних політичних та соціально-економічних питань; оцінки персональних якостей політичних лідерів; перспективні очікування від партій і кандидатів. Визначено основні чинники, які слід враховувати в процесі аналізу політичної ідентичності, такі як соціокультурні (зумовлені соціальною диференціацією населення); інституціональні (формальні й неформальні норми, характер політичних інститутів); ідеологічні (ідеологеми, що впливають на партійно-ідеологічну ідентифікацію населення); соціально-демографічні (вік, стать, регіон проживання, соціально-професійна приналежність); культурно-цивілізаційні (ціннісні орієнтації, геополітичні орієнтації, конфесійна належність); діяльнісно-поведінкові (політична активність та політична участь).

Ключові слова: політична ідентичність, моделі політичної ідентичності, ідеологічні диспозиції, ціннісні орієнтації, політичні репрезентації, електоральна поведінка.

Постановка проблеми. Важливим аспектом життя в сучасному соціумі є політична ідентичність – відчуття приналежності до певної політичної групи, яка має власні інтереси, прагнення та очікування. Ця ідентичність визначає соціальну та громадянську позицію особистості, особливості її політичної активності, а також є необхідною умовою для здійснення свідомого електорального вибору. Увага науковців до вивчення різних аспектів політичної ідентичності прикута із середини ХХ ст. За цей період пройшло три «хвилі» концептуалізації поняття «політична ідентичність», у межах яких постійно відбувалось уточнення змістовного наповнення поняття «політична ідентичність», конкретизувались уявлення про структуру політичної ідентичності та чинники, що її зумовлюють. Цей процес не припиняється досі. З огляду на тяжіння сучасних науковців до постнекласичної парадигми зміст і структура політичної ідентичності, а також чинники її формування постійно переглядаються. Зазначені моменти ускладнюють процес вивчення політичної ідентичності, знижують прогностичну цінність досліджень, в основу яких покладено цей конструкт. Саме тому існує потреба у систематизації концептуальних поглядів на зміст і структуру політичної ідентичності в межах наявних підходів. Особливо актуальним це завдання є для вітчизняної науки, адже українським соціологам доводиться вивчати політичну ідентичність у державі, яка проходить шлях тривалого демократичного транзиту.

В соціологічній науці було здійснено багато спроб дослідити сутнісні характеристики політичної ідентичності та визначити її вплив на електоральну поведінку громадян. Початок було покладено

¹ Дослідження було проведене в межах НДР «Чинники ставлення громадян до державної влади: соціологічний аналіз» (2020–2021 рр.), відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України.

Автор заявляє про відсутність потенційних конфліктів інтересів стосовно дослідження, авторства та/або публікації цієї статті. Автор висловлює подяку науковому керівнику, доктору соціологічних наук, старшому науковому співробітнику, завідувачу відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України Резніку Олександрові Станіславовичу, кандидату психологічних наук, старшому науковому співробітнику лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України Остапенку Ірині Віталіївні за консультації та цінні поради в ході підготовки публікації.

в дослідженнях «мічиганського проекту», в межах якого політична ідентичність розглядалась як партійна. Наукові пошуки було продовжено в працях Д. Батлера та Д. Стоукса, які трактували політичну ідентичність як елемент політичної свідомості «середнього рівня» [1]; в дослідженнях Дж. Уелша, який інтерпретував політичну ідентичність як продукт процесів глобалізації [2]; в працях Р. Картера, Дж. Хелмса, Ф. Шлезінгера, котрі в межах концепції опосередкованого впливу соціальної ідентичності розуміли політичну ідентичність як результат впливу етнічної, гендерної та конфесійної ідентичності [3]; в концепції проектування майбутнього М. Кастельса, який визначав політичну ідентичність як результат впливу процесів глобалізації/глокалізації [4]; в концепції мультикультуралізму Т. Райсса, М. Емерсона, В. Лота, І. Нойманна, Б. Страта, Ф. Черутті, котрі розглядали політичну ідентичність як наддержавне/європейське ментальне утворення, що визначає цивілізаційний вибір [5; 6; 7; 8; 9; 10]; в концепціях загальногромадянської ідентичності, де політична ідентичність розглядається як продукт взаємодії трьох груп, а саме політичної еліти, економічної еліти та пересічних громадян [11].

Однак, як зазначають вітчизняні соціологи (О. Вишняк, А. Ручка, Ю. Шведа) [12; 13; 14], жодна з цих концепцій не може бути використана в чистому вигляді для аналізу зв'язку між політичною ідентичністю та електоральною поведінкою громадян України, бо вони неповністю враховують специфіку нашого суспільства.

Розмаїття поглядів на політичну ідентичність, її структуру та чинники позначається на тому, що уніфікованих підходів, придатних до застосування в реаліях українського суспільства, немає. Багато моделей розроблено на різній методологічній основі, що викликає додаткові ускладнення під час їх використання в дослідницькій практиці.

Мета статті полягає в аналізі класичних та сучасних підходів до визначення структурних компонентів та чинників політичної ідентичності, виокремленні на його основі уніфікованих елементів в структурі політичної ідентичності.

Виклад основного матеріалу. Поглядам науковців на структуру, функції та чинники політичної ідентичності притаманна певна поліваріативність.

Свій аналіз почнемо з традиційних моделей. Дослідниками в різний час були запропоновані три класичні моделі «лійки причинності» для опису мотивів електоральної поведінки, в яких фігурує партійна ідентичність як основа політичної ідентичності. Концептуальна база такого розуміння політичної ідентичності було розроблена авторами «мічиганського проекту», в межах якого до основних функцій політичної ідентичності відносили обмеження можливості вбудовування в політичну систему нових партій, відсікання непотрібної («зайвої») для виборця інформації про вибори (функція «інформаційного сита»); визначення «своєї» (з ідеологічних міркувань) групи; визнавалося, що розвиток ідентичності може здійснюватися в моделях: «він – другий – інший», що допускає толерантне сприйняття; «він – чужий – ворог», пов'язаної з формуванням ксенофобії, расової неприязні, побоювання присутності людей з іншими політичними поглядами [15].

Крім того, у початковій версії «мічиганської четвірки» з урахуванням тимчасового аспекту виділялись такі соціально-демографічні фактори, що зумовлюють особливості політичної ідентичності, як самоідентифікація з тією чи іншою партією; привабливість особистості кандидата; особливості виборчої кампанії (наявність негативної реклами та використання «брудних» технологій); обговорення виборів з представниками соціального оточення, а саме близькими, друзями та товаришами по службі [16].

Дещо інакше політична ідентичність розглядається в межах електорально поведінкових, комунікаційних та самоідентифікаційних моделей.

Так, згідно з моделлю, запропонованою в середині 80-х рр. XX ст. М. Шенксом та У. Міллером, на політичну ідентичність та електоральний вибір впливають (в певній часовій послідовності) такі демографічні характеристики, як набуті особисті характеристики (освіта, рід діяльності, місце проживання, коло спілкування); ідеологічні диспозиції; партійна самоідентифікація; оцінка діяльності кандидатів; почуття й афекти, викликані кандидатом [17; 18].

Пізніше Т.Дж. Колтон запропонував дещо іншу модель вивчення політичної ідентичності та пояснення електоральної поведінки на основі аналізу соціально-статусних характеристик виборців; їх оцінювання економічної та політичної ситуації; партійних уподобань; позиції/ставлення щодо конкретних питань; ретроспективних оцінок кандидатів (вони вже посідали владні пости); оцінок персональних якостей політичних лідерів; перспективних очікувань виборців від партій і кандидатів ступеня їх відповідності передвиборчим програмам політичних гравців [19].

У 1980-х рр. XX ст. важливим компонентом теорії політичної ідентичності стає обговорення моделі самоідентифікації людей, чиї політичні вподобання не знаходять співчуття у оточення. Як зазначав Р. Барт, «знедолені» воліють триматися разом [20]. Саме тому він пояснював роль міжособистісної комунікації у становленні загальних політичних поглядів людей, використовуючи «модель соціальної згуртованості». Як зазначає О.В. Попова [21], його модель підтримали Р. Хакфельд,

Е. Даунс, Дж. Спрагі насамперед через появу в ній довіри. Дослідниками зазначалось, що довіряють один одному люди, які розділяють загальні норми (у тому числі, політичні), некритично «засвоюють» передану політичну інформацію і більш схильні до однотипної політичної самоідентифікації. Таким чином, довіра породжує вплив, згуртованість та усвідомлення подібності спільних інтересів, установок, поглядів. Саме тому у сучасних дослідженнях електоральної поведінки вчені аналізують, яким чином близькість позицій, ретроспективні оцінки діяльності уряду, партійна ідентичність формують політичні уподобання в багатопартійних системах.

Серед сучасних моделей політичної ідентичності особливе місце посідають ті, що ґрунтуються на теоріях кризової ідентичності, насамперед тому, що у кризовому суспільстві існує небезпека «негативної конверсії», за якої елементи негативної ідентичності стають панівними, тоді як позитивні образи в політичній свідомості розмиваються, але позитивна ідентичність також може визначатися через негативні образи. У цьому разі доречно використовувати запропоновану Т. Ньюкомом категорію «негативна референтна група», яка уточнює поняття «зовнішня група» [22].

Політична поведінка регулюється діями і позитивних, і негативних референтних груп (перші наслідують, другі викликають протест і опір, але при цьому формують нові групи та сприяють їх інтеграції в ході конфлікту). Таким чином, позитивна ідентичність не є статичним набором властивостей і ролей. Вона постійно перебуває «в стані конфлікту з минулим, яке треба викоринити, і з майбутнім, якого треба уникнути» [23; 24].

«Своїми» стають з причини спільного походження або в результаті символічного посвячення в члени якоїсь корпоративної групи, коли людина за допомогою ритуалу ототожнює себе з новою групою, приймає її правила. За умов кризового розвитку суспільства негативна модель політичної ідентичності стає домінуючою. Її ознаками є, наприклад, відмова від вибору політичної партії, яка могла б виражати інтереси цього індивіда або його статусної групи, а також агресивне ставлення до представників «чужих» політичних рухів [25].

У посткомуністичному просторі негативна політична ідентичність може бути результатом тривалого та ретельно приховуваного неприйняття системи цінностей «одержавленої» партії, які активно нав'язуються пропагандою. Р. Роуз та У. Мішлер у 1995 р. провели порівняльне дослідження установок жителів Угорщини, Польщі, Румунії та Словенії [26]. Дослідниками було з'ясовано, що, крім комуністичних партій та їх «спадкоємців», об'єктом негативної самоідентифікації можуть виступати політичні об'єднання «крайнього спектру» і партії, які виражають інтереси меншин (наприклад, національних) або закритих груп (наприклад, промислової чи фінансової еліти).

За результатами цього дослідження Р. Роуз та У. Мішлер виділили такі чотири типи виборців:

- «негативісти», що мають уявлення про те, за яку партію вони не голосуватимуть в будь-якому разі, але не мають позитивного образу партії;
- «закриті», що мають уявлення про позитивні й негативні «зразки» партій;
- «відкриті», що позитивно ставляться до якоїсь партії і не мають образу «ворога»;
- «апатичні», що не мають ніякої ідентичності [26].

Зазначимо, що у цій схемі немає жорсткої «прив'язки» негативної і позитивної ідентичності до рівня електоральної активності. Однак, на нашу думку, вона все одно заслуговує на увагу, особливо через те, що негативна ідентичність часто цілеспрямовано формується політичними акторами. За зовні радикального заперечення наявних підвалин політичного життя опозиційні політичні рухи оперують тільки усталеними ідеями, одягненими у звичну для пересічної людини форму. Експлуатація дуже невеликого числа взаємопов'язаних і постійно повторюваних «символів віри» поєднується зі спрощенням символіки та ритуалів. Таким чином, громадяни повинні об'єднатися в запереченні символіки будь-якої партії або ідеології. Система декларованих політичних ідей при цьому володіє претензією на створення універсальної картини світу [26].

При цьому за всієї простоти та доступності основні положення ідеології не повинні піддаватися загрози практичної перевірки. Ця система ідей проголошується вічною, інакше виникає загроза її самоліквідації. Яскравим прикладом функціонування цієї моделі може слугувати ідея «Русского мира», яка активно втілюється в життя у сучасній Росії.

Варто відзначити, що в цій моделі допускається претензія на тотальний контроль над життям своїх прихильників. Образ «ворога», крім деструктивних функцій, виконує конструктивну функцію, сприяючи консолідації навколо базових цінностей цієї групи та її лідерів і подоланню наявних внутрішніх розбіжностей [27].

Ставлення до представників іншої політичної орієнтації як до ворогів включає психологічне неприйняття, відторгнення, припускає агресивність поведінки, спрямованої на усунення противника [28; 29]. Це проявляється в розмовній мові, системі образів, стереотипів, ідеологічних шаблонів і штампів, якими оперує масова свідомість. Використовується конфронтаційна лексика. Все неприйнятне для цієї групи приписується протилежній стороні, сприяючи «каналізації» наявних проблем,

збереженню та консолідації групових цінностей [30]. Загалом дослідники єдині в тому, що різниця між «нами», «нашою» групою, «внутрішньою» групою та «іншими», «чужими», «зовнішньою» групою виникає в конфлікті і через конфлікт. Це стосується як класових, так і національних, а також політичних інституційних конфліктів.

Т. Брейдер та Дж. Такер вважають, що для формування партійної ідентичності в посткомуністичних країнах потрібен певний час [31]. Однак три параметри ідентифікації навіть у ситуації зміни її моделей, на їхню думку, виміряти можна. Серед них дослідники виокремлюють відданість партії, яка зміцнюється за рахунок кумулятивного ефекту політичного досвіду; ступінь відповідності уявлень індивіда гаслам певної партії; раціональний характер ідентичності (під раціональністю автори розуміють здоровий глузд та усвідомлення прийнятності організації, про вичерпну й точну інформованість виборців щодо програми або діяльності партії не йдеться). При цьому автори підкреслюють, що вербальна самоідентифікація з партією не завжди збігається з моделлю поведінки.

Надзвичайно цікавими та корисними є системно-ієрархічні моделі, запропоновані українськими науковцями.

О.С. Резнік, спираючись на положення диспозиційної концепції В.А. Ядова [32] та багатьох інших дослідників, розробив трирівневу модель структури політичної самоідентичності, яка має системний, ієрархічно структурований характер [33]. На думку автора, її вершину становить ціннісно-ідеологічна самоідентичність або сукупність політичних ціннісних ідентитетів. На середньому рівні перебуває узагальнена політична самоідентичність або сукупність ідентитетів, які відповідають за самовизначення власного становища у системі політичних відносин суспільства (у формі узагальнених соціальних установок). Нижчий рівень утворює ситуативна політична ідентичність (у формі активних соціальних установок-ідентитетів). Два вищі рівні мають більш-менш усталений характер, тоді як нижчий – більш мінливий. За результатами дослідження автором було доведено, що ступінь змістовної відповідності між вищим та середнім рівнями політичної самоідентичності значніший, ніж між вищим та нижчим або середнім та нижчим. Так, автор доходить висновку, що політична самоідентифікація є прогнозованою тоді, коли існує змістова відповідність двох вищих диспозиційних рівнів в ідеологічному сенсі. За розмитості одного з двох вищих рівнів політичної самоідентичності або їх змістової невідповідності (в Україні такий тип ідентичності притаманний майже третині населення) визначальною є мінлива ситуативна ідентичність.

Майже одночасно В. Москаленко та Н. Дембицькою здійснено дослідження особливостей впливу політичних уявлень на формування політичної ідентичності особистості. За його результатами дослідницями було емпірично визначено три такі рівні політичної ідентичності [34]:

1) вищий (соцієтальний) рівень, репрезентований уявленням про себе як потенційного суб'єкта владно-підвладних відносин («категоризація себе як громадянина, що має спільні риси з усіма представниками всієї держави», «ототожнення особистості із загальнодержавними цінностями»);

2) середній рівень, утворений системою групових ідентичностей, що «вибудовується через ототожнення особистості з певною політичною групою» або самовизначення щодо різних політичних угруповань, при цьому рівень політичної ідентичності може не співпадати з громадянськістю і навіть суперечити їй;

3) нижчий рівень, що складає «особистісна ідентичність як усвідомлення індивідом себе в ролі автономного «Я» на основі самокатегоризації, заснованої на відокремленні унікального індивіда від інших членів групи».

Для кожного з рівнів дослідницями було визначено провідні механізми політичної ідентичності. Так, на соцієтальному рівні відбувається ідентифікація особистості з інституційними цінностями соціуму, на груповому – прагнення до позитивного «Я-образу», на особистісному – міжособистісне порівняння себе з іншими. Дослідницями зроблено припущення про те, що на вищому рівні політичної ідентичності політична поведінка детермінована переважно когнітивними, на середньому – афективними, а на нижчому – конативними компонентами ідентичності.

Таким чином, нами було здійснено аналіз основних підходів та моделей, в яких виокремлюються різні елементи політичної ідентичності. Отже, досліджено класичні підходи, що розглядають партійну ідентичність як основу політичної ідентичності; електорально поведінкові, комунікаційні та самоідентифікаційні, в яких політична ідентичність пов'язана з електоральним вибором, характером взаємодії в соціальному оточенні виборців; моделі кризової ідентичності, в яких політична ідентичність формується та регулюється під впливом референтних груп; системно-ієрархічні, в межах яких політична ідентичність визначається ціннісно-ідеологічними орієнтаціями або домінантами в політичних уявленнях громадян.

Висновки. За результатами проведеного аналізу нами встановлено, що основними структурними елементами політичної ідентичності виступають соціально-статусні характеристики; оцінки економічної та політичної ситуації; партійні уподобання; диспозиції щодо конкретних політичних

та соціально-економічних питань; оцінки персональних якостей політичних лідерів; перспективні очікування від партій і кандидатів; визначено основні чинники, які слід враховувати в процесі аналізу політичної ідентичності, такі як соціокультурні (зумовлені соціальною диференціацією населення); інституціональні (формальні й неформальні норми, характер політичних інститутів); ідеологічні (ідеологеми, що впливають на партійно-ідеологічну ідентифікацію населення); соціально-демографічні (вік, стать, регіон проживання, соціально-професійна приналежність); культурно-цивілізаційні (ціннісні орієнтації, геополітичні орієнтації, конфесійна належність); діяльнісно-поведінкові (політична активність та політична участь).

Перспективи подальших досліджень полягають в емпіричній перевірці значущості окремих елементів в структурі політичної ідентичності, визначенні пріоритетних чинників її формування та характеру впливу політичної ідентичності на електоральний вибір громадян України.

Sosniuk Ye. Analysis of classical and modern approaches to defining the structure of political identity

The article is devoted to the analysis of the problem of determining the structural components of political identity. The analysis of the basic approaches and models in which various elements of political identity are allocated is carried out: classical approaches that consider party identity as the basis of political identity; electoral behavioral, communication and self-identification, within which political identity is connected with electoral choice, the nature of interaction in the social environment of voters; crisis identity models in which political identity is formed and regulated under the influence of reference groups; system-hierarchical, within which political identity is determined by value-ideological orientations or dominants in the political ideas of citizens. It is established that the main structural elements of political identity are: socio-status characteristics; assessments of the economic and political situation; party preferences; dispositions on specific political and socio-economic issues; assessments of personal qualities of political leaders; long-term expectations from parties and candidates. The main factors that should be taken into account in the analysis of political identity are determined: socio-cultural (caused by social differentiation of the population); institutional (formal and informal norms, the nature of political institutions); ideological (ideologues that affect the party-ideological identification of the population); socio-demographic (age, sex, region of residence, socio-professional affiliation); cultural and civilizational (value orientations, geopolitical orientations, confessional affiliation); activity-behavioral (political activity and political participation).

Key words: political identity, models of political identity, ideological dispositions, value orientations, political representations, electoral behavior.

Література:

1. Butler D., Stokes D. Political Change in Britain. London, 1974. 516 p.
2. Welsh J.M. The role of the inner enemy in European self-definition: Identity, culture and international relations theory. *History of European Ideas*. 1994. Vol. 19. Issue 1–3. P. 53–61.
3. Carter R.T., Helms J.E. White Racial Identity Attitudes and Cultural Values. Black and White racial identity: Theory, Research and Practice. *Journal of Multicultural Counseling and Development*. 2003. Vol. 31. No. 4. P. 226–244.
4. Castels M. The Power of Identity. Oxford : Blackwell, 1997. 280 p.
5. Risse T. The Euro between National and European Identity. *Journal of European Public Policy*. 2003. August. No. 10 (4). P. 487–505.
6. Эмерсон М. Экзистенциальная дилемма Европы. *Вестник Европы*. 2005. № 15. С. 41–65.
7. Loth W. Identity and Statehood in the process of European Integration. *Journal of European Integration History*. 2000. No. 6. P. 9–26.
8. Нойманн И. Использование «Другого»: образы Востока в формировании европейских идентичностей. Москва : Новое издательство, 2004. 336 с.
9. Strath B. A European Identity: to the historical limits of a concept. *European Journal of Social Theory*. 2003. No. 5. P. 387–401.
10. Cerutti F. Towards the political identity of the Europeans: An Introduction. *A soul for Europe. On the political and cultural identity of the Europeans*. 2001. Vol. 1. P. 26–45.
11. Семененко И.С. Идентичность в предметном поле политической науки. *Идентичность как предмет политического анализа*. Москва : ИМЭМО РАН, 2011. С. 8–12.

12. Вишняк О. Електоральна соціологія: історія, теорії, методи. Київ : Інститут соціології НАНУ, 2000. 308 с.
13. Ручка А. Політико-ідеологічна самоідентифікація населення сучасної України. *Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг*. Київ : Інститут соціології НАН України, 2012. С. 29–40.
14. Шведа Ю. Трансформації партійної системи в контексті трансформації політичної системи в Україні. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2007. № 19. С. 165–172.
15. Campbell A., Converse P.E., Miller W.E., Stokes D.E. Elections and the political order. New York : Wiley, 1966. 385 p.
16. Campbell A., Converse P.E., Miller W.E., Stokes D.E. The American Voter. New York : Wiley, 1960. 573 p.
17. Shanks M., Miller W. Policy Direction and Performance Evaluation: Contemporary Explanations of the Reagan Elections. *British Journal of Political Science*. 1990. Vol. 20. No. 2. P. 143–235.
18. Миллер У. Политическое поведение: вчера и сегодня / под ред. Р. Гудина, Х.-Д. Клингеманна. *Политическая наука: новые направления*. Москва, 1999. С. 300.
19. Colton T.J. Transitional Citizens: Voters and What Influences Them in the New Russia. London : Cambridge, 2000. 336 p.
20. Burt R. Structural Holes: The Social Structure of Competition. MA : Cambridge, 1992. 313 p.
21. Попова О.В. Модели идентичности политических актеров в современной России. *Политическая наука*. 2018. № 2. С. 173–194.
22. Newcomb T. Reciprocity of interpersonal attraction: A nonconfirmation of a plausible hypothesis. *Social Psychology Quarterly*. 1979. № 42 (4). P. 299–306.
23. Бунь В. Політична ідентифікація як фактор електорального вибору. *Тези звітної наукової конференції філософського факультету* / відп. за вип. В. Мельник. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. С. 108–110.
24. Бунь В. Теоретичні підходи до аналізу електорального вибору. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*. 2013. Вип. 3. С. 200–212.
25. Остапенко І. Стратегії та технології активізації самоідентифікування молоді. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2019. 114 с.
26. Rose R., Mishler W. Negative and positive party identification in post-communist countries. *Electoral studies*. 1998. Vol. 17. № 2. P. 217–234.
27. Янакова В. Политическая идентичность: концептуализация понятия. *Социально-политические науки*. 2017. № 5. С. 18–23.
28. Орлова Э. Концепция идентичности/идентификации в социально научном знании. *Вопросы социальной теории*. 2010. Т. IV. С. 87–111.
29. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа / под ред. Е. Мелешкиной. Москва : Весь Мир, 2001. 302 с.
30. Соснюк О., Остапенко І. Психосемантичні особливості національної та громадянської ідентичності студентської молоді. *Український психологічний журнал*. 2017. № 2 (4). С. 164–176.
31. Brader T., Tucker J. Emergence of Mass Partisanship in Russia, 1993–1996. *American Journal of Political Science*. 2000. № 45. P. 69–83.
32. Ядов В. Социальная идентификация в кризисном обществе. *Социологический журнал*. 1994. № 1. С. 35–52.
33. Резнік О. Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства. Київ : Інститут соціології НАН України, 2003. 101 с.
34. Москаленко В., Дембицька Н. Політична ідентичність і формування громадянськості особистості. *Розвиток демократії та демократична освіта в Україні* / укл. Л. Марголіна ; Канадсько-український проєкт «Демократична освіта», Міністерство освіти і науки України, Інститут вищої освіти АПН України, Одеська національна юридична академія. Київ : Ай Бі, 2003. С. 473–484.

СОЦІАЛЬНЕ СЛУЖІННЯ ЦЕРКОВ ЯК ПРОВАЙДЕР ПРАКТИК СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ

Цимбалюк Н. М.,

*докторка соціологічних наук,
професорка кафедри соціальних структур та соціальних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID ID: 0000-0002-7331-863X*

Лазаренко І. С.,

*аспірантка кафедри соціальних структур та соціальних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID ID: 0000-0003-0791-2283*

У статті представлено аналіз соціального служіння церков у контексті його спроможності забезпечувати здійснення практик соціальної допомоги членами релігійних конгрегацій, тобто виступати провайдером такої взаємодії у суспільстві.

Проаналізовано та порівняно термінологічне поле досліджень соціального служіння, відмінності між соціальним служінням, соціальною діяльністю, соціальною допомогою та конфесійною соціальною роботою.

Визначено витоки соціального служіння, його зміст та умови трансформації. Зокрема, вказується на тенденцію до актуалізації досліджень щодо соціального служіння в науковому середовищі та доводиться необхідність реалізації завдання інституціоналізації соціального служіння як всередині церков (Другий Ватиканський Собор), так і в широкому суспільному просторі. Узагальнено найбільш помітні наукові доробки американських і британських соціологів, представлено нові різновиди соціального служіння. Визначено зміни у структурі соціального служіння, спільне та відмінне у практиках соціальної допомоги релігійних об'єднань, їх відносинах з державними структурами та громадянським суспільством залежно від структури та рівня інституціалізованості організації.

Підкреслено переваги соціального служіння, які полягають у тому, що навіть у країнах із розвинутою системою соціального забезпечення, усталеною структурою соціальних служб практики соціальної допомоги, котрі здійснюють члени релігійних конгрегацій в межах соціального служіння, мають значно більшу мобільність та здатні швидше реагувати на суспільні виклики внаслідок відсутності притаманних державним структурам бюрократичних процедур.

Окрему увагу приділено визначенню засад функціонування та розвитку соціального служіння в Україні, а також практикам соціальної допомоги, здійснюваним в межах цієї діяльності.

Детально розглянуто боротьбу з пандемією COVID-19 як новітній напрям соціального служіння. На основі даних Національного інституту стратегічних досліджень проаналізовано основні практики соціальної допомоги, котрі здійснюються в межах цього напрямку соціального служіння. Також наведено приклади найбільш помітних проєктів за конфесійною приналежністю.

Ключові слова: соціальне служіння, соціальна допомога, практики соціальної допомоги, релігійна конгрегація, провайдер, конфесійна соціальна робота.

Постановка проблеми. Соціальне служіння церков – надзвичайно широке та багатогранне явище, котре цікавить багатьох дослідників у різних галузях. Витоки цього явища лежать іще у часах Середньовіччя, коли церква тільки почала допомагати нужденним через милостиню, притулки та сиротинці. В ті часи ця діяльність була регламентована релігійними доктринами, основним джерелом яких була Біблія та інші послання святих отців.

Безумовно, в основу цього явища закладено християнську модель любові. Таким чином, здійснення соціального служіння розглядалось насамперед як прояв любові до ближнього.

Однак із розвитком суспільства, його окремих структурних елементів, появою різноманітних численних недержавних організацій розширювалась структура практик соціальної допомоги християнських церков. Ця діяльність стає все більш секулярною, що дає змогу говорити не лише про духовну потребу здійснювати практики соціальної допомоги всередині релігійної громади, але й про суттєве посилення соціальної мотивації.

З розгалуженням структури церкви, появою інших християнських течій та формуванням соціальної допомоги в окрему галузь наукового знання в церкві постало питання інституціоналізації соціального служіння. У XX столітті почали з'являтися перші соціальні доктрини, котрі систематизували розрізнені практики соціальної допомоги християнських церков, отже, надавали цій діяльності впорядкованості та структурованості.

Тут варто зазначити, що залежно від конфесійних особливостей, географічної детермінованості та рівня розвитку суспільства формувались дещо відмінні основи соціального служіння як інституційної складової частини християнської церкви.

Однак, незважаючи на ці відмінності, соціальне служіння вперше постало як система, котра може виступати провайдером практик соціальної допомоги, котрі здійснюють християнські церкви. Водночас вивчення соціального служіння наводить на думку про те, що соціальні доктрини лише частково впливають на характер здійснення цієї діяльності. Постає питання комплексного аналізу цієї проблеми, а саме визначення того, що є основою соціального служіння, яким чином воно розуміється сьогодні, яке місце соціальні доктрини посідають у цій діяльності. Також слід визначити механізм забезпечення здійснення практик соціальної допомоги через соціальне служіння.

Аналіз досліджень та публікацій свідчить про те, що ця проблема лежить у міждисциплінарному дискурсі та приваблює науковців різних галузей. Феномен соціального служіння розглядається у його релігійному, філософському, соціокультурному, юридичному контекстах.

У XX столітті питанням вивчення впливу соціального служіння на різні соціальні групи, розвитку мереж здійснення цієї діяльності, структури відносин як всередині громад, так і рівня залучення зовнішніх агентів у ці відносини приділяли увагу соціологи.

Найбільш помітні праці американських дослідників були присвячені як визначенню цього феномена у загальних рисах, так і його структурі, характеру взаємовідносин агентів, типології груп, котрі здійснюють соціальне служіння тощо. Серед них слід назвати таких, як П. Дуглас, К. Дадлі, К. Джексон, Р. Кнаан, Г. Унру, М. Чавес, М. Харріс, П. Холл.

Одним із найбільш помітних є Р. Кнаан. Серед його найбільш помітних праць варто відзначити такі: «Невидима рука підтримки. Американські конгрегації та забезпечення добробуту», «Новий курс. Соціальна робота та релігія в партнерстві», «Інша історія Філадельфії. Як місцеві громади підтримують якість життя в міській Америці».

Серед британських учених варто виділити Н. Аммерман («Стовпи віри», «Конгрегація та громада», «Повсякденна релігія»), котра велику увагу приділяла повсякденним проявам релігії, використовуючи феноменологічний підхід. Також британську школу представляють К. Тастінг, Л. Вудхед, М. Гест.

В Україні соціальне служіння більше вивчається релігієзнавцями, серед яких слід назвати таких, як О. Здіорук, О. Саган, В. Докаш. Однак за останнє десятиліття можна знайти суто соціологічні розробки цього питання у О. Іванкової-Стецюк, М. Паращевіна, С. Яремчука та авторів колективного проєкту Центру Разумкова «Релігія та Церква в українському суспільстві».

Однак потребує глибшого вивчення механізм забезпечення можливості здійснення практик соціальної допомоги християнськими церквами у контексті соціального служіння. З огляду на це постає питання про те, чи спроможне соціальне служіння виступати провайдером практик соціальної допомоги, або ж воно впливає виключно на систематизацію вже наявних практик.

Мета статті. Аналіз ступеня вивченості цього явища у міждисциплінарному та виключно соціологічному дискурсі, потреба встановлення характеру впливу соціального служіння як системи на здійснення практик соціальної допомоги різними сучасними християнськими церквами дають змогу авторам сформулювати мету, яка полягає у з'ясуванні того, якою мірою соціальне служіння здатне забезпечувати здійснення практик соціальної допомоги як системної та актуальної релігійної діяльності, відповіді на сучасні виклики суспільства.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на поодинокі спроби вивчати соціальне служіння, це питання всебічно актуалізується на глобальному рівні саме внаслідок суттєвих зрушень у системі діяльності релігійних інститутів.

Витоки цих процесів знаходимо в середині XX століття, коли католицька Церква приймає низку енциклік, що стали результатом рішень Другого Ватиканського Собору. На той час це були безпрецедентні кроки, котрі робили церкву ближчою до суспільства та людей, що не були членами релігійних громад.

Надалі знаковими для розвитку соціального служіння стають енцикліки «*Mater et magistra*» (1961 рік) про соціальний розвиток у зв'язку з християнським ученням та «*Pacem in terris*» (1963 рік) за мир між усіма народами, заснований на гуманістичних принципах правди, справедливості, любові та свободи.

Дуже багато уваги питанням соціального служіння приділяв папа Іоанн Павло II. Серед його численних послань світу найбільш важливими для теоретиків вважається «*Christifideles laici*» (1988 рік),

у якому проголошується ідея миротворчого покликання та місії Церкви у світі. Це послання було оприлюднене через 20 років після II Ватиканського Собору, що вказує на неперервність роботи Церкви в здійсненні практик соціальної допомоги.

Надалі, у 2004 році, Папська Рада Справедливості і Миру затверджує «Компендіум соціального вчення Церкви», що є соціальною доктриною церкви – комплексною програмою із соціального служіння, котра визначає всі як суто моральні (релігійні) основи цієї діяльності, так і соціальні завдання. Компендіум регламентує сфери та способи здійснення практик соціальної допомоги в сучасному світі [4].

Варто зазначити, що в сучасному світі всі релігійні конфесії мають свої соціальні доктрини з досить несуттєвими відмінностями.

Однак повернемося до наукового дискурсу щодо понятійного апарату зазначеної теми.

В американських наукових джерелах існує декілька визначень соціального служіння. Так, Дж. Фіхтер виділяє соціальне служіння (“social service”) та соціальну діяльність (“social action”) як дещо відмінні поняття, однак такі, що характеризують взаємопов’язані аспекти діяльності релігійної громади в соціальному полі. Соціальне служіння – це релігійні практики, спрямовані на організацію традиційних благодійних заходів в американських парафіях у таких формах, як прихисток бездомних, харчування голодних, збір одягу для бідних, допомога в лікарнях. Соціальна діяльність – це відносно новий різновид релігійних практик у католицизмі США, що відзначаються соціальною спрямованістю, орієнтацією на зміну соціальних структур та вдосконалення організацій суспільства задля досягнення більш справедливого соціального порядку. Група вчених, котрі вивчали пост-Ватиканський період діяльності церкви, досліджували такі питання, як ступінь участі католиків у соціальному служінні; значення соціального служіння та соціальної діяльності для парафіян та священників; вплив парафіяльних соціально-економічних характеристик (розмір парафії, місцезнаходження, доходи тощо) на розвиток соціального служіння.

Згідно з національними опитуванням католицьких парафій в Україні щодо ставлення до соціального служіння, парафіяни оцінювали значення соціального служіння вище за такі фактори розвитку церкви, як індивідуальне духовне зростання; проведення літургії; збереження та сприяння розвитку Римо-Католицької Церкви. Проте соціальні служіння за межами парафії (допомога бідним за межами парафії; участь у практиках, спрямованих на подолання соціальної несправедливості) були визначені парафіянами набагато менш важливими, ніж розвиток взаємодопомоги всередині парафії [6–8].

Однак у подальшому американська школа частіше використовує поняття «конфесійна соціальна робота» в такому значенні: релігійні практики, що здійснюються членами релігійної громади тієї чи іншої конфесії задля допомоги соціально нестабільним групам населення. У ширшому розумінні ця робота скерована на діяльність поза релігійною громадою, стабілізацію соціального клімату громади селища чи міста загалом.

У законодавстві США є два терміни, котрі є важливими для соціального служіння, оскільки визначають юридичне право релігійних організацій на участь у соціальних програмах та грантах, котрі фінансуються державою. Це “religious congregations” (лат. “congregatio” – «союз, об’єднання») та “faith based organizations” – «організації віруючих».

Перший термін “religious congregations” визначає релігійне об’єднання, громаду (в іншому значенні – помісну церкву), котра є незалежною, відокремленою від держави та сприймається як благодійна організація.

Другий термін “faith based organizations” визначає організації віруючих на основі конфесійності, що мають визначений статус та чітку структуру, зареєстровані в податковій службі [15]. Таким чином, останні стають активними гравцями в соціальних зрушеннях держави, побудові громадянського суспільства.

Аналізуючи доробок Р. Кнаана, Р. Сайдера, Г. Унру, М. Харріса, можемо виокремити такі різновиди соціального служіння, котрі втілюються у практики соціальної допомоги:

- соціальне служіння (“Social ministry”);
- церковне соціальне служіння (“Church-sponsored social ministries”);
- церковна соціальна робота/програми/послуги (“Church-based social service /social work/ program”);
- релігійні соціальні послуги/соціальні програми (“Religious-based social services/social programs”);
- соціальні послуги/соціальні програми конгрегації (“Congregational social services/social work”);
- соціальне забезпечення конгрегації, програми соціального забезпечення в конгрегаціях (“Congregational welfare work”, “welfare activities in congregations”);
- конфесійні соціальні послуги/соціальні програми (“Faith-based social services/social program”) [16].

Загалом всі ці визначення тією чи іншою мірою можуть розглядатися як синоніми. Кожне з них використовується залежно від дослідницьких цілей та методології, визначення практик соціальної допомоги, котрі враховуються як соціальне служіння.

Британська дослідниця Н. Аммерман зосередила увагу на вивченні мережі соціальних конгрегацій, їх структури та способів взаємодії як між собою, так і з іншими недержавними та державними організаціями. Вона дійшла висновку, що всі різновиди такої співпраці мають яскраво виражену соціальну орієнтацію на вирішення нагальних проблем громади/міста/країни або ж на довгострокові проекти, котрі здатні відновити соціальний баланс у суспільстві.

Однак, на відміну від державних структур, конгрегації здатні швидше реагувати на суспільні виклики, більш гнучкі за способом реалізації практики соціальної допомоги. Навіть у суспільствах із розвинутою системою соціального забезпечення та структурами соціальної роботи бюрократична машина дещо гальмує ці процеси. Відповідно, іноді соціальне служіння має значну перевагу над державними ініціативами, оскільки характеризується більшою мобільністю.

Отже, соціальне служіння розглядається як релігійний феномен, що регулюється соціальними доктринами церков, коріння яких лежить у християнському вченні про турботу до ближнього. Сучасні формати соціального служіння визначаються посиленням соціальної складової частини, що полягає у діяльнісних проявах, а саме поширенні та урізноманітненні практик соціальної допомоги, котрі надають члени конгрегації. Практики соціальної допомоги автори визначають як добровільні дії, внаслідок яких індивіди реалізують свої особистісні або групові ресурси через мережу асоціацій на основі раціонального усвідомлення необхідності надання допомоги задля зниження соціальної напруженості у кризових групах суспільства.

Якщо говорити про українські реалії, то кожна християнська церква має свою соціальну доктрину, котра регламентує соціальне служіння. Однак активно здійснювати практики соціальної допомоги церкви почали не так давно, а саме з 2000-х років. Тут теж варто визначити, що мається на увазі. Якщо під практиками соціальної допомоги християнських церков розуміти всю діяльність церков, що стосується будь-якої соціальної допомоги, то такі релігійні практики були присутні й раніше. Йдеться про традиційне соціальне служіння, що включає адресну допомог бідним, організацію недільних шкіл та сиротинців при монастирях тощо.

Однак з 2000-х років коло релігійних практик соціального служіння християнських церков в Україні почало розширюватися. Нині, як стверджує Н. Гаврілова, всі найбільш чисельні християнські церкви (УПЦ, УГКЦ, РКЦ, УЦХВС, УАСД, УХСЦ) реалізують різноманітні та вкрай значущі проекти. Прикладами найбільш поширених серед них є такі:

- 1) робота з безпритульними;
- 2) лікування та адаптація алко- та наркозалежних;
- 3) боротьба із сімейним насильством;
- 4) адресна допомога малозабезпеченим;
- 5) профорієнтація безробітних;
- 6) медичні послуги для жінок;
- 7) робота з людьми похилого віку та інвалідами;
- 8) допомога армії;
- 9) заходи боротьби з COVID-19;
- 10) культурні та дозвільні проекти.

Слід відзначити, що особливої уваги набувають практики соціальної допомоги, котрі здійснюються задля боротьби з COVID-19.

У 2020 році Національний інститут стратегічних досліджень оприлюднив аналітичну записку, в якій було підкреслено, що активність більшості українських християнських церков у боротьбі з COVID-19 зосереджена на двох ключових напрямках, таких як робота із закладами медичної сфери; багатовекторна робота з населенням.

Перший напрям практик соціальної допомоги у межах українського суспільства, а саме допомога медичним закладам, здійснювався такими церквами, як ПЦУ, УГКЦ та УПЦ. Було закуплено та передано засоби індивідуального захисту для медичних працівників, швидкі тести, дезінфікуючі засоби. УГКЦ здійснювало більш широке коло практик соціальної допомоги в цьому напрямі.

Так, УГКЦ надала медикам у користування Патріарший дім у Львові, духовну семінарію в Івано-Франківську. Кафедральний і митрополичий собор Воскресіння Христового (м. Івано-Франківськ) замовив, а потім передав місцевим медикам апарат штучної вентиляції легень. УГКЦ була удостоєна відзнаки на регіональному та державному рівнях за вагомий внесок у запобігання поширенню COVID-19. Зробили це голова ОДА Львівщини М. Козицький та міністр охорони здоров'я України М. Степанов [11, с. 5]. УГКЦ, щоби скоординувати роботу власних структурних підрозділів, уже від

початку введення карантину створила антикризовий центр. Під час пандемії відчутно інтенсифікував свою діяльність благодійний фонд «Карітас України», який функціонує під егідою УГКЦ.

Благодійна організація «Адвентистське Агенство Допомоги та Розвитку в Україні» за фінансової підтримки ЦІХСОД (мормонів) реалізувала на Вінниччині проєкт «Створення належних умов лікування хворих та сприяння боротьбі з поширення коронавірусної інфекції COVID-19». Отже, дві лікарні у Вінниці, Калинівці, Хмільнику отримали благодійну допомогу вартістю 95 тисяч гривень. Євангельські християни-баптисти Тернопільщини за сприяння благодійної організації «Bevar Ukraine» («Збережи Україну») з Данії передали місцевим лікарням партію медичного обладнання, включаючи кілька десятків апаратів ШВЛ для боротьби з коронавірусом [11, с. 5].

Другий напрям практик соціальної допомоги, а саме багатовекторна робота з населенням, реалізується у таких змістових формах:

- допомога з продуктами харчування літнім людям, інвалідам, лікарям та їх сім'ям, багатодітним сім'ям, вимушеним переселенцям;
- виготовлення та поширення антисептичних засобів;
- підтримка безпритульних;
- психологічне консультування з проблем перебування на самоізоляції, втрати роботи, проблем у сім'ї, котрі виникли через локдаун.

Задля реалізації цього напрямку на Львівщині були консолідовані зусилля різних релігійних організацій. Священнослужителі багатьох конфесій краю за участю громадських структур 29 березня 2020 року підписали меморандум про співпрацю та створили «Єкуменічний комітет медичної та соціальної допомоги», який запровадив проєкт «COVчег». В його рамках визначено такі три програми, як амбулаторне консультування вдома в умовах поширення коронавірусу; соціальна допомога найбільш вразливим категоріям населення (неповні сім'ї, люди з інвалідністю, самотні похилого віку); психологічна робота з лікарями, безпосередньо задіяними у протидії поширенню пневмотропної інфекції.

Важливою тенденцією сучасного соціального служіння в Україні є те, що в його практиках бере участь уся конгрегація, тобто широке коло учасників релігійної спільноти, а не лише священнослужителі чи пастори. Практики соціальної допомоги здійснюються в різноманітних сферах соціального життя, спрямовуються на стабілізацію кризових моментів. При цьому соціальна допомога відзначається мобільністю, здатністю швидко реагувати на суспільні виклики, максимально використовувати власні ресурси релігійних громад; сприяти реалізації людського потенціалу членів своїх конгрегацій.

Висновки. На перших етапах зародження раннє соціальне служіння поставало частково у вигляді релігійних практик або пасторської роботи священнослужителів, про що свідчать проведені науковцями розрізнені та розвідкові дослідження незначної кількості соціальних ініціатив окремих конгрегацій.

Однак із середини ХХ століття соціальне служіння постає як провайдер, тобто механізм надання суспільству необхідних практик соціальної допомоги, а також забезпечення умов їх реалізації членами різноманітних релігійних конфесій та організацій.

Продовжується процес інституціоналізації практик соціальної допомоги, їх нормативно-правової бази, що проявляється у формуванні соціальної доктрини, що закладає теоретичні засади соціального служіння. Так, її основою постають релігійні тексти та основні християнські догмати про любов та допомогу нужденним, а також локальні соціальні доктрини, котрі транслуються членам релігійних конгрегацій на парафіяльних зібраннях та службах.

Актуалізується та зростає інтерес серед науковців різних галузей, зокрема соціологів (Дж. Фіхтер, Г. Унру, М. Харріс, Р. Кнаана, Н. Аммерман), до проблем соціального служіння, визначення його соціального потенціалу та ролі у розвитку суспільства. Зокрема, присутній інтерес до цієї проблеми українських соціологів, таких як О. Іванкова-Стецюк, М. Паращевін, С. Яремчук.

Здійснені вищезазначеними науковцями численні дослідження релігійних конгрегацій та практик соціальної допомоги дали змогу визначити природу соціальної допомоги, її структуру, моделі розвитку, а також установити напрями провайдерської діяльності релігійних громад щодо організації та надання вразливим верствам суспільства всього комплексу практик соціальної допомоги.

Отже, соціальне служіння стало важливим соціальним феноменом сучасного суспільства. Воно вже давно вийшло за межі виключно соціальної роботи церкви. Членів різних релігійних конгрегацій, що здійснюють практики соціальної допомоги, об'єднує з усім суспільством розуміння того, наскільки їх діяльність важлива для регулювання кризових процесів та явищ, стабілізації життя громади, загального виживання нашого світу.

Tsymbaliuk N., Lazarenko I. Churches social service as a provider of social assistance practices

The paper presents an analysis of churches social service of in the context of its ability to ensure the implementation of social assistance practices which carry out by members of religious congregations. Namely to act as a provider of such interaction in society.

Analyzed and compared terminological field of social service research, differences between social service, social activity, social assistance and confessional social work.

The origins of social service, its content and conditions of transformation are determined. In particular, the tendency to actualize research on social service in the scientific environment is pointed out and the need to implement the task of institutionalizing social service both within churches (Second Vatican Council) and in the wider community is proved. The most notable scientific achievements of American and British sociologists are summarized; new types of social service are presented. Changes in the structure of social service, common and different in the practices of social assistance of religious associations, their relations with government agencies and civil society depending on the structure and level of institutionalization of the organization are identified.

The advantages of social service are emphasized, which are that even in countries with a developed social security system, a well-established structure of social services, social assistance practices provided by members of religious congregations within social service are much more mobile and able to respond more quickly to societal challenges, due to the lack of bureaucratic procedures inherent in state structures.

Particular attention is paid to defining the principles of functioning and development of social service in Ukraine, as well as social assistance practices carried out within this activity.

The fight against the COVID-19 pandemic is considered in detail as the newest direction of social service. Based on the data of the National Institute for Strategic Studies, the main practices of social assistance, which are carried out within this area of social service, are analyzed. Examples of the most notable projects by confessional affiliation are also given.

Key words: social service, social assistance, social assistance practices, religious congregation, provider, confessional social work.

Література:

1. Бадджо А. Християнське соціальне вчення: ідентичність та методологія. *Соціальна доктрина церкви* : збірник статей. Львів : Свічадо, 1998. С. 49–78.
2. Гаврілова Н. Урізноманітнення виявів соціального служіння релігійних спільнот. *Українське релігієзнавство*. 2008. № 48. С. 70–77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukr_2008_48_8.
3. Іванкова-Стецюк О. Регіонально-конфесійні аспекти суспільно-політичного життя сучасної України в дзеркалі методології моделювання структурними рівняннями. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2015. № 1. С. 27–43. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stmm_2015_1_4.
4. Компендіум соціальної доктрини Церкви. Київ : Кайрос, 2008. 549 с.
5. Мороз В. Природа соціального вчення в Українській греко-католицькій церкві та перспективи його розвитку в сучасних умовах. *Мандрівець*. 2013. № 2. С. 73–77.
6. Мороз В. Нормативний характер принципів соціальної доктрини Католицької Церкви: еволюційний характер становлення. *Українське релігієзнавство*. 2014. № 71–72. С. 142–148.
7. Онищук С. Порівняльний аналіз соціальної доктрини традиційних християнських церков в Україні в питаннях взаємодії держави і церкви. *Теорія та практика державного управління*. 2014. Вип. 4. С. 56–65. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpdu_2014_4_10.
8. Орешина Д. Социальная деятельность приходских общин и профессиональных организаций. Обзор социологических исследований. *Социология религии. Серия: Социальная деятельность религиозных организаций* : материалы семинара. Москва : ПСТГУ, 2014. URL: https://www.google.ru/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=0ahUKEwjwmN-Woi5zYAhXRbVAKHbqfDxYQFgggtMAE&url=http%3A%2F%2Fsocrel.pstgu.ru%2Fwp-content%2Fuploads%2F2014%2F12%2FWP_2014-14.pdf&usg=AOvVaw2sM-XajNkjj-x28d8TNZ6y.
9. Парашевін М. Релігія в сучасному українському суспільстві: потенціал впливу. *Вектори змін українського суспільства* / за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2014. С. 403–417.
10. Попович В. Соціальне служіння (соціальна робота) як складник соціального вчення православної церкви: актуальні напрями взаємодії церкви і держави. *Актуальні проблеми філософії та*

соціології / гол. ред. Д. Яковлев; відп. секретар І. Шамша; Міністерство освіти і науки України ; Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2017. Вип. 19. С. 74–76.

11. Токман В. Соціально значуща діяльність релігійних організацій України під час карантину : аналітична записка. 2020. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-07/relegiyni-organizatsii-covid.pdf>.
12. Яроцький П. Особливості розвитку соціального вчення католицизму. *Українське релігієзнавство*. 2001. № 20. С. 55–64.
13. Яремчук С. Взаємодія церкви та армії на прикладі впровадження капеланської служби в Україні. *Релігія та Соціум : міжнародний часопис*. 2019. № 3–4 (35–36). С. 46–54. (Index Copernicus)
14. Яремчук С. Сутність і механізми релігійних практик. *Габітус*. 2020. № 3 (14). С. 81–86. (Index Copernicus)
15. Cnaan R.A. The Invisible Caring Hand. American Congregations and the Provision of Welfare. New-York : University Press, 2002.
16. Dadley C.S. From Typical Church to Social Ministry: A Study of the Elements Which Mobilize Congregations. *Review of Religious Research*. 1991. Vol. 32. No. 3 (Mar.). P. 195–212.
17. Davidson J.D., Koch J.R. Beyond Mutual and Public Benefits. The inward and outward Orientations of Non-Profit Organizations. *Sacred Companies: Organizational Aspects of Religion and Religious Aspects of Organizations* / N.J.III Demerath, P.D. Hall, T. Shmitt, R.H. Williams (eds.). Oxford : Oxford University Press, 1998. P. 292–306.
18. Mock A.K. Congregational Religious Styles and Orientations to Society: Exploring Our Linear Assumptions. *Review of Religious Research*. 1992. Vol. 34. No. 1 (Sep.). P. 20–33.

КРИЗА КОНЦЕПЦІЇ «ЛІБЕРАЛЬНОГО МИРУ»

Багінський А. В.,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри соціології

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0001-5633-4614

«Ліберальний мир» – стандартизована практика миротворчих інтервенцій у конфліктні країни, за якої розбудова соціальних інститутів в цих країнах здійснюється за «західним» зразком. Ряд наукових праць, присвячених критиці «ліберального миру», дозволяє розглядати його як певний різновид неоліберальної ідеології, коли миротворчі зусилля щодо подолання динаміки та наслідків збройних конфліктів перетворюються у нав'язування ліберальних норм (верховенство права, ринкової економіки, демократії) постконфліктним суспільствам, і навіть розглядається як форма втручання у суверенітет даних країн. Кризу концепції «ліберального миру» буде розглянуто в контексті державного будівництва і суверенітету постконфліктних країн.

Концепція «ліберального миру» часто досить специфічно трактує миротворчу інтервенцію у переговори саме як міжнародну, ззовні націлену на ліберальні норми, але внутрішньо – на неліберальні компроміси з правлячими класами, що здійснюють насилля, озброєними недержавними формуваннями і навіть жертвами конфлікту.

Розрахунок концепції «ліберального миру» спирався на те, що швидкі реформи у постконфліктних країнах у напрямку незалежного судочинства, розмаїтих форм економіки та інклюзивних форм включеності у політичний процес може створити більш сталі конфігурації миру та подальшого мирного співжиття.

Технологія миротворчості за схемою ліберального миру ускладнювалась через часову обмеженість, зокрема в короткостроковому бюджетуванні та націленості міжнародних організацій на швидкий результат миротворчих заходів.

Фокус заходів «ліберального миру» стосувався постконфліктної реконструкції держав та відновлення їхнього суверенітету. Змінився і характер самих миротворчих операцій ООН, які стали більш комплексними та багатосторонніми. У свою чергу, трансформація миротворчих місій вимагала і зміни концептуального обґрунтування міжнародних інтервенцій у врегулюванні і подоланні конфліктів.

Дослідники почали формулювати концепції, де миробудівництво враховує не стільки ліберально-орієнтований проект державного будівництва на постконфліктних територіях, скільки врахування соціокультурного контексту, місцевих і традиційних норм у провадженні миротворчості.

Ключові слова: врегулювання конфліктів, миротворчість, мир, ліберальний мир.

Постановка проблеми. Серед теорій миру та конфліктів (Peace and Conflict studies), які розвивались у другій половині ХХ сторіччя, особливе місце займає концепція «ліберального миру» як універсальна модель миротворчості. Спочатку теорії миротворчості стосувались досить обмежених за своїм характером миротворчих операцій в умовах Холодної війни, де основними суб'єктами міжнародних відносин були СРСР та США. Після розпаду Радянського Союзу з'являється значний оптимізм у поширенні ліберальних норм на решту «неліберального» світу, зокрема щодо миротворчої діяльності. Проте, згодом виявилось, що концепція «ліберального миру» має ряд недоліків, що спричинили значні прорахунки у здійсненні миротворчих місій та миробудівництві.

Мета статті передбачає виявлення суперечностей в теорії та практиці ліберального миру, а також способів подолання даних у суперечностей у сучасних концепціях миротворчості. Відтак завдання статті передбачають характеристики ліберального миру як особливого напрямку суспільної

думки кінця XX сторіччя та з'ясування обмежень, які стосуються цього способу універсального поширення ліберальних норм у миротворчій діяльності і засобів подолання даних обмежень.

Аналіз останніх публікацій. Дискусії та критику щодо ліберальних версій миру знаходимо у М. Лунда, Р. Періса, М. Дафілда, О. Річмонда, Р. Мак Джінті. У свою чергу, вже самі дані праці стають предметом аналізу, зокрема на пострадянському просторі [1]. Подальші дослідження пов'язані з подоланням недоліків «ліберального миру» для вирішення конфліктів в усьому світі, але передусім в Україні.

Виклад основного матеріалу. Дослідники відносять до змісту поняття «ліберальний мир» як вузьку фазу миротворчих процесів останнього десятиріччя XX сторіччя, так і ідеологію миротворчої діяльності західних країн на сучасному етапі в цілому.

Концепція «ліберального миру» часто досить специфічно трактує миротворчу інтервенцію у переговори щодо конфлікту та постконфліктне миробудівництво саме як міжнародну інтервенцію, ззовні націлену на ліберальні норми, але внутрішньо – на неліберальні компроміси з правлячими класами, що здійснюють насилля, або озброєними недержавними формуваннями, і навіть самими жертвами конфлікту.

У своєму концептуальному вимірі «ліберальний мир» з'явився як реакція на епоху завершення Холодної війни та перемогу західного блоку біполярної системи. Ліберальний мир передбачає ліберальну державу, яка в свою чергу передбачає дискурс прав людини [2].

Поява у 1992 р. «Порядку денного для миру» як ключового документа концепції «ліберального миру», за яким ООН та інші міжнародні організації стали робити ставку на миробудівництво та державне будівництво у контексті постконфліктної реконструкції, зробило ліберально-демократичну державу ще більш впливовою моделлю для наслідування у постконфліктних країнах [3].

Серед головних цілей ООН оголошених Генеральним Секретарем ООН Бутросом Галі у «Порядку денному для миру» знаходимо, зокрема: «Бути готовими асистувати миробудівництву у різних контекстах: перебудові інститутів та інфраструктур націй, розірваних громадянськими війнами і міжусобицями; та розбудові зобов'язань про мирну взаємну вигоду між країнами, які раніше були у війні» [3, с. 4]. Водночас наголошується, що базовим інститутом для заходів миротворчості залишається держава. «Повага до її фундаментального суверенітету та цілісності мають вирішальне значення для будь-якого спільного міжнародного прогресу. Однак час абсолютного і виключного суверенітету минув; його теорія ніколи не відповідала дійсності. Сьогодні завдання лідерів держав – завдання зрозуміти це і знайти баланс між потребами хорошого внутрішнього управління та вимогами все більш взаємозалежного світу» [3, с. 4].

Також пропонується компромісне ставлення до глобалізації та локалізації. У документі зазначається, що глобалізм та націоналізм не є опозиційними категоріями, а суверенітет, територіальна цілісність та незалежність держав, разом із принципами самовизначення та розвитку системи міжнародних відносин, проголошуються цінними принципами у «Порядку денному для миру» [3, с. 7].

Після цього ліберальний мир був взятий за основу у миротворчих операціях в усьому світі. Оскільки дані операції з кінця 80-х рр. почали мати комплексний характер і стосувались вже не лише розведення військ і роззброєння комбатантів (підтримка миру), а й більш цивільних питань як то: проведення виборів, конституційна реформа, зміни в судовій гілці влади і правоохоронних органах (миробудівництво) – вважалося, що дані зміни мають відбуватися за ліберальним зразком, тобто базуватись на верховенстві прав людини

Розрахунок концепції «ліберального миру» спирався на те, що швидкі реформи у постконфліктних країнах у напрямку незалежного судочинства, розмаїтих форм економіки та інклюзивних форм включеності в політичний процес може створити більш сталі конфігурації миру та подальшого мирного співжиття.

Дана схема «права людини-вільний ринок-демократія» застосовується не лише для держав, що потерпають від збройних конфліктів, а й здійснюють перехід до ліберальної демократії.

За словами М. Еппінгер, Україна у 90-х рр. XX сторіччя стала «об'єктом інтенсивного Західного консультування». У процесі отримання одного з найбільших пакетів асистувань від США у світі та створюючи законодавство у сфері власності, Україна реалізовувала сценарій: функціонування фундаментальних інститутів прав власності, зокрема земельного законодавства в 2001–2002 рр., призведуть до політичного структурування і демократії. Утім, даний сценарій, свідчить авторка, виявився не настільки однозначним з точки зору його реалізації [4, с. 828].

Оскільки ліберальна демократія передбачає ліберальну державу, то закономірно об'єктом ліберального миру стає держава. Однією із причин такої уваги до державного будівництва у постконфліктних країнах стало збільшення кількості збройних конфліктів неміжнародного характеру, що позначався проблемами суверенітету. Оскільки акцент робився саме на інституційних змінах, то держава в постбіполярному глобалізованому світі знову стає центром конфліктних та постконфліктних

міжнародних інтервенцій. Країни, де відбуваються збройні конфлікти, характеризуються досить низькою державною спроможністю, або є авторитарними, що відчутно ускладнює способи та наслідки подібних інтервенцій. Крім того, важливим фактором миробудівництва стає і сам характер збройних конфліктів цього часу – громадянські війни з широким залученням озброєних недержавних суб'єктів, що воюють як з економічних причин, так і задля власної політичної легітимізації.

За словами Р. Періса, постконфліктне миробудівництво перетворилось у глобальну індустрію в 1990-х рр.. XX сторіччя. Автор розглядає 14 миротворчих місій, які відбулися з 1989 по 1999 рр.. Громадянські війни як внутрішньодержавні конфлікти складали 94% всіх збройних конфліктів, які відбувались в це десятиріччя. Якщо на початку XX сторіччя 90% жертв конфлікту були солдатами, то наприкінці сторіччя 90% складали вже цивільні особи. Відтак основні атаки комбатантів здійснювались на цивільне населення та інфраструктурні об'єкти і супроводжувалися важкими формами насильства: систематичними згвалтуваннями, масовими стратами, етнічними чистками та навіть геноцидом. Масові примусові переселення, спричинені громадянськими війнами, впливали як на регіональну, так і на глобальну стабільність [5, с. 2].

Підкреслюється, що найбільш важливі миротворчі місії цього часу були здійснені в Нікарагуа (1981), Анголі (1991), Камбоджі (1991), Ель Сальвадорі (1991), Мозамбіку (1992), Ліберії (1993), Руанді (1993), Боснії (1995), Хорватії (1995), Гватемалі (1997), Східному Тиморі (1999), Косово (1999) та Сьєрра-Леоне (1999). Дані операції включали ряд заходів, таких як: написання та переписування національних конституцій, вдосконалення кримінального права, організація та адміністрування виборів, навчання поліцейських, правників та суддів, формулювання економічної стратегії, і навіть тимчасове адміністрування територій [5, с. 4].

Окрім схематичності самих миротворчих місій, інтелектуальна атака критиків спрямована на дискурс «ліберального миру». В інтерпретації Чандлера є щонайменше три типи критики ліберального миру: критика розподілу влади, критика заснована на ідеях, критика раціональності Заходу.

Критика «влади» заснована на неомарксизмі і твердженні, що інтервенції західного світу у конфліктні та постконфліктні держави відтворюють ієрархії соціально-економічної нерівності і є неоліберальними за своєю суттю. Така політика слугує інтересам міжнародних фінансових угруповань, які уособлюють Західний світ та своїми діями лише відтворюють умови та продовження конфліктів.

Другий тип критики базується на розгляді підходів до соціальних трансформацій, що здійснюються під егідою «ліберального миру». Трансформаційна ліберальна інтервенція змінює і радикалізує як дискурс порядку, так і дискурс розвитку. Концепти «розвинутого» та «нерозвинутого» втілюються у значенні «сталого розвитку» та «розвитку громад», відтворюючи фуколдіанський біополітичний підхід.

Третя лінія критики стосується інституцій і раціональних підходів Західного світу до локальних спільнот із проблематичністю відбудови Вестфальського суверенітету для постконфліктних держав [6, с. 140–141].

На нашу думку, ще одним напрямком критики ліберального миру стає факт втручання у суверенітет інших країн у процесі міжнародних ліберальних інтервенцій, зокрема Вестфальського типу суверенітету.

Якщо міжнародний легальний суверенітет апелює до визнання юридично незалежних територіальних утворень, то Вестфальський суверенітет стосується в першу чергу невтручання у справи інших держав – саме цей різновид неодноразово порушувався внаслідок різноманітних інтервенцій [7, с. 1077].

Не дивлячись на спроби подолання недоліків «ліберального миру», критика миротворчих ініціатив ООН щодо втручання у суверенітет продовжує лунає, зокрема на дипломатичному рівні.

13 лютого 2020 р. китайський представник у ООН Ву Хайтао заявив про необхідність поваги до принципів суверенітету у процесі провадження правосуддя перехідного періоду. «Питання правосуддя перехідного періоду є одним із найважливіших у сфері миробудівництва, і його слід продовжувати в межах миробудівництва та підтримки миру. Відповідні дискусії повинні бути суворо обмежені конфліктними та постконфліктними ситуаціями. У зв'язку із цим вкрай важливо поважати суверенітет та територіальну цілісність відповідних країн на основі Статуту ООН та загальновизнаного міжнародного права», – наголосив Ву Хайтао на зустрічі Ради Безпеки ООН, присвяченій правосуддю перехідного періоду [8].

Технологія миротворчості за схемою ліберального миру ускладнювалась через часову обмеженість, зокрема в короткостроковому бюджетуванні та націленості міжнародних організацій на швидкий результат миротворчих заходів. Не у всіх країнах заходи з миробудівництва були успішними – методи форсованої демократизації та маркетизації у поствоєнних суспільствах мали проблематичний характер, оскільки здійснювались у досить обмеженому часовому проміжку, в той час як справжня інституціоналізація нових норм потребує не одного року. Зосередження на швидкій демократизації відбувалось

у процесі появи великого ентузіазму щодо майбутнього демократії. Після розпаду СРСР більшість новоутворених політичних режимів інституціоналізували демократію як у конституційному законодавстві, так і в повсякденному житті. Пік збільшення політичних режимів демократичного та гібридного спрямування серед держав світу припав саме на 90-і рр. XX сторіччя, і це також стало аргументом для збільшення фінансування донорських програм у постконфліктних країнах.

Серед ключових міжнародних донорів Програма Розвитку ООН (UNDP) на початку 90-х рр. XX сторіччя впроваджувала належне врядування (good governance) як форму підзвітності урядів. Організація з Безпеки та Співробітництва у Європі (ОБСЄ) з 1990 р. також взяла на себе функції розповсюдження демократії, хоча до цього, за визначенням Р. Періса, організація визнавала легітимними як демократичні, так і авторитарні способи правління. Місії ОБСЄ тренували представників громадянського суспільства та організовували освітні програми у сфері виборчих процесів, зокрема у більшості пострадянських країн [5, с. 24–25].

Суперечність «ліберального миру» полягає ще й у тому, що сьогодні ООН не є однорідним актором міжнародних відносин, а політику ООН можна охарактеризувати як «організовану анархію», в якій співвідношення між суверенітетом та міжнародним порядком постійно змінюється, що дозволяє дослідникам застосовувати модель «баку для сміття» в аналізі миротворчої діяльності ООН [9].

Водночас спрямованість ліберального миру зосереджувалась на політиці «згори-вниз», де ключові рішення приймаються в дипломатичних столицях – Лондоні, Женеві та Вашингтоні – проте не мають жодного культурного зв'язку з розумінням миру у постконфліктних суспільствах. Міжнародна підтримка «перевантажених» громадських організацій, що мало враховували і були нерелевантними потребам місцевого населення та не спрямовувались на розбудову сталого миру, зокрема на довіру між громадами та стійкий економічний розвиток [10, с. 496].

Відтак нове покоління теорій конфліктів та миру зосередилось на пошуку альтернатив до ліберального миру, який у ряді країн виявив свої недоліки. Дослідники почали формулювати концепції, де миробудівництво враховує не стільки ліберально-орієнтований проект державного будівництва на постконфліктних територіях, скільки врахування соціокультурного контексту, місцевих і традиційних норм у провадженні миротворчості. Місцева миротворчість враховує як суспільний потенціал до подолання конфлікту, традиційні практики врегулювання конфліктів, так і політичні особливості керівництва даними суспільствами в період завершення конфлікту.

Висновки. Загалом, не дивлячись на абсолютизацію ліберальних норм, теоретична спадщина теорій конфліктів та миру демонструє концептуальний поворот від державоцентричних і дипломатичних вивчень миру (перше покоління теорій) та соціальних причин довготривалих конфліктів (друге покоління теорій) до миробудівництва та постконфліктного врегулювання в пошуку конкретних механізмів (хоча й здебільшого ліберально-універсальних), що забезпечували б сталість розвитку постраждалих від масового насильства суспільств.

Тому сутнісною відмінністю концепції «ліберального миру» від попередніх наукових пошуків є фіксація необхідності міжнародних інститутів втручатися у суверенні справи та державний устрій постконфліктних країн. Постконфліктна реконструкція передбачала відновлення суверенітету держави як на рівні роботи політичних інститутів, так і на рівні соціально-економічної інфраструктури.

Bahinskyi A. Crisis of the concept of “liberal peace”

“Liberal peace” is a standardized practice of peacebuilding interventions in conflict countries, in which the development of social institutions in these countries is carried out according to the Western model. A number of scholarly works on the critique of liberal peace allow us to consider it as a kind of neoliberal ideology, when peacebuilding efforts to overcome the dynamics and consequences of armed conflict turn into the imposition of liberal norms, such as (rule of law, market economy, democracy), and even seen as a form of interference in the sovereignty of these countries. The crisis of the concept of liberal peace will be considered in the context of state-building and sovereignty of post-conflict countries.

The concept of liberal peace often interprets peacekeeping intervention in negotiations as international, externally aimed at liberal norms, but internally at illiberal compromises with the ruling classes that use violence, armed non-governmental groups, and even victims of conflict.

The calculation of the concept of liberal peace was based on the fact that rapid reforms in post-conflict countries towards an independent judiciary, various forms of economy and inclusive forms of involvement in the political process can create more stable configurations of peace and further peaceful coexistence.

The technology of peacebuilding under the liberal peace scheme has been complicated by time constraints, in particular in the short-term budgeting and focus of international organizations on the rapid outcome of peacekeeping activities.

The focus of the liberal peace measures was on the post-conflict reconstruction of states and the restoration of their sovereignty. The nature of the UN peacekeeping operations themselves, which have become more complex and multilateral, has also changed. In turn, the transformation of peacekeeping missions required a change in the conceptual basis of international interventions in conflict resolution and resolution.

Researchers began to formulate concepts where peacebuilding takes into account not so much a liberal-oriented project of state building in post-conflict areas, as taking into account the socio-cultural context, local and traditional norms in peacemaking.

Key words: conflict resolution, peacemaking, peace, liberal peace.

Література:

1. Багінський А.В. «Ліберальний мир» як концепція та практика врегулювання конфлікту. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць*. Київ, 2019. № 3(43). С. 15–20.
2. Myrberg M. Revisiting the liberal peace and the fourth generation of peace and conflict scholarship in the context of Somalia and Afghanistan. Central European University, 2013. URL : http://www.etd.ceu.hu/2013/myrberg_miranda.pdf (дата звернення: 29.04.2021).
3. An Agenda for Peace: Preventive diplomacy, peacemaking and peace-keeping. Report of the Secretary-General pursuant to the statement adopted by the Summit Meeting of the Security Council on 31 January 1992. URL : https://www.un.org/ruleoflaw/files/A_47_277.pdf (дата звернення: 29.04.2021).
4. Eppinger M. Property and Political Community: The Case of Ukraine. *The George Washington International Law Review*. 2015. Vol. 47. P. 825–891.
5. Paris R. At War's End: Building Peace After Civil Conflict. Cambridge : University Press, 2004. 304 p.
6. Chandler D. The uncritical critique of 'liberal peace'. *Review of International Studies*. 2010. Issue 36. P. 137–155.
7. Krasner S. D. Sharing Sovereignty: New Institutions for Collapsed and Failing States. *International Security*. 2004. Vol. 29, No. 2. pp. 85–120.
8. China calls for respect for sovereignty in promoting transitional justice. URL : http://www.xinhuanet.com/english/2020-02/14/c_138781612.htm (дата звернення: 29.04.2021).
9. Lipson M. A. Garbage Can Model of UN Peacekeeping. *Global Governance*. 2007. Vol. 13, No. 1. Pp. 79–97.
10. Mac Ginty R., Richmond O. Myth or Reality: Opposing Views on the Liberal Peace and Post-war Reconstruction, *Global Society*. 2007. 21:4. Pp. 491–497.
11. Багінський А. В. Місцева миротворчість у врегулюванні конфлікту. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць*. Київ, 2021. № 1(49). С. 51–55.

ПИТАННЯ ТЕРМІНУВАННЯ ВЛАДНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ ЯК МАРКЕР СТРАТЕГІЙ СУЧАСНОГО КАПІТАЛІЗМУ: ОСОБЛИВОСТІ СИТУАЦІЇ В КРАЇНАХ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ ТА КАРИБЬСЬКОГО БАСЕЙНУ

Барабаш О. В.,

кандидат філософських наук, доцент,

випускник докторантури

Харківського національного педагогічного університету

імені Г. С. Сковороди

ORCID ID: 0000-0001-8479-8926

У межах роботи здійснена спроба з'ясувати окремі теоретичні лінії формування уявлень щодо змістовної сутності майбутності в контексті реалізації певних політекономічних стратегій сучасності та оформлення відповідних до них інституціональних налаштувань. У конкретиці завдань аналізуються окремі аспекти концептів ліберального меритократичного капіталізму та державного політичного капіталізму, виділяються лінії інституційних розходжень щодо розбудови політико-правових механізмів, характеру змін політичного режиму. Стверджується симптоматичність, відносно вектору розвитку, фактору певного термінування (або його відміни) владних повноважень в контексті загальних змістовних тенденцій. Під цим теоретико-методологічним кутом розглядаються сутнісні зрушення ситуації в окремих країнах регіону ЛАКБ. Робиться висновок: тенденція політико-географічної експансії найбільш актуальних у сьогоденні варіантів капіталізму – 1) ліберальний меритократичний капіталізм (у вірцевій основі представлений моделлю капіталізму США) та 2) новітній державний політичний капіталізм (матрична основа – модель КНР) – буде продовжена і представлена в окремих країнах у ще більш явному вигляді. Маркером певного вектору розвитку конкретної країни будуть виступати змістовні трансформації в площині інституційно-правових процесів, що в підсумку символічно та показово акцентують питання термінування владних повноважень. Вони, в тому числі, будуть представлені і на рівні теоретичних розробок щодо дилеми «демократія – державність, керованість», концептуальних завдань розуміння «стабільності влади» за умов якісно нових викликів сьогодення, та в різний спосіб виражені заходами конституційної творчості, юридичної техніки відносно спроб зміни балансів між гілками влади на користь виконавчої влади. Підкреслено, що згідно з дослідженнями центру Р. Інглхарта та К. Вельцеля, люди регіону ЛАКБ звикли мислити в широких колективістських проєкціях, а їхні ціннісно-орієнтаційні установи у поєднанні з намаганнями віднайти месіанські мотиви соціально-політичної діяльності можуть призвести й до появи місцевих за походженням новітніх стратегій розвитку, що набудуть значення перспективи загальнолюдського виміру.

Ключові слова: Латинська Америка та Карибський Басейн, політ-економічні стратегії, сучасний капіталізм, терміни владних повноважень, маркери інституційних налаштувань.

Постановка проблеми. На фоні сучасних пошуків нових шляхів та технологічно-змістовних налаштувань щодо алгоритмів розбудови успішної за різними параметрами майбутності питання розвитку світової економічної системи і найбільш відповідних результативною продуктивністю модифікацій капіталізму набувають все більшої наукової актуальності. Тривалий час вектор змістовної спрямованості світового розвитку та тональність самої ходи історії задавали США – високими стандартами життя, інституційними візрцями ліберально-демократичного характеру, динамізмом різномовленої успішності, що були «відцентровані» у зв'язку з баченням і загальної політико-економічної стратегії. Ствердженню гегемонії країни в світі сприяв і проєкт глобалізації, який виходив з потреб поступової універсалізації правил і просторів (міжнародне право і світова економіка без кордонів). Але за діяльності Адміністрації Д. Трампа розпочались багатопланові корективи економічного курсу країни, що призвели і до певної зміни сутності політичної діяльності і, зрештою, набули теоретичного оформлення у вигляді концепції «national development» [1, с. 169], яка акцентувала пріоритетність завдань зосередженості на внутрішніх економічних проблемах. Світ почав швидко змінюватись, а окремі країни і регіони мали переорієнтуватися на нові умови відстоювання національних інтересів.

Вже за Президента Дж. Байдена, зважаючи на численність поточних змістовних виступів посадовців та на фоні усієї суми загальнотеоретичних розробок і напрацювань в американській науковій літературі щодо бачення США своєї ролі за нових світових реалій, за певною термінологічною різнобарвністю та мірою методологічної розгубленості щодо побудови відповідного ключовим процесам актуального нарративу парадигмального значення («піст-лібералізм», «новий ліберальний націоналізм», інше), простежуються ключові позиції: 1) США знову мають виконувати функцію лідера щодо представлення ціннісно-інституціональних підвалин на підґрунті ліберально-демократичного світогляду та за обставин визнання себе наддержавою [2], 2) незмінна впевненість у безальтернативності капіталізму як такого. Саме в контексті ідеї його подальшого розвитку і з огляду на зростання фактору показників економічного зростання представляється і проблематика ефективного управління відносно можливостей такого зростання, його коефіцієнтів, напрямів, тощо, і в цій площині дослідницька увага зосереджується вже не тільки, власне, на суто економічних справах – заходи впливу та коригування розвитку розглядаються в широких ракурсах взаємозв'язку за лінією політика-економіка. У цьому спрямуванні викликають інтерес і ті запровадження системного характеру, що знаходяться поза ліберально-демократичними стандартами самих США (що, за уявленнями кола спеціалістів, максимально органічно поєднують інклюзивні економічні та інклюзивні політичні інститути [3, с. 17] і впродовж останніх десятиліть у дусі парадигми «кінця історії» поступово набули значення майже безальтернативного характеру); 3) змагання за майбутність буде розгортатися в конкурентній боротьбі між США та КНР [4]. І природньо, що в цьому контексті, в першу чергу, предметом особливої уваги стають системні запровадження КНР, що вже сприяли перетворенню країни у лідера економічного зростання, надпотужну світову державу, яка за різними показниками результативності стає вже певною одиницею спів-вимірності.

Якщо виходити з огляду на можливість позначення самого засобу і ролі впливу держави на організацію політико-правових і економічних процесів, виділяти сам політичний режим КНР, то, на наш погляд, серед різних спроб його визначень і аналізу можливо варіант С.М. Гурієва – «інформаційна автократія» [5] є одним з тих, що найточніше виражає сутність окремих змістовних явищ, засобів діяльності влади та особливостей сучасної технології взаємодії політики й економіки. А враховуючи «вірусність» китайських взірців щодо самої моделі, то саме так, за формулюваннями Б. Мілановича, повстає єдина на сьогодні життєздатна альтернатива «ліберальному меритократичному капіталізму» – «державний політичний капіталізм» [6]. З його точки зору, в межах протистояння цих 2-х типів капіталізму та його носіїв – держав-лідерів, представників тренду (геополітичні фактори, особливості національно-державного, етнічно-культурного характеру, чи то значимість «культурного капіталу» у формуванні альтернативи, на думку автора, є вторинними, похідними від суті проблеми), і будуть розгортатися сценарії успішного розвитку. За такого підходу варіації соціалістичних економік і їх політичних інституціональних «супроводжень», особливо за тривалої перманентної кризи в Боліваріанській Республіці Венесуела (центр ідеології «соціалізму 21 століття»), мають бути відкинутими в принципі, а можливість поширення інших життєздатних стратегій (скажімо, на підґрунті ісламської традиції, або загалом принципово нового світобачення) поки загалом не розглядається. Втім, на нашу думку, окрім цих, вже окреслених шляхів ствердження майбутності, що будуть формувати розвиток і національних держав і міжнародної взаємодії, залишається можливість представлення і певних альтернатив, які можуть з'явитись деінде, але за найбільшої вірогідності – в країнах чи регіонах із сильними культурно-історичними проявами налаштованості щодо своєї месіанської ролі в історії. Відносно згаданих аспектів процеси у країнах регіону Латинська Америка та Карибський Басейн (ЛАКБ) нам видаються такими, що заслуговують окремої наукової уваги.

Аналіз досліджень і публікацій. Окреслення площини дослідження й формування міждисциплінарного предметного поля визначають використання напрацювань представників різних галузей наукового знання та, відповідно, залучення різнопланових теоретико-методологічних підходів. Стосовно теоретичного вираження тенденцій розвитку сучасного капіталізму в його концептуальному політ-економічному вигляді залучено напрацювання П. Кругмана, (характер трансформацій сучасного капіталізму), Р. Аткинсона, М. Лінда (аналіз варіацій можливих стратегій американського капіталізму та особливості концепції *national development*), Б. Мілановича (окреслення 2-х ключових моделей розвитку в межах розвилки – ліберальний меритократичний капіталізм або державний політичний капіталізм), К. Забали, Д. Лурія (аспекти ефективності моделі розвитку КНР), Д. Карасьова (комплекс питань сучасної геополітики). Щодо проблематики трансформацій політичних режимів в умовах сучасності у поєднанні з новітніми економічними реаліями, використано дослідження відносно формування інформаційної автократії та її ознак С.М. Гурієва, залучена аналітика неопатримоніалізму в напрацюваннях з соціології влади О.А. Фісуна. Відносно аспектів політичних процесів за умов сучасності, в умовах підвищеної конфліктогенності, геополітичних трансформацій, ризиків розвитку та представлення явища мережовості політичної комунікації, застосовано розробки І.Д. Денисенко,

М.А. Польового, Г.М. Куц, І.О. Поліщука. У роботі представлені історико-аналітичні матеріали і напрацювання авторів, що займаються безпосередньо моніторингом і вивченням ситуації в регіоні ЛАКБ, в тому числі в контексті значимості термінування щодо здійснення владних повноважень та відносно змін конфігурації системно-правових налаштувань – Х. Корралеса, Ф. Поу Хіменес, Р. Гаргарелли, З.В. Івановського, Г.Л. Негретто, Т.О. Воротнікової, використано дані Венеціанської комісії, центру Р. Інглхarta та К. Вельцеля, інших міжнародних фондів і установ.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз складових технології самого переходу до певної моделі розвитку на фоні загальних трансформаційних процесів сучасності з його особливими маркерами, характерними інституційно-правовими рішеннями та соціально-політичними наслідками і в контексті поточних політичних процесів у країнах регіону ЛАКБ – ця проблематика залишається відкритою для дослідження і є предметом наукової уваги статті.

Постановка завдання. Мета роботи – з'ясувати окремі лінії формування уявлень щодо майбутності та їх ключову змістовну сутність на основі розгляду стратегій розвитку капіталізму, його моделей з характерними механізмами та рисами інституційно-політичних налаштувань, виявити знакові відносно цього події в країнах ЛАКБ, тенденції змін. **Завдання** – проаналізувати окремі аспекти концептів ліберального меритократичного капіталізму та державного політичного капіталізму як ключових політ-економічних стратегій сьогодення, виділити лінії інституційних розходжень в них щодо організації системних інституційно-правових параметрів, характеру функціонування політичного режиму, виявити можливу симптоматичність самого фактору певного термінування (або його відміни) владних повноважень та простежити змістовні тенденції особливостей процесів у країнах регіону ЛАКБ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Регіон ЛАКБ є настільки різноплановим і неоднорідним щодо досвіду і сучасного стану політико-правових процесів та контекстів розвитку у зв'язку з економікою, що надає можливість розгляду багатьох унікальних за характером явищ. Втім, у масовій свідомості водночас можна виділити і певні символи-сигніфікатори узагальнювального характеру, що породжують комплекс схожих за окремими параметрами уявлень про країни регіону, які спрощують і викривляють в інформаційних потоках реальний стан речей та суттєво ускладнюють зовнішню аналітичну роботу. Тому, ставлячись з увагою до подібних узагальнень і маючи на увазі різницю в способі життя, культурній традиції, рівні добробуту, стану безпеки, характері політичних процесів та інше, підкреслимо лише, що один із найбільш стійких стереотипів щодо країн регіону схематично пов'язується в контексті «доктрини Монро» з безумовним намаганням у розбудові якісної інституційної системи слідувати взірцям із США. Стосовно засад і особливостей регулювання сфери публічного права (тривалий час) та форматування системи стримувань і противаг гілок державної влади (останні десятиліття) проглядається певна стратегічна спрямованість в подібному дусі, але, тим не менш, за визначенням галузевих спеціалістів, країни регіону мають і свій багатий досвід новаторської інституційної діяльності, у тому числі загально-історичного значення, стосовно, скажімо, конституційної творчості, [7] а окремі її здобутки з часом прийшли навіть в правові рішення США. Так, скажімо, обмеження терміну перебування на посаді Президента, яке було зафіксовано в законодавстві США лише з прийняттям 22-ї поправки до Конституції (прийнята Конгресом 24 березня 1947 р., ратифікована 27 листопада 1951 р.), існувало в Мексиканських Сполучених Штатах вже тривалий час. Інколи саме Мексика була і є показовою країною, своєрідним індикатором тенденційності щодо аспектів розвитку, особливостей процесів державотворення в регіоні.

Упродовж своєї історії Мексика мала і конструктивний досвід реалізації інституційних проєктів відносно представлення і розкриття ідей свободи, рівності, справедливості та їх відповідного захисту (наприклад, щодо прав і свобод корінного населення Мексика виступала в ролі одного з фундаторів процесу у світі), так і змістовно неоднозначні та важкі за наслідками спроби різних заходів узурпації влади під приводами, в тому числі необхідності наведення суспільного ладу, ствердження потрібного баченню концепту «загального блага» порядку речей, інше. Щодо проєктів майбутності та їх політико-правових запроваджень, то маніпуляції з термінуванням можливості тривалого перебування при владі відігравали, як правило, свою значну і негативну роль. Часто в науковій літературі (особливо американській) Мексика, сприймається переважно як держава, що в порівнянні з США виступає як приклад зі знаком мінус щодо інституційної відповідності викликам прогресу і розвитку та навіть позначається країною втрачених можливостей. Так, Д. Аджемоглу та Д. А. Робінсон, намагаючись віднайти в історії країни ключові моменти формування інституційної технології невдач, позначають, як ще за часів проголошення незалежності Мексики і на початку формування державності лідер боротьби проти Іспанії Агустін де Ітурбіде «не був скутим політичними інститутами, які обмежують владу президентів США: він швидко зробився диктатором і до жовтня 1822 року розігнав утворений у відповідності до конституції конгрес, замінив його хунтою, утвореною з його особистих призначенців... подібна послідовність подій повторювалась в історії Мексики XIX століття ще багато разів» [4, с. 37]. Власне підкреслення самого моменту необхідності ствердження конституційних (формальних) і фактичних

обмежень терміну перебування на вищій посаді претенденти використовували як фактор перемоги, вагомий чинник в змаганнях за лідерство в Мексиканських Сполучених Штатах – особливо наполягав на непримиримому ставленні до можливостей необмежених законом повноважень у часі відносно виконання обов'язків Президента на платформі «ефективного виборчого права, без переобрання» у своїй передвиборчій кампанії 1876 року Порфіріо Діас, диктатура якого стала показовою і тривала з перервою у 4 роки з 1877 по 1911 рр. (завершилась революцією та, зрештою, прийняттям Конституції *Constitución Política de los Estados Unidos Mexicanos* de 1917 – 5 лютого 1917 р., вступила в дію 1 травня 1917 р.). Її Стаття 59 встановила норму щодо неможливості повторного перебування як депутата федерального Конгресу (*Congreso General de los Estados Unidos Mexicanos*) – чи то Сенату (*Senado de la República*) чи то Палати Депутатів (*Cámara de Diputados*), а Стаття 83 наголошує – ні в якому випадку і ні з жодних причин людина, що вже обіймала посаду Президента Республіки, не може знову займати цю посаду¹. Згодом були спроби змінити ці норми Конституції, але з 1932 року вони є невід'ємною часткою законодавства країни.

З яких причин ми акцентуємо увагу на моменті законодавчого закріплення термінування щодо можливості перебування на посаді Президента, якщо йдеться про варіації президентсько-парламентських або навіть парламентсько-президентських республік – на наш погляд, ставлення, в тому числі, до цього аспекту, тенденційність спрямованості відношення до питання виглядає симптоматичним і щодо можливості використання однієї з стратегій розвитку капіталізму, що окреслені Б. Мілановичем і набувають загальносвітового значення. Стійкість показників економічного зростання в моделі політичного капіталізму (Китай) пов'язується з можливістю сполучання лібералізованої економіки з ефективною та централізованою державою, технологічно підсиленою за рахунок обмеження свободи індивіда управлінням. Його мобільність та ситуативна гнучкість і навіть, за несподіваною для представника академічних кіл США оцінкою, більша відповідність добі інформаційних реалій щодо спроможності результативності за рахунок використання плановості у веденні справ макроекономічного характеру [9] витікають із пріоритетності політики над економікою, вірніше, з встановлення такого порядку речей, за яким політична еліта країни запроваджує й підтримує ліберальні умови для вільного розвитку економіки, але, втім, залишає за собою і можливість вибіркового втручання, проведення показових репресій, кооптації, перерозподілу ресурсів, інших заходів впливу під маркуванням потреби захисту загального блага. Такий політичний режим задля встановлення контролю і над чиновниками, і над підприємцями використовує на свій кшталт як елемент системного управління таке явище, як корупція [5], та періодично вдається до показових мір вибіркового правосуддя. У подібній ієрархічній системі сама її усталеність і «органіка» загальної взаємодії забезпечуються заходами впливу політичного лідера та сумою владних важелів, що організуються і вибудовуються навколо лідера, ситуативним єднанням і протиборством груп інтересів та впливу, відповідними «кліважами» (О.А. Фісун) системного ґатунку у зв'язку з щаблями владного ранжування, що остаточно формуються лідером і, надалі, визначенням рівня доступу до розподілу фінансових потоків. Дослідження такого державного політичного капіталізму і власне політичного режиму, що позначається і як «інформаційна автократія», поки не можуть відповісти на питання, наскільки стійка загалом подібна система у довгостроковій перспективі за суми непередбачуваних новітніх за характером загроз та за фактору її постійної залежності від мінливої волі лідера владної та фінансової еліти, але те, що саме вибудовування інституційного каркасу політичного капіталізму здійснюється навколо постаті «сильного досвідченого лідера, що може забезпечити стабільність і економічне зростання», стає ключовим елементом інституційно-регуляторного дизайнування такого підходу. Тому і різні заходи правового (переважно) характеру ре-моделювання правових механізмів конституційного ґатунку задля віднаходження приводу залишатися лідеру при владі без будь-яких обмежень щодо термінування (бажано) є характерною ситуацією розвитку подій. С. М. Гурієв, до речі, підкреслює, що запровадження подібної моделі політичного режиму почалось в Перу, з часів президентства А. Фухіморі 1992 року, і на прикладі його діяльності простежується також і ще один суттєвий маркер подальшої тенденційності – пере-налаштування загального владного балансу за спроб підпорядкування виконавчій владі влади законодавчої і судової.

Якою є зараз узагальнена картина щодо згаданих аспектів в регіоні ЛАКБ – щоб відтінити тенденції, підкреслимо, що в США продовжується суспільна діяльність громадських об'єднань з приводу подальшого обмеження термінів перебування на державних посадах: активно є позиція, наприклад,

¹ Artículo 83. El Presidente entrará a ejercer su encargo el 1o. de octubre y durará en él seis años. El ciudadano que haya desempeñado el cargo de Presidente de la República, electo popularmente, o con el carácter de interino o sustituto, o asuma provisionalmente la titularidad del Ejecutivo Federal, en ningún caso y por ningún motivo l - 99 podrá volver a desempeñar ese puesto. Artículo reformado DOF 22-01-1927, 24-01-1928, 29-04-1933, 09-08-2012 y 10-02-2014 [8].

організації U.S. Term Limits². І США, і Китай на свій лад ведуть боротьбу за вплив на країни регіону і, вочевидь, її форми будуть пов'язуватися і з намаганнями слідувати моделям розвитку на рівні окремих країн. США знову підкреслюють свою відповідальність за представлення й відстоювання ліберально-демократичних цінностей в світі, Китай здійснює свою фінансову й дипломатичну експансію під гаслом: «Один шлях, одна система», стверджуючи у якості стандартних свої інституційні налаштування. (Термін перебування на чолі КНР її лідера віднедавна не обмежується законодавчо.)

У Мексиці, в якій у зв'язку з намірами проведення судової реформи поширюються побоювання щодо вибудови ієрархічної системи в судовій системі з закладанням інституційних можливостей підпорядкування її виконавчій владі (ситуація з утворенням більшості у Конгресі представниками президентської партії MORENO дає нагоду для такого законотворчого «маневру») [11], все ж зберігаються згадувані конституційні норми щодо обмеження термінів виконання обов'язків Президентом і парламентарями. Серед країн регіону ЛАКБ також конституційно встановлено обмеження терміну (1 термін) перебування на посаді Президента у ще 4 країнах: в Республіці Ель-Сальвадор, Республіці Коста-Ріка, Республіці Парагвай та Республіці Гватемала.

Між тим Міжамериканська Академія прав людини зафіксувала і тенденцію, яка виникла на початку 90-х років, до конституціоналізації президентських переобрань, що спочатку набула виразу дозволу на переобрання на 2-ий поспіль термін, тобто з одним додатковим терміном (Перу в 1993 році, Аргентина – 1994, Бразилія – 1997). Зрештою, 5 випадків позначають і лінію наміру не встановлювати законодавчо термінування, а ствердити можливість безстрокового виконання обов'язків Президента: Венесуела у 2009 році, Нікарагуа – 2014, Еквадор – 2015 (відмінено в 2018 році), Гондурас – 2015, Болівія – 2017. Викликає увагу і прецедент конституційного референдуму 2016 року, на якому громадян Болівії запитали, чи згодні вони змінити статтю 168 Конституції, аби Президент міг переобиратися двічі [12] зі своєю специфічною юридичною технікою відрахування терміну та подальшим неоднозначним використанням результатів референдуму. Особливо виділимо сучасні ситуації в Сальвадорі, в якому Президент Наїб Букеле вдається до спірних заходів концентрації влади і виражає неповагу до суду, що надало привід заговорити про появу першої диктатури нового тисячоліття) [13], та Венесуелі, де співіснують 2 Президенти, що є визнані одночасно у якості легітимних різними країнами – формальний і фактичний Н. Мадуро та формальний Х. Гуайдо, і реалізуються колоритні за змістом та формами правові сценарії трансформацій влади. Із приводу оцінки особливостей правління і самої особи Н. Мадуро, Президент США Д. Трамп інколи говорив, що той «сильна особистість» і демонстрував готовність сісти з тим за стіл перемовин [14], а інколи підтримував звинувачення, що є висунутими ФБР по відношенню до Н. Мадуро в організації наркоторгівлі. Президент США Джо Байден називає Н. Мадуро «простим і зрозумілим диктатором» [15].

Висновки. Ураховуючи зростання ступеня впливу в регіоні КНР (також РФ, Туреччини і Ірану) і, водночас, переорієнтацію зусиль США щодо концентрації ресурсів центрування інтересів на окремих регіонах світу і в тому числі заявленої вже посиленої уваги до країн ЛАКБ, тенденція представлень варіантів розвитку капіталізму, що оформлені в дослідженнях Б. Мілановича як ліберальний меритократичний капіталізм (який в основі своїй вкладається в сучасну модель капіталізму США) та новітній державний політичний капіталізм (модель КНР), буде, на наш погляд, продовжена і розгорнута у ще більш явному вигляді. Одним із маркерів щодо обрання країною певного вектору розвитку і буде виступати ситуація зі змістовними трансформаціями інституційно-правових налаштувань системного характеру в контексті підходу щодо термінування можливості виконання владних повноважень найвищими посадовими особами держав. Надалі вони в тому числі можуть бути концептуально представлені в змістовно варіативних виразах на рівні теоретичних розробок щодо дилеми «демократія – державність, керованість», концептуальних завдань розуміння «стабільності влади» за умов якісно нових викликів сьогодення, і в різний спосіб запроваджені заходами юридичної техніки та конституційної творчості в ракурсі намагань змін балансу між гілками влади на користь виконавчої влади з похідними спробами зняття обмежень щодо термінів перебування на вищих державних посадах. За твердженням дослідника такого явища, як сучасний популізм, Я Мунка, зосередження світоглядного напруження сьогодення в проекції на політичні процеси виходить з появи концепцій, в яких один одному протистоять елементи, що органічно поєднувались в ліберально-демократичному підході – права людини і воля народу (більшості) [16]. Запити на безпеку, соціальну захищеність і високі стандарти способу життя модифікують самі кути концентрації соціальних змістів у контекстах уявлень про економічне зростання і форми його забезпечення. Між тим Б. Міланович наголошує: «Суспільства в усьому світі є просякнутими духом змагальності і користоловства, що є закладеними в капіталізм... Економічний успіх Китаю підриває твердження Заходу про те, що між капіталізмом і ліберальною

² U.S. Term Limits is a non-profit, non-partisan grassroots organization dedicated to enacting term limits for elected officials at every level of government in the United States [10].

демократією існує необхідний зв'язок» [6]. Утім, на фоні констатації вичерпаності імпульсу парадигми «кінця історії» в межах її ліберально-демократичного бачення та за умов сучасного заперечення значення будь-якої ідеології і остаточного визнання лише безальтернативності капіталізму (навіть за умов його змістовних відтінків та, відповідно, інституційних налаштувань), знову повстають спокуси формулювань про кінцеві рубежі історії – на свій лад, в апологетиці власне капіталізму. На цьому загальному тривожному змістовному фоні («емоційний капіталізм») ми хотіли б звернути увагу на ту обставину, що за дослідженням сутності ціннісних установ в країнах регіону ЛАКБ (з відтінками по місцині, країні тощо), більшість людей все ж належить до того особливого кластеру [17], що є пов'язаним із чітко вираженими колективістськими налаштуваннями традиціоналістського ґатунку, але і з бажаннями особистісного самовираження, тому, незважаючи навіть на цілеспрямовані високотехнологічні зусилля сучасних управлінських систем посіяти масовий індивідуалізм в контексті задіяння провокаційних технологій проявів недовір'я між людьми, налаштувань на протиставлення інтересів, формування ворожнечі, інших негативів і зорієнтування на користюлюбство як головний стимул розвитку й мірило успішності [18, с. 1042], люди регіону звикли мислити в більш широких колективістських проєкціях. Тому, на нашу думку, існування такої установи в поєднанні з ціннісно-орієнтаційними основами традиціоналістського характеру, постійними намаганнями віднайти свої алгоритми співіснування і соціальної взаємодії та месіанська мотивація соціально-політичної діяльності можуть призвести й до появи місцевих за походженням стратегій розвитку, що набудуть загальнолюдського значення. Подальший зміст і технології політико-правових процесів у країнах регіону визначають предметну площину подальших досліджень.

Barabash O. The question about the terms of office as a marker of the strategies of modern capitalism: Latin America and the Caribbean in search of a perspective

As part of the goal of the work, an attempt was made to clarify some theoretical lines of forming ideas about the meaningful essence of the future in the context of the implementation of certain political and economic strategies of today and the design of the appropriate institutional conditions. In the context of the tasks set, some aspects of the concepts of liberal-meritocratic capitalism and state political capitalism are analyzed, the lines of institutional differences in the development of political and legal mechanisms, the nature of changes in the political regime are highlighted. The symptomatic nature of the development vector, the factor of indefinite extension (or cancellation) of powers of power in the context of general tendencies of content is affirmed. From this theoretical and methodological point of view, significant changes in the situation in some countries of the LAC region are considered. It is concluded that the trend of political and geographic expansion of the most relevant variants of capitalism will continue: 1. liberal meritocratic capitalism (based on the model of US capitalism) and 2. the newest state political capitalism (the matrix is the model of China). Significant transformations in the plane of institutional and legal processes, which ultimately symbolically and illustratively focus on the problem of the term of power, will act as a marker of a certain vector of development of a country. They will, among other things, be presented at the level of theoretical developments on the dilemma democracy – statehood, controllability, conceptual tasks of understanding stability of power in the face of qualitatively new challenges of our time and will be expressed in different ways in constitutional creativity, legal methods concerning attempts to change the balance between the branches of government in favor of the executive branch, with derivative measures to remove restrictions on the length of time in senior government positions. It is emphasized that, according to research by the R. Inglehart and K. Welzel Center, people in the LAC region are accustomed to thinking in the framework of broad collectivist projections and their value-oriented attitudes, which, combined with efforts to find messianic motives for socio-economic transformations, can lead to development strategies that are local in origin, which will become important in the perspective of the universal dimension.

Key words: Latin America and the Caribbean, political and economic strategies, modern capitalism, terms of power, markers of institutional settings.

Література:

1. Atkinson R. D., Lind M. (2019). National Developmentalism: From Forgotten Tradition to New Consensus *American Affairs*. Vol. III, №2. p.p. 165–191.
2. Kagan R. A Superpower, Like It or Not. Why Americans Must Accept Their Global Role *Foreign Affairs* March/April 2021. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2021-02-16/superpower-it-or-not>.

3. Аджемоглу Д., Робинсон Д. Почему одни страны богатые, а другие бедные. Происхождение власти, процветания и нищеты. Москва : АСТ, 2015. 402 с.
4. Quinn C. Biden Speech Pairs Nationalism With Optimism *Foreign Policy* APRIL 29, 2021. URL: <https://foreignpolicy.com/2021/04/29/biden-joint-session-speech-foreign-policy/>.
5. Авторитарии нового формата не прибегают к идеологии. Что Сергей Гурьев рассказал в Алматы (2019). URL: <https://informburo.kz/stati/avtokratii-novogo-formata-ne-pribegayut-k-ideologii-chto-sergey-guriev-rasskazal-v-almaty.html?ref=tjournal.ru>.
6. Milanovic B. The Clash of Capitalisms The Real Fight for the Global Economy's Future *Foreign Affairs* January/February 2020. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2019-12-10/clash-capitalisms>.
7. Pou Giménez F. M. (2017). The Constitution of Mexico. URL: https://www.academia.edu/36589912/The_Constitution_of_Mexico.
8. Constitución Política de Los Estados Unidos Mexicanos (1917). URL: <http://www.sct.gob.mx/JURE/doc/cpeum.pdf>.
9. Zabala C. Luria D. (2020) The China Model's Challenge to Democratic Capitalism *American Affairs*. URL: <https://americanaffairsjournal.org/2020/08/the-china-models-challenge-to-democratic-capitalism/>.
10. U.S. Term Limits. URL: <https://www.termlimits.com/>.
11. Figueroa J, R. (2020). México: una nueva reforma judicial ante el riesgo de la intervención. URL: <https://dialogoderechoshumanos.com/agenda-estado-de-derecho/mexico-una-nueva-reforma-judicial-ante-el-riesgo-de-la-intervencion>.
12. Aguilar C. A. D. (2020). Crisis institucional en Bolivia: Un caso más de regresión democrática por la vía judicial? URL: <https://dialogoderechoshumanos.com/agenda-estado-de-derecho/crisis-institucional-en-bolivia-un-caso-mas-de-regresion-democratica-por-la-via-judicial>.
13. Nayib Bukele may want to become Latin America's first millennial dictator (2020). URL: <https://www.economist.com/leaders/2020/05/07/nayib-bukele-may-want-to-become-latin-americas-first-millennial-dictator>.
14. Exclusive: Trump cold on Guaidó, would consider meeting Maduro (2020). URL: <https://www.axios.com/trump-venezuela-guaido-maduro-ea665367-b088->.
15. Updated: 2020 Candidates Answer 10 Questions on Latin America (2020). URL: <https://www.americasquarterly.org/article/updated-2020-candidates-answer-10-questions-on-latin-america/>.
16. Mounk Y. (2018). The People vs. Democracy Why Our Freedom Is in Danger and How to Save It. URL: <https://www.hup.harvard.edu/catalog.php?isbn=9780674976825>.
17. Inglehart, R., C. Haerpfer, A. Moreno, C. Welzel, K. Kizilova, J. Diez-Medrano, M. Lagos, P. Norris, E. Ponarin & B. Puranen et al. (eds.). (2014). World Values Survey: Round Six – Country-Pooled Datafile Version: URL: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp>. Madrid : JD Systems Institute.
18. Aghion P., Algan Y., Cahuc P., Shleifer A. (2010). «Regulation and Distrust». *Quarterly Journal of Economics* № 125(3). P. 1015–1049.

ФІЛОСОФІЯ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ІНФОРМАЦІЙНОГО ФОРМАТУ СТРУКТУРИ МАСОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Кравець М. С.,
*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії, соціології та культурології
Національного лісотехнічного університету України
ORCID ID: 0000-0003-1648-0144*

У статті подано авторський погляд на складні процеси трансформації масової політичної культури в українському соціумі на межі XX–XXI століть, що стали наслідком становлення інформаційного суспільства і відсутності досвіду розбудови незалежної української держави. Автор акцентує увагу на тому, що через історичні обставини український як елітарний, так і масовий соціум психологічно був схильний до ситуації, яка склалася нині в Україні.

Аналізуючи становлення масової політичної культури українців, автор зазначає, що вперше на її особливості звернув увагу відомий український соціальний філософ В. Липинський. Він безпосередньо звертався до носіїв масової культури в листах до братів-хліборобів.

Автор доводить, що управління державою на засадах масової культури – це закономірний етап її розвитку в умовах інформаційного формату соціумів. Вражаючи урбанізація, швидкість передачі інформації, популістські лозунги із серії «Хліба і видовищ» стали стимуляторами нового етапу неорозвитку віртуальної дійсності Стародавньої Греції та Риму. Натепер трансформаційні процеси у середовищі масової культури є малодослідженими з точки зору формування негативних, а часто і антигуманних течій у їх розвитку. Якщо до початку XX століття такі течії були загрозою окремим індивідам чи малим соціальним групам, то з початку XXI століття почали формуватися загрози не лише окремим соціумам, а і світовій спільноті загалом.

На думку автора, в порядку денному сучасних наукових досліджень формується потреба в інноваційних наукових дослідженнях процесів, які відбуваються у середовищі масової культури. Такі дослідження мають бути спрямовані на вивчення причинно-наслідкових зв'язків, змістовно-ціннісних засад явища і формату інформаційного розвитку соціумів. Політичній еліті євроспільноти потрібно добре усвідомити тенденції нових трансформацій, щоб бути готовою до прийняття адекватних сучасним засадам демократії нормативно-правових актів, відповідей на можливі антисоціальні виклики.

Ключові слова: трансформація, політична культура, масова культура, аксіологія, політична еліта, політична грамотність, масовий електорат.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження проблеми полягає у тому, що тридцятирічний період розвитку українського суспільства продемонстрував нездатність української політичної еліти створити низку соціально-економічних і політичних складників для самодостатнього розвитку українського соціуму поза системою впливів як дружніх, так і ворожих країн щодо самостійного і незалежного розвитку української держави. Строкатість українського сьогодення свідчить, що паралельно з окремими успіхами проблеми доленосного розвитку України як незалежної держави не тільки не вирішувались, а більш рельєфно виділялись, провокуючи складні внутрішні соціальні конфлікти. На цьому фоні поза межами України лідери окремих країн вели закулісні переговори про те, під чий впливом має перебувати Україна. Спроби за спиною українських політичних інститутів вирішувати українські проблеми мають місце і нині. Однак не видно реальних кроків до того, щоб використати такі спроби на користь українсько-європейських відносин.

Мета статті. У статті подано авторський погляд на складні процеси трансформації масової політичної культури в українському соціумі на межі XX–XXI століть.

Виклад основного матеріалу. Аналіз політичного життя свідчить, що з початку другого десятиріччя XXI століття українська політична еліта поступово і системно почала підпадати під вплив східного сусіда, щедро отримуючи фінансові впливання у власне збагачення та в засоби, що сприяли деградації національних духовних цінностей. Причини цього явища криються не лише в особливостях

становлення української влади періоду формування незалежності, але і в складних реаліях попереднього історичного розвитку.

На відміну від європейських соціумів, особливістю розвитку українського соціуму було те, що його політична культура сформувалася у структурі масової культури. Після занепаду Київської Русі протягом декількох століть Україна не мала своєї державності, а вищі ешелони політичної влади на українських теренах формували проєвропейські владні традиції. Україна як держава існувала в контексті цілої низки складників народної культури. На рівні сучасних визначень це була масова культура зі своїми традиціями, звичаями, обрядами, системою передачі інформації, соціальною домінантою у кожному населеному пункті, роль якої виконувала церква.

Видатний український учений В. Липинський уперше звернув увагу саме на цей феномен формування політичних поглядів і політичної діяльності в українському соціумі. Не випадково він з цим питанням звертається не до владної еліти, а до братів-хліборобів. Безпосередньо звертається до носіїв масової культури. В. Липинський вперше і на чверть століття раніше за Г. Алмонда розкрив філософський зміст політичної культури, «наголосивши на онтологічних, гносеологічних» [1, с. 77] її складниках. Як соціальний філософ, спираючись на аксіологічні (ціннісні) засади селян, звернув увагу на їх трансформацію в межах короткого часу, на рівні масової свідомості. «Політика, як умілість (штука) використання порушуючих громадських сил і вибору тих чи інших методів руху, стоїть у найтіснішій зв'язку з динамікою (читай трансформацією – М.К.), як наукою про порушуючі сили і про форми руху» [2, с. 347]. І далі В. Липинський акцентує увагу на діалектиці стихійного та алогічного. «Ми свідомо хочемо здійснити наше спільне українське підсвідоме національно-державницьке хотіння. Ми шукаємо раціонального, логічно найкращого методу для здійснення наших хотінь ірраціональних, тобто хотінь стихійних, нами одіджених, впливаючих з почуття та вродженого інстинкту, а не з логічних, розумових доказів [2, с. 348].

Слід зазначити, що на особливості в розвитку світової культури і появі у її структурі нового системного феномена «масова культура» вчені звернули увагу ще наприкінці XIX століття. Зокрема, у праці К. Леонтьєва «Середній європеець як ідеал і засіб всесвітньої розрухи» були передбачені детермінанти формування «масової культури». Пізніше ці ідеї ми знаходимо у міркуваннях А. Швейцера, Ф. Ніцше, Х. Ортеги, Е. Фромма, О. Шпенглера, М. Бердяєва, Л. Уайта, Т. Парсонса. Тут уже чітко прослідковується тенденція до визнання за масовою культурою як негативних, так і позитивних трансформаційних впливів. В останній чверті XX століття на зазначену проблему звернули увагу й українські науковці. Зокрема, А. Бичко, системно аналізуючи молодіжне бунтарство 60-х – початку 70-х років, зробила низку прогностичних висновків щодо майбутньої трансформації складників масової культури.

Масова культура у своєму розвитку пройшла низку складних етапів від Стародавньої Греції та Риму до сьогодення. На перший погляд дивним видається, що має місце її повернення до першоджерел: «Хліба і видовищ». Однак це закономірний етап її розвитку в умовах інформаційного формату розвитку соціумів. Стародавній поліс був компактним. Інформація поширювалась у межах доби. Маси могли оперативно вийти на вулиці. Тільки у XXI столітті, коли з'явилися сучасна техніка і технології, коли катастрофічно зросла урбанізація життя основної маси населення, коли на декілька порядків зросла швидкість передачі інформації, сформувались неумови, притаманні містам-полісам Стародавньої Греції та Риму. Україна через реформування і формування якісно нової системи соціальних відносин виявилась найбільш вразливою у цьому процесі. Поступово «сформувався стереотип соціальної розгубленості, коли з плином часу нічого не змінювалось. Це суттєво вплинуло на поведінку українського електорату в останні 10 років [3, с. 9]. Однак глибинні процеси явища швидше за все криються в особливостях становлення української особистості з кінця XX століття, коли почався процес формування якісно нового прошарку української масової культури. Зазначимо, що «...Україна лише територіально, частково ментально це – Європа. За світобаченням, світосприйняттям, реальними умовами щоденного буття це не так, а часто діаметрально не так. Є інша Україна і європейський соціум її не знає» [4, с. 18]. Як справедливо (свого часу) зауважила проф. А. Бичко, «...у сучасному світі, проте нерідко стикаємося із ситуацією, коли не тільки пересічний обиватель – т.зв. «людина з вулиці» – але й працівники зарубіжних державних (у тому числі й дипломатичних) відомств мають дуже поверхові, нерідко далекі від реального стану речей уявлення про Україну і українців...» [5, с. 3]. Нині український соціум завантажений низкою історично-духовних ретро-проблем, що не притаманні європейцям. Водночас, як справедливо зазначав К. Юнг, «світогляд – це розширена і поглиблена свідомість, ... котра існує і прагне до побільшення і збагачення...» [6, с. 404]. Ця думка вченого «актуальна і сьогодні в контексті трансформації цінностей, співвимірних з українським менталітетом, що історично оберігав українську ідентичність та дозволяв нам ідентифікувати себе в різноманітті інших народів світу [7, с. 60]. Має місце рефлексія сучасного соціуму України «як критичний аналіз неусвідомлених інтенцій свідомості, прояснення граничних засад і конституюваних передумов людського мислення, комунікативних практик і практичної діяльності» [8, с. 15], яка нині переживає певну кризу, і яку, на наш погляд, зможе вилікувати тільки час і поступ України до європейської спільноти.

На наш погляд, «трансформація структурних складників культури... у нові, не передбачувані наукою форми, є складним і не досить вивченим явищем. Наукове очікування і реальність можуть суттєво відрізнятись» [9, с. 132]. Закономірно, що науковці ставлять питання: «Як охарактеризувати і пояснити глобальні суспільні трансформації та культурні зсуви сьогодення? Яким чином глобальна соціокультурна динаміка адаптується та видозмінюється у поки що гетерогенних окремих культур та національних держав?» [10, с. 5]. Зазначимо, що трансформація стала невід'ємною частиною буття сучасної інформаційної цивілізації. Водночас дослідження науковців в основному зосереджені на економічних, екологічних, духовних складниках. Трансформація політичної культури залишається малодослідженою проблемою через особливості самого предмета дослідження. Своєю чергою політична культура як культура влади за своїм змістом та статусом включає цілу низку складників (політична діяльність, політичні інститути, політичні цінності тощо), які самі оновлюються, набуваючи у форматі інформаційного розвитку суспільства нових, не завжди очікуваних рис. Дослідження показують, що в аналізі політичної культури саме прогностичні міркування виявилися найбільш непередбачуваними. З іншого боку, політична культура на кожному етапі свого розвитку є персоніфікованою і містить великий відсоток суб'єктивності, що несприятливо позначається на науковій достовірності аналізу.

У ХХІ столітті структура політичної культури політичної еліти за змістом її формування перемістилась у середовище масової культури, а її зміст став визначатися потребами буденного повсякдення. Як наслідок, рішення і дії політичних інститутів почали набувати рис примітивності. В них відсутній науково обґрунтований соціально-політичний прогноз. Політична культура поступово починає деградувати. Водночас історичний досвід показує, що соціуми, які стали на шлях такого розуміння і реалізації традицій політичної культури, в перспективі втрачали на певний час свою значимість у прогресивному розвитку світових цінностей. Прикладами цьому можуть бути Перша та Друга світові війни, Афганістан, Сирія, Лівія тощо.

Вважаємо, що трансформації, які вносить масова культура у політичний складник усього соціуму, нині є настільки загрозливими, що можуть привести до самознищення окремих країн. Якщо у структурі традиційного розвитку культури можна виділити масовий та елітарний складники, які комфортно можуть співіснувати, то у політичній культурі зробити це досить проблемно. Меси вийдуть на вулиці, знищуючи елітарну політичну культуру і поступово самих себе. Аналіз розвитку соціальних спільнот у ХХІ столітті свідчить, що масова політична культура інформаційного формату суспільних відносин, трансформуючись, видозмінює мету, цінності, сприйняття національної ідентичності, розуміння значимості національних утворень. Втрачається єдність бачення перспективи майбутнього у розвитку історично і духовно монолітних соціумів. В умовах інформаційного формату суспільства найбільш значимим є трансформація мети. З одного боку, мета визначає світобачення, а з іншого – той горизонт подій, до якого соціум наближається. Масова політична культура від елітарної суттєво відрізняється тим, що в ній не проглядається прогностична мета розвитку. Якщо «мета відсутня, то розвиток припиняється, система виконала своє призначення» [11, с. 150]. Так зникали цілі імперії, які виконали свою владну функцію. Це означає, що сенс розвитку окремих соціумів вичерпаний. У цьому разі слід очікувати у перспективі складних соціальних колізій. Так сталося в Україні у 2014 році, коли мета «входження України до європейських структур» була штучно (персоніфіковано) ліквідована. Тут мав місце фактор, коли, з одного боку, тогочасна, примітивно-освічена політична еліта вичерпала можливості свого розвитку, а з іншого – був незавершений етап у розвитку масової політичної культури. Зазначимо, що у цій ситуації ще суттєво проявилися історично-ментальні цінності, сформовані у надрах народної культури, які протягом століть згуртовували українців на боротьбу за власну державу і самодостатній державницький розвиток. Цей фактор і дотепер залишається домінуючим у структурі української масової політичної культури і саме на нього спрямоване вістря антиукраїнської пропаганди, спроба подати його як ворожий і загрозливий для східного сусіда націоналізм.

З огляду на політичну незрілість масової культури, її орієнтацію на повсякденні, буденні проблеми і емоційну реакцію на світові новини, сучасні недруги українського незалежного розвитку зробили ставку на трансформацію політичної культури українського формату у бік «іншого світу» (аби тільки не українського). Тому закономірним є використання засобів формування нових цінностей у середовищі українського повсякдення на ниві залучення українців у інші зарубіжні національні структури. Загроза полягає у тому, що до початку ХХІ століття цінності соціумів видозмінювалися протягом тривалого часу, який окреслювався століттями. В інформаційному форматі розвитку цей час нині скоротився до років, а то і місяців. Усвідомлення індивідів не встигає опрацювати явище, зробити власний його аналіз та синтез. За істину сприймається те, що подається у засобах масової інформації, які, як правило, виконують фінансове замовлення політичних сил, ворожих до незалежного розвитку України.

Висновки. З наведених у статті міркувань можна зробити декілька висновків. По-перше, український соціум, у середовищі якого формується сучасна масова культура, сприймає останню як природну потребу свого розвитку. По-друге, українська політична еліта використовує сучасні тенденції розвитку масової культури, не беручи до уваги формування нового її прошарку, що носить назву

«масова політична культура». По-третє, тривале системне маніпулювання масовою свідомістю, без розв'язання проблем буденного повсякдення, може привести до складних соціальних колізій в українському соціумі уже серед усього прошарку масової культури. По-четверте, посередній рівень аналізу складних явищ у структурі масової політичної культури з боку владної молодшої української політичної еліти становить реальну загрозу стабільному розвитку України.

Kravets M. Philosophy of transformational processes of information format of the structure of mass political culture

The author presents his view on the difficult processes of transformation of mass political culture in Ukrainian society at the turn of the XX–XXI century, which resulted from the formation of the information society and the lack of experience in building an independent Ukrainian state. The author emphasizes that due to historical conditions, the Ukrainian elite and mass society was psychologically prone to the situation in Ukraine today.

Analyzing the formation of the mass political culture of Ukrainians, the author notes that for the first time the famous Ukrainian social philosopher V. Lypynsky drew attention to its peculiarity. He directly addressed the bearers of mass culture in letters to the brothers-farmers.

The author argues that the management of the state on the basis of mass culture is a natural stage of its development in the information format of societies. Impressive urbanization, speed of information transferring, populist slogans such as “Bread and spectacles” became the stimulators of a new stage of development of virtual reality of Ancient Greece and Rome. Today, the transformation processes in the environment of mass culture are little studied in terms of the formation of negative and often antihuman currents in their development. If before the beginning of the XX century such currents were a threat to individuals or small social groups, then from the beginning of the XXI century began to form threats not only to individual societies, but also to the whole world community.

According to the author, in modern science there is a need for innovative research of processes that take place in the environment of mass culture. Such research should be aimed at studying the causal relationships, content and value bases of the phenomenon and the format of information development of societies. The political elite of the European community needs to have a good understanding of the trends of new transformations in order to be ready for legal acts adequate to the modern principles of democracy and to answer to possible anti-social challenges.

Key words: transformation, political culture, mass culture, axiology, political elite, political literacy, mass electorate.

Література:

1. Кравець М.С., Г. Алмонд, В. Липинський: про соціально- філософський зміст політичної культури. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософські науки»*. 2015. Випуск 17. Львів, 2015. С. 73–79.
2. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Книга 1. Київ– Філадельфія : Інститут східноєвропейських досліджень Національної академії наук України. 1995. 470 с.
3. Кравець М.С., Павлюк С.П. Сьогодення української влади: філософія проблеми. *Політикус. Науковий журнал*. Випуск 2. ПНПУ імені К.Д. Ушинського, 2020. С. 7–12.
4. Rashkevych Yuriy, Kravec Mykola. Czesc Humanistyczna w strukturze Edukacji Technicznej na Ukrainie. *Prace Naukowe Studium Humanistycznych Politechniki Wroclawskiej*. Wroclaw 2011. P. 27–31.
5. Бичко А.К., Бичко І.В. Феномен української інтелігенції. Дрогобич. 1997. 115 с.
6. Юнг К.Г. Структура и динамика психического / пер. с нем. Москва, 2008. 480 с.
7. Кравець М.С., Павлюк С.П. Українська молодь в інформаційному форматі цінностей: філософія проблеми. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія: Історія. Філософія. Політологія* : зб. наук. праць. Одеса : Фенікс, 2018. Вип. № 15. С. 58–62.
8. Лазарев Ф.В. Философская рефлексия: сущность. Типы, формы / Ф.В. Лазарев, С.А. Лебедев. *Вопросы философии*. 2016. № 6. С. 15–29.
9. Кравець М.С. Культурологія: розвиток культури в інформаційному вимірі : підручник для студентів вищих навчальних закладів I–VI рівнів акредитації, природничих та технічних спеціальностей. Дисципліна за вибором. Львів : Новий Світ-2000, 2020. 260 с.
10. Степаненко В., Танчер В. Соціологічна теорія на тлі суспільних трансформацій. Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід / за ред. В.В. Танчера, В.П. Степаненка. Інститут соціології НАН України, 2004. 244 с.
11. Kravets M.S. Philosophy of the primacy in the world-perception of physics of informational space. *Scientific Bulletin of UNFU*, 2018, Vol. 28, No. 3. P. 147–151.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА «САМОІЗОЛЯЦІЯ» РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ЯК КРЕМЛІВСЬКИЙ НАРАТИВ

Никифоренко А. Р.,
*старший викладач кафедри гуманітарних дисциплін
Донецького державного університету управління
ORCID ID: 0000-0003-2990-2676*

Никифоренко Н. О.,
*кандидат історичних наук, доцент,
завідувачка кафедри соціології управління
Донецького державного університету управління
ORCID ID: 0000-0003-1203-4681*

У статті окреслюється інструментальний потенціал кремлівського нарративу про зовнішньополітичну «самоізоляцію» Російської Федерації. Означення зовнішньополітичного курсу РФ як «самоізоляціоністського» є суперечливим і здатне вводити в оману. У контексті міждержавних відносин поняттям «самоізоляція», «ізоляціонізм» властиві конотації невтручання у міжнародні справи, обмеження міжнародної участі задля уникнення втягування в небезпечні та небажані конфлікти. Натомість зовнішня політика РФ має агресивний характер, вона відображає гегемоністські амбіції Кремля. Путін прагне спонукати міжнародну спільноту закріпити за Росією статус *global actor*, визнати так звані «російські інтереси» й легітимізувати наявний де-факто баланс сил.

Наратив, про який ідеться, покликаний за допомогою медіа репозиціонувати РФ як країну-агресора з неприхованими експансіоністськими устремліннями, в «країну-жертву» «колективного Заходу». Таким маневром Кремль сподівається обґрунтувати необхідність толерування зловмисних дій Росії на міжнародній арені, доцільність відновлення комунікацій та налагодження діалогу з нею.

Аналізуються чинники, що зумовлюють застосування нових підходів у зовнішній політиці РФ, та зміст останніх. Так, усередині РФ меседжі про зовнішньополітичну «самоізоляцію» РФ дозволяють розігрувати для широкого загалу росіян, глибоко уражених комплексом національної меншовартості, карту «зовнішнього ворога», фантазувати про «глобальне протистояння із Заходом», консолідуючи таким чином російське суспільство та підтримуючи внутрішню стабільність. Як результат, у РФ сформувалась політична системи з рисами режиму негативного консенсусу. На міжнародній арені РФ є економічно, політично й соціокультурно некурентоспроможною щодо країн Заходу. Цю неконкурентоспроможність Кремль намагається притлумити імітацією ізоляціонізму, поєднуючи її з ядерним шантажем та військовою агресією.

Актуалізуються пізнавальні можливості вивчення геополітичної гри Кремля, покликаної перетворити РФ на глобальну державу, в контексті використовуваних ним комунікативних стратегій фреймінгу, праймінгу та аджендингу.

Ключові слова: наратив, зовнішня політика, Російська Федерація, самоізоляція, глобальне протистояння, країна-агресор, реваншизм, експансіонізм.

Постановка проблеми. Від початку 2000-х використання реальної сили знову стає базовим інструментом зовнішньої політики РФ на пострадянському просторі та за його межами [1]. Ця політика є реваншистською за суттю, великодержавною – за змістом, антизахідною – за спрямуванням. Стиль зовнішньої політики РФ, на думку В. Солов'я, сформувався під впливом синергії чинників: традиційної для Росії стратегічної культури (відображених у мові, аналогіях, міфах, метафорах, повсякденних ритуалах інтегрованої системи символів, яка створює стійкі стратегічні цілі/преференції щодо ролі сили – економічної, військової та політичної – у міждержавних відносинах), професійного соціального зростання базової групи еліти РФ та індивідуального профіля президента В. Путіна [2].

Кульмінацію застосування нових підходів у зовнішній політиці РФ прийнято вважати військове вторгнення останньої в Україну в 2014 р. Незаконна анексія Росією Кримського півострова та розв'язування нею війни на Сході України завдали непоправного удару по світовій системі безпеки й засвідчили істотне зменшення ролі міжнародного права та інститутів міжнародної безпеки. У Кремлі

визнають, що саме «українська криза дала старт новій конфронтації» [3] між Росією та західними демократіями.

У заголовках західних медіа починаючи з літа 2014 р. багато новин присвячено перебігу зазначеної конфронтації, запровадженню економічних санкцій проти РФ, формуванню й діяльності міжнародної коаліції на підтримку незалежності й територіальної цілісності України. Значно рідше в новинах можна натрапити на відомості про досить ґрунтовне пристосування ЄС і частково США до російських стратегічних інтересів та сензитивності.

Так, НАТО де-факто зупинило процеси вступу України та Грузії до складу альянсу; найбільшими у світі отримувачами шенгенських віз і надалі залишаються росіяни; 82% віз, виданих росіянам, є багаторазовими, а більшість – багаторічними; західні санкції проти РФ стосуються переважно фізичних осіб, а не на економіки; газогін “Nord Stream 2” наближається до завершення; продаж російського газу до ЄС сягнув рекордних показників; США та ЄС шанобливо поставились до російської чутливості в питаннях широкомасштабних народних протестів у Білорусі та війни за Нагірний Карабах у 2020 р.; на дипломатичному фронті конфронтація не вплинула на діалог між ЄС та РФ, а щодо деяких питань він навіть активізувався; 2019 року російську делегацію прийняли назад до ПАРЕ; російське військове та безпекове партнерство із Сербією перевершує будь-яку співпрацю останньої з країнами-членами ЄС (хоча Сербія є кандидатом на вступ до ЄС); РФ (поряд з Україною, Францією та Німеччиною) регулярно бере участь у самітах на рівні голів урядів у нормандському форматі, підтримуючи зв'язок – з питань, пов'язаних з війною на Донбасі – в рамках кількох робочих груп у Мінському процесі; у рамках ОБСЄ РФ бере участь у діяльності робочих груп з питань заходів безпеки та зміцнення довіри, заморожених конфліктів, прав людини, тоді як сам ЄС здебільшого виключений із цих обговорень державами-членами [4].

При цьому зовнішньополітичний курс, який реалізується РФ з опорою на «кримський консенсус», у російському суспільстві та правлячій еліті

подекуди витлумачується (переважно в російському політичному дискурсі) як «самоізоляція» [5; 6; 7; 8]. Таке означення видається суперечливим, воно здатне вводити в оману, зважаючи на властиві поняттям «самоізоляція», «ізоляціонізм» (у контексті міждержавних відносин) конотацій невтручання у «міжнародні справи», «справи інших держав», «незалученості у справи за межами певної держави», «обмеження міжнародної участі» задля «уникнення втягування в небезпечні та небажані конфлікти», з одного боку, та вочевидь агресивний характер зовнішньої політики РФ і гегемоністські амбіції Кремля, його прагнення, спираючись на тактику «підвищення ставок» у воєнно-політичному протистоянні, маніпулюючи проблемами європейської безпеки й підживлюючи процеси дезінтеграції Європи, спонукати міжнародну спільноту визнати т. зв. «російські інтереси», закріпити за РФ статус global actor і легітимізувати наявний де-факто баланс сил – з іншого.

Російська консервативна політична думка, центрами тяжіння якої є журнал «Россия в глобальной политике» (одним із засновників якого є Российский совет по международным делам) та Міжнародний дискусійний клуб «Валдай», виходить із припущення про історичну зумовленість, мілітарну й географічну обґрунтованість «самодостатності» РФ у чинній системі міжнародних відносин, і пов'язує забезпечення виживання й розвитку, гарантування національної безпеки Росії з її «сукупними силовими можливостями», що передбачає «відкрите заперечення Росією правил і норм, які Захід заради власного зиску прагне формувати у глобальному масштабі» [9], та «геополітичну самотність, яку давно пора прийняти як долю» [10].

Російська ліберальна політична думка (одним з центрів тяжіння якої є Carnegie Moscow Center) загалом дистанціюється від путінських зовнішньополітичних авантур, а подекуди навіть відзначає «їх абсолютну безглуздість з точки зору реальної політики» [11] («ціною чому, скоріш за все, буде подальша ізоляція та самоізоляція Росії» [12]), при цьому переважно залишаючись вірною імперській традиції, її настановам («статус великої держави – це меншою мірою примха російських правителів, а більшою – необхідність традиційно самотньої країни й критична умова її виживання» [13]). Ліберали вважають доцільним «переосмислення зовнішньополітичної стратегії Росії» та подолання «самоізоляції» (а точніше, «ізоляції») останньої, «яка виникає в результаті мутації певного зовнішньополітичного напрямку» [11]; «Велика держава повинна мати якусь місію. Російською місією може бути підтримка світового геополітичного балансу та зміцнення безпеки в різних частинах Великої Євразії та континенту загалом таким чином, аби це відповідало міжнародному праву та передбачало поєднання вмілої дипломатії та пропорційного використання військової сили» [13].

Західні, не афілійовані з Кремлем, експерти зауважують реалізацію Росією за президентства В. Путіна великої стратегії розширення своєї території, влади та впливу, здійснювану під прикриттям ядерних загроз та інших тактик залякування, спрямованих на підтримку російського експансіонізму (й зумовлених браком ресурсів для проведення глобальної зовнішньої політики), прагнення відновити позиції, втрачені після розпаду Радянського Союзу [14]. Інші закликають переосмислити

регіональний порядок для пострадянської Європи та Євразії, визнати новий status-quo й розпочати неформальний діалог між «ключовими гравцями», передумовою якого буде обмеження суверенітету «серединних країн» на користь РФ [15]. Адже «дії Росії в останнє десятиріччя – війна з Грузією, анексія Криму, війна в Донбасі – переконливо продемонстрували, що чинні інститути вже не забезпечують стабільності. Західні лідери можуть відчувати фрустрацію через те, що їм доведеться вести перемовини з тією стороною, яку вони обвинувачують у краху наявного порядку, але міжнародна політика рідко буває справедливою. Якщо вони визнають, що порядок зруйновано, вони мають також визнати, що в цілях міжнародної стабільності й безпеки власних країн вони мусять у всякому разі спробувати його відновити [15, с. 151].

Українські оглядачі визнають, що «Russia as a Rising Isolated Power» [16], що режим Путіна побудовано на реконструкції радянської імперської моделі з властивими їй вертикальними (адміністративними) каналами соціальної взаємодії, гіпертрофованим впливом силових структур, загальною милітаризацією суспільства, інформаційно забезпеченою та ідеологічно обґрунтованою самоізоляцією [17, с. 384], «що Путін веде експансіоністську політику, яка є єдиною формою для виживання імперії» [18].

Метою статті є виявлення інструментального потенціалу кремлівського нарративу про зовнішньополітичну «самоізоляцію» РФ, аналіз чинників, що зумовлюють застосування нових підходів у зовнішній політиці РФ, та змісту останніх, актуалізація пізнавальних можливостей вивчення геополітичної гри Кремля, покликаній перетворити РФ на глобальну державу.

Виклад основного матеріалу. За останні десятиріччя в РФ стрімко зріс функціонал державної інформаційної політики. В межах останньої нині не стільки висвітлюється й просувається позиція російського уряду, скільки (під виглядом «суспільного інформування») здійснюється централізована й масштабна психологічна обробка громадян самої РФ та споживачів інформації за її межами, набуваючи ознак повноцінної інформаційної війни.

Наратив про зовнішньополітичну самоізоляцію Росії покликаний за допомогою медіа репозиціонувати РФ (країну-агресора з неприхованими експансіоністськими устремліннями) в «країну-жертву» («нерозуміння» / «недовіри» / «несправедливості» / «підступності» / «упередженості» / «непоступливості» / «утисків» / «невдячності» / «байдужості» / «ворожості» / «непримиренності» / «безвідповідальності» / «загроз» / «втручання» / «наставництва» / «ущемлення» / «негативної риторики» з боку колективного Заходу, «відсутності бажання у європейських колег вести взаємошанобливий діалог з Росією», небажання «бачити Росію такою, як вона є»), і, таким чином, обґрунтувати необхідність толерування її зловмисних дій на міжнародній арені, відновлення комунікацій, налагодження «конструктивного діалогу», «прагнення до співробітництва», «розуміння Путіна» та сприйняття його зовнішньої політики як «політики здорового глузду», «початку прямого діалогу з російським суспільством» («замість того, щоби «повчати» росіян» [19]).

Механізм зазначеного репозиціонування включає у себе використання фреймінгу (комунікативної стратегії, спрямованої на структурування контенту новинних повідомлень шляхом їх «обрамлення» в контекст певного нарративу для окреслення параметрів відповідного сприймання тих чи інших фактів, явищ, подій аудиторією), праймінгу (комунікативної стратегії, спрямованої на застосування цільових стимулів, що мають викликати в аудиторії потрібну реакцію у відповідь на певне «подразнення») та аджендингу (комунікативної стратегії, спрямованої на контроль публічного сприймання соціальної дійсності й формування у свідомості аудиторії домінант щодо певної проблемної зони за рахунок інших зон, від яких увага аудиторії відволікається) [20].

За правління В. Путіна Кремль дедалі більше підкорює зовнішню політику розв'язання внутрішніх проблем. Усередині країни меседжі про зовнішньополітичну самоізоляцію РФ дозволяють розігрувати для широкого загалу росіян, глибоко уражених комплексом національної меншовартості, карту «зовнішнього ворога» (адже «російський народ готовий терпіти й нескінченно страждати перед лицем зовнішньої загрози» [21]), імітувати «глобальне протистояння із Заходом», консолідуючи таким чином російське суспільство («нагнітання ворожості до Заходу стало найважливішим засобом для подолання розриву між правлячою елітою та середнім класом» [22]) та підтримуючи внутрішню стабільність («Путін вступає у війну за кордоном, аби мати легітимність на батьківщині» [23]). Як результат, у РФ сформувалась політична система з рисами «режиму негативного консенсусу»: «негативна мобілізація й консолідація – на нас нападають, ми обороняємось від зовнішніх ворогів та внутрішньої опозиції, підтримуваної ззовні; негативна ідентифікація – ми інші, духовніші, менш прагматичні, релігійно ображені, «суверенітетом не ґендлюємо», «у нас тисячолітня історія», яку треба захищати від «фальсифікацій» [24].

Багатьох дослідників засмучує очевидна невідповідність між внутрішньою економічною слабкістю РФ (проявом якої є її нездатність здійснювати військові видатки навіть у теперішніх обсягах, не кажучи вже про обсяги, необхідні для нової гонитви озброєнь), уразливістю її соціальної сфери, з одного боку, та зовнішньополітичними амбіціями Кремля – з іншого. Вони розглядають взаємодію

цих чинників за аналогією зі станом речей у країнах Заходу, отже, доходять висновків (припускаючись помилки передбачення) про можливість «умиротворення» Путіна. Адепти ж «Кримнаша» не приховують: «Фірмовим знаком російської політики останнього часу стала здатність заскочувати всіх зненацька, що дозволяє компенсувати обмеженість ресурсів. Несподівані ходи Путіна не раз давали істотну тактичну перевагу» [25].

З «голки» реваншистського самоствердження РФ, імовірно, вже не зіскочити. «Той, хто вважає, що Путін зупиниться на Кримі, помиляється. Він запустив маховик очікувань, якими не в змозі управляти. Росіянам потрібна тепер тільки перемога, й вони, як заведено, не зважатимуть на її ціну. Путін більше не зможе поступитись жодному «зовнішньому ворогу» у жодному з питань. Політично він загнав себе в пастку. Звісно, це буде не безперервна атака, а зворотно-поступальний процес з паузами й перепочинками. Але вектор окреслено, й зі «зустрічної смуги руху» Росія вже більше не зверне, в усякому разі, доки «раритет» не розвалиться» [20]. Путіну потрібні рейтинги й ресурси для приборкання опозиції серед еліт. Потрібна конфронтація та нові війни. Потрібне генерування мобілізаційного ефекту. Отже, і агресія проти України триватиме.

Іншими об'єктами геополітичних авантур Путіна стали Сирія – «свята російська земля» [26], Чорногорія, Венесуела, Лівія, Центральньоафриканська республіка. РФ періодично здійснює вторгнення у повітряний простір країн НАТО, нарощує патрулювання підводних човнів у чутливих зонах, відкрито картографує західні об'єкти інфраструктури, організує диверсії на території країн НАТО (у Чехії, Болгарії), здійснила хімічну атаку в Солсбері навесні 2018 року, організує вбивства політичних опонентів Кремля, які проживають за кордоном (чергові жертви – громадянин Грузії чеченського походження Зелімхан Хангошвілі, застрелений 23 серпня 2019 р. у Берліні, блогер Маміхан Умаров (Анзор з Відня), застрелений 4 липня 2020 р. у Відні). Росія активно використовує інструменти Інтерполу, щоб дістатися до людей, які її цікавлять. Майже 40% усіх публічно відомих «червоних сповіщень» Інтерполу подається саме за запитом РФ [27].

З 2016 р. РФ активно втручається у виборчий процес у багатьох країнах, включно зі США та країнами ЄС, використовуючи кібератаки на урядові установи, дезінформаційні інструменти впливу на громадську думку та результати виборів, вдається до дискредитації кандидатів, системи влади, суспільно-політичних процесів за допомогою поширення неправдивої інформації та просування відповідних наративів.

Зростання геополітичних апетитів Путіна супроводжується посиленням тиску всередині самої РФ, підтвердженням чого стало проштовхування конституційних змін заради «обнуління» Путіна влітку 2020 р. «На виході – поліцейський режим з обмеженням права вибирати й бути вибраними й розширеними можливостями маніпулювання результатами виборів, обмеженою свободою слова й зібрань, неефективною квазіпатерналістською моделлю й офіційно закріпленими в Конституції консервативними цінностями» [24].

На міжнародній арені «Росія виявилась неконкурентоспроможною щодо Заходу в умовах вільного ринку» [21], отож, «одиначке плавання» (метафора, запропонована Д. Тренінім) для Кремля може виступити інструментом збереження й відтворення базових характеристик державної і соціальної організації РФ у нових історичних умовах, важливим елементом чергової «багатоходовочки» (її мета – вихід зі стратегічного глухого кута – економічного, політичного та соціокультурного), а ядерний шантаж, військова агресія, медіатероризм є знаряддями «відновлення російського впливу й ролі у світі». Модернізація РФ за таких умов здійснюватиметься через дозоване запозичення перспективних технологій, практик та підходів. Росія, як зауважує Ф. Лук'янов, акумулює силу та з її допомогою доводить «свою здатність грати провідну роль у світі». Йдеться «про силу перш за все військово-політичну й дипломатичну – в Росії, де панує класичне мислення у сфері міжнародних відносин, ніколи особливо не сприймали новомодні поняття», на кшталт «м'якої сили» [28].

Нездатність запропонувати росіянам та світу адекватну реаліям XXI ст. перспективу Кремль намагається компенсувати контролем за свідомістю правлячої еліти та широких верств населення РФ та їх цілеспрямованим зануренням у реконструйоване «минуле». Прив'язування поточної політики до «історії» дозволяє не лише відволікати громадян РФ від відповідального політичного вибору у «теперішньому». Офіційна політика пам'яті в РФ виступила чинником, що «історично» обґрунтував природність війни з Україною й легітимізував її у політичному дискурсі та масовій свідомості росіян. Саме політика пам'яті тих, хто сховався «за спинами жінок і дітей», у непростий і вагомий спосіб надала форми та сили запущеному насильству. Ідеологічне обґрунтування російської агресії проти України упевнено заснувалося на вимогах щодо пам'яті про минуле, а війна в Україні звичайним чином у Росії уявляється, змальовується та виправдовується як продовження Другої світової війни [29].

Ще на початку 2000-х М. Маринович зауважив, що за путінською платформою «величия и силы» легко розпізнати давні імперіалістичні концепції гарантування власної безпеки через поглинання України або, щонайменше, нейтралізації її геополітичного значення, перетворення її на лукашенківський

бантустан – формально незалежний, але всіма ігнорований [30, с. 98]. Навесні 2021 року, через 7 років від початку війни Росії проти України, справа дійшла вже до анонсування повномасштабного російського вторгнення та пропагування через державні медіа РФ доцільності запровадження «виправного окупаційного режиму» на території України: «Власне кажучи, фашистський характер соціальної організації населення на Україні не викликає сумніву... З огляду на залучення населення в агресію (дійсну провину народу), в цьому разі виправний окупаційний режим щодо України не мусить так чи інакше підлещуватись до населення, в тому числі вдаючись до риторики «братнього народу», якимось «залучати» його на «свій бік» за звичаями й у сенсі електорального підкупу, тобто, як це ще називають, «годувати», – цілком досить буде звільнення народу України від нацистського режиму, припинення його нацистської винуватості, встановлення гарантій військового нейтралітету України й можливого перезаснування країни як конфедерації регіонів з не менш можливим виходом як західних, так і східних регіонів з її складу (якщо Україна взагалі збережеться в будь-якій якості) [31].

На думку А. Зубова, прагнення Путіна реабілітувати сталінську зовнішню політику, виправдати тиранію, агресію, душогубство, злочинну змову, неминуче веде до їх повторення. «Й виправдовувані «інкорпорації» країн і земель призведуть до нових інкорпорацій; замовчування вбивств – до нових таємних убивств; зневага до свободи й гідності громадян – до нової зневаги з боку влади до гідності й свободи мільйонів людей» [32]. При цьому російський президент захищає власну неоімперську політику (що в своїй суті мало чим відрізняється від сталінської [33]). Ідея фіксе цієї політики – погляд на росіян як на «розділену націю», а отже, необхідність відновлення «історичної Росії». Слоган «можемо повторити» в РФ нині практично зведено до рангу національної ідеї [34].

Агресивна риторика й конфронтація для В. Путіна є засобами демонстрації світу власної високої значущості. Він прагне зруйнувати світовий лад та створити хаос, завдяки якому зможе процвітати. Як будь-який диктатор, він нахабніє через слабкість Заходу. Відмовляючись чинити опір агресивним діям РФ, світ накликає на себе ще більшу агресію [35]: «Якщо проковтнули Крим, то проковтнуть і Донбас. Якщо проковтнули Донбас, то проковтнуть і Алеппо. Якщо проковтнуть Алеппо, то чому не можна погратись у Солсбері? Якщо можна втручатись у Криму й проводити там «референдум», то чому не можна у США?» [36].

Про розмах гегемоністських амбіцій Кремля свідчить зовнішньополітична доктрина Росії – «доктрина Путіна»/«нова доктрина обмеженого суверенітету», концептуальне наповнення якої відбулось упродовж 2014 р. і знайшло відображення в «Кримській промові» В. Путіна від 18 березня 2014 р., його «Валдайській промові» від 24 жовтня 2014 р., зверненні до Федеральних зборів РФ від 4 грудня 2014 р. У зазначеній доктрині йдеться про те, що: 1) РФ не має партнерських відносин з демократичними країнами світу, бо вона «відчула, що її навіть не просто обікрали, а пограбували»; 2) РФ не розглядає себе як частину європейської цивілізації, не сповідує цінності свободи, прав людини й демократії; 3) РФ не визнає міжнародного права як системи правил і навіть як системи координат; 4) сферою дії «доктрини Путіна» є пострадянський простір. «Суверенітет пострадянських держав віднині є жорстко зумовленим – врахуванням інтересів Росії»; 5) головний принцип Вестфалю – непорушність державного суверенітету й територіальної цілісності – модифікується. «Якщо сильна і рішучо налаштована країна вважає, що її військово-стратегічні, економічні й політичні інтереси піддаються небезпеці, вона вправі діяти, втручаючись у внутрішні справи слабких країн, і навіть беручи під контроль чи забираючи їх території»; 6) РФ співпрацюватиме з міжнародними організаціями (ООН та ін.) лише в межах захисту її національних інтересів; 7) РФ спирається на принципово новий баланс сил у світі та на зацікавленість незахідних великих країн у нових правилах гри, «щоби самим грати, ділити, забирати» [37].

Російська ядерна доктрина, згідно з указом президента РФ Путіна № 355 від 2 червня 2020 р. «Про основи державної політики Російської Федерації в галузі ядерного стримування», передбачає (в пункті 4) «недопущення ескалації військових дій та «припинення» їх на прийнятних для Російської Федерації та (чи) її союзників умовах». Цей указ, по суті, містить у собі стратегію ядерного шантажу як частини реалізованої Путіним загальної стратегії 4-ї світової гібридної війни «Ескалація заради деескалації (Escalate to de-escalate)» [38].

Залишається відкритим питання, як далеко Кремлю вдасться зайти на шляху нищення міжнародного права й легітимації «права сили». В. Портников зазначає, що «особливість радянської – а потім і російської – дипломатії полягала й полягає в тому, що вона завжди оглядалась у пошуках того, з ким можна було б поділити світ. І не бачила в цьому нічого особливого, оскільки жила досвідом минулих століть... Віра в те, що немає ніякого народу, ніякої історії, ніякого прагнення до свободи, а є лишень холопи й держдепартамент – те, що перетворює Сталіна, Хрущова, Брежнєва й Путіна на одну людину. Людину, що вічно озирається довкола в пошуках того, з ким можна було б поділити світ... Адже, якщо Молотов і Ріббентроп змогли, хіба ми не зможемо?» [39]. Саме діючи в логіці сумнозвісного пакту Молотова-Ріббентропа 1939 року, В. Путін у 2020 р. публічно запропонував лідерам США, Китаю, Франції та Британії зустрітись й наново (в форматі «Ялта-2.0.») домовитись

про «мирний поділ» світу на умовні зони впливу. «Для російського президента це – єдино можливе продовження Ялти, а значить, і єдина опція, яка дозволяє Росії тимчасово притлумити (але не зупинити) агресивні дії» [40].

На поточний момент РФ претендує на повернення до ситуації, яка співвідноситься у міжнародних відносинах з реаліями середини 1980-х: «Росія (СРСР) очолює потужний військово-політичний блок, має паритет у ядерних і звичайних озброєннях із західними та східними суперниками (підтримує баланс сил), має союзників і «клієнтів» по всьому світу... Європа поділена на дві частини, перед російськими кордонами створено стратегічний буферний пояс безпеки, її східні сусіди (Китай) є відносно слабкими як економічно, так і у військовій царині. Росія має доступ до світового ринку напряду, без країн-транзитерів... Країна має вагомий авторитет у світі, її позиція конче враховується у вирішенні проблем міжнародного життя» [41].

Висновки. Зовнішньополітична «самоізоляція» РФ має переважно інструментальний характер. У середині країни вона сприяє консолідації суспільства, підтримці внутрішньої стабільності та генеруванню мобілізаційного ефекту; її побічним наслідком є кристалізація політичної системи з рисами «режиму негативного консенсусу» та нарощування потенціалу реваншистського самоствердження РФ. Назовні – «ізоляціонізм», у поєднанні з ядерним шантажем та військовою агресією, має притлумити прояви економічного, політичного і соціокультурного відставання РФ від країн Заходу; одним із засобів при цьому виступає витіснення «теперішнього» і «прийдешнього» зі свідомості росіян і занурення їх у реконструйоване «минуле».

Наратив про зовнішньополітичну «самоізоляцію» Росії покликаний репозиціонувати її – країну-агресора в країну-жертву колективного Заходу. Використання зазначеного наративу є одним з важелів у геополітичній грі Кремля, покликаний перетворити РФ на глобальну державу шляхом постійного «підвищення ставок» у військово-політичному протистоянні з країнами Заходу, провокування військової конфронтації (аж до застосування ядерної зброї), ескалації військової агресії РФ з подальшим її призупиненням на власних умовах.

Перспективи подальших студій убачаємо насамперед у виявленні, деталізованому описі, систематизації, аналізі й розвінчанні меседжів російської пропаганди, вивченні механізмів поширення та структури впливів російських наративів, розробці заходів зміцнення інформаційної безпеки.

Nykyforenko A., Nykyforenko N. Russian Federation “self-isolation” as a Kremlin’s foreign policy narrative

The article outlines the instrumental potential of the Kremlin’s narrative of the Russian Federation’s foreign policy “self-isolation”. The definition of Russia’s foreign policy course as “self-isolationist” is contradictory and misleading.

In the context of relations between countries, the concepts of “self-isolation”, “isolationism” are characterized by connotations of non-interference in international affairs, restriction of international participation to avoid involvement in dangerous and undesirable conflicts.

Instead, Russia’s foreign policy is aggressive, reflecting the Kremlin’s hegemonic ambitions. Putin seeks to urge the international community to secure Russia’s status as a global actor, to recognize so-called “Russian interests”, and to legitimize the de facto balance of power.

The narrative in question is intended to use the media to reposition Russia as an aggressor country with undisguised expansionist aspirations, a “victim country” of the “collective West”.

With this maneuver, the Kremlin hopes to justify the need to tolerate Russia’s malicious actions in the international arena, the expediency of restoring communications and establishing a dialogue with it.

The factors that determine the use of new approaches in the foreign policy of the Russian Federation and its content are being analyzed. Thus, within Russia, the messages about Russia’s foreign policy “self-isolation” allow the general public of Russians, deeply affected by the complex of national inferiority, to play the card of “external enemy”, fantasize about “global confrontation with the West”, thus consolidating Russian society and maintaining internal stability.

As a result, Russia has formed a political system with the features of a regime of negative consensus. In the international arena, Russia is economically, politically, and socio-culturally uncompetitive about Western countries. The Kremlin is trying to stifle this non-competitiveness by imitating isolationism, combining it with nuclear blackmail and military aggression.

A perceptive possibility is being actualized aiming at studying the Kremlin’s geopolitical game, projected at transforming the Russian Federation into a global state, in the context of the communicative strategies of framing, priming, and agending.

Key words: narrative, Foreign Policy, Russian Federation, self-isolation, global confrontation, aggressor country, revanchism, expansionism.

Література:

1. Тренин Д. Внешняя политика России в ближайшие пять лет: цели, стимулы, ориентиры. URL: <https://carnegie.ru/2016/04/28/ru-pub-63462>.
2. Соловей В. Главная загадка внешней политики России. URL: <https://glavred.info/opinions/10053209-glavnaya-zagadka-vneshney-politiki-rossii.html>.
3. Гольц А. Будущие войны: о чем говорят в России. URL: <https://sprotyv.info/news/budushhie-voyny-o-chem-govoryat-v-rossii?fbclid=IwAR0zyA3whQcDFWWhhRFz1p36McjQH-2Qmvmq3mMPmSzEhWx61qYkBD3cJaI>.
4. Bildt C., Gressel, G., Liik K., Popescu N. Push back, contain, and engage: How the EU should approach relations with Russia. 2021. URL: <https://ecfr.eu/publication/push-back-contain-and-engage-how-the-eu-should-approach-relations-with-russia/>.
5. Рыжков В. Кремль – курс на самоизоляцию. URL: <https://echo.msk.ru/blog/rizhkov/1315472-echo/>.
6. Немцов Б. Путин сделал все для самоизоляции. URL: https://news.rambler.ru/politics/28021322/?utm_content=rnews&utm_medium=read_more&utm_source=copylink.
7. Гельман М. Российский политтехнолог о самоизоляции РФ: Путин готовится к войне. URL: <https://glavred.info/world/323803-rossiyskiy-polittechnolog-o-samoizolyacii-rf-putin-gotovitsya-k-voynе.html>.
8. Тараканова Е. Самоизоляция России – это стратегия выживания, а не развития. URL: <http://www.profi-forex.org/novosti-rossii/entry1008310966.html>.
9. Бардачев Т. Последняя империя и ее соседи. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/imperiya-i-eyo-sosedi/>.
10. Сурков В. Одиночество полукровки. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/odinochestvo-polukrovki-14/>.
11. Kobrin K. Sliding into isolation: Russia and the world. 2020. URL: <https://www.opendemocracy.net/en/odr/russia-isolation-kobrin/>.
12. Кузнецова Е. Во имя имперской традиции и личной власти: Как внешняя политика России поставила страну на грань изоляции. Интервью. URL: https://www.znak.com/2018-01-30/kak_vneshnyaya_politika_rossii_postavila_stranu_na_gran_izolyacii_intervyu.
13. Тренин Д. Контурная карта российской геополитики: возможная стратегия Москвы в Большой Евразии. URL: <https://carnegie.ru/2019/02/11/ru-pub-78328>.
14. Payne K.B. & Foster J.S. Russian strategy Expansion, crisis and conflict. 2017. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01495933.2017.1277121?tab=permissions&scroll=top>.
15. Чарап С., Шапиро Д., Демус А. Переосмысление регионального порядка для постсоветской Европы и Евразии. *Выйти из «промежуточного положения». Представления о региональном порядке в постсоветской Европе и Евразии* : Сб. статей / Ред.: Самуэль Чарап, Алисса Демус, Джереми Шапиро. Вена : Региональное бюро сотрудничества и мира в Европе Фонда им. Фридриха Эберта, 2019. С. 115–189. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/wien/15428.pdf>.
16. Glebov S. Russia as a Rising Isolated Power and the W(r)est: Wrestling Ukraine from the West and the New Euro-Atlantic Puzzle. 2017. URL: <https://risingpowersproject.com/quarterly/russia-rising-isolated-power-wrest-wrestling-ukraine-west-new-euro-atlantic-puzzle/>.
17. Режим Путіна: перезавантаження-2018 / М.М. Розумний (заг. ред.), Я.В. Бережний, І.В. Валюшко, Р.В. Власенко, Д.М. Горелов, В.С. Караваєв, А.В. Лепіхов, І.А. Павленко, В.О. Семененко, О.В. Снігир. Київ : НІСД, 2018. 480 с.
18. Гнатишин І. Росія розвалиться з кінцем політики експансії – експерт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26607405.html>.
19. Стратієвський Д. Осажденная крепость. Запад должен начать прямой диалог с российским обществом. URL: <https://www.ipg-journal.io/regiony/evropa/osazhdennaja-krepost-192/>.
20. Ожеван М.А. Глобальна війна стратегічних наративів: виклики та ризики для України. URL: <http://ippi.org.ua/sites/default/files/ozevan.pdf>.
21. Пастухов В. Крестный поход. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2014/03/25/58915-krestnyy-pohod?print=true>.
22. Баев П. Геополитика самоизоляции. URL: https://carnegieendowment.org/files/ProEtContra_63_73-86.pdf.
23. Дарден К. Россия берет реванш: внешние угрозы и реакции режима. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/rossiya-beret-revansh-vneshnie-ugrozy-i-reakcii-rezhima/>.
24. Колесников А. Постпандемический авторитаризм: Россия после коронавируса и «обнуления» Владимира Путина. URL: <https://carnegie.ru/2020/06/02/ru-pub-81953>.
25. Миллер А.И., Лукьянов Ф.А. Отстраненность вместо конфронтации: постевропейская Россия в поисках самодостаточности. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/otstranennost-vmesto-konfrontaczii/>.

26. Щур М. «Сирія – наша земля»: як у Росії пояснюють бомбардування сирійських міст. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27282654.html>.
27. Просвірова О. Вбивства, стеження і погрози. Як Росія та інші країни переслідують опонентів за кордоном. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-55931255>.
28. Лукьянов Ф. О добре с кулаками, или Колено истории. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/o-dobre-s-kulakami-ili-koleno-istorii/>.
29. Журженко Т., Льюїс С., Федор Д. Війна і пам'ять у Росії, Україні та Білорусі. URL: <http://uamoderna.com/demontazh-pamyati/memory-wars>.
30. Маринович М. Українська ідея і християнство, або Коли гарцюють кольорові коні апокаліпсису. Київ : Дух і літера, 2003. 544 с.
31. Сергейцев Т. Какая Украина нам не нужна. URL: <https://ria-ru.turbopages.org/ria.ru/s/20210410/ukraina-1727604795.html>.
32. Зубов А. О новой исторической статье г-на Путина. URL: <https://drugoivzgliad.com/zubov-vs-putin/?fbclid=IwAR2R9o8UhyYoBsvKG6uHJLiQhSBg-IVPT59HDz6r42UdvqZylAvAwQGLzY>.
33. Гриневич В. Путін про пакт Молотова-Ріббентропа, Голокост і Бабин Яр: неоімперські амбіції та інструменталізація історії. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2020/07/13/157809/>.
34. Жартун В. Россию убьёт принцип «можем повторить». URL: <https://newizv.ru/comment/vadim-zhartun/01-03-2018/rossiyu-ubiet-printsip-mozhem-povtorit>.
35. Каспаров Г. Как и любой диктатор, Путин наглеет из-за слабости Запада. URL: <https://russian.rt.com/inotv/2015-10-11/Kasparov-Kak-i-lyuboj-diktator>.
36. Портников В. Богоносец и крымоборец. URL: <https://graniru.org/opinion/portnikov/m.278403.html>.
37. Рыжков В.А. Новая доктрина Путина. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/novaya-doktrina-putina/>.
38. Шулипа И. Доктрина ядерного шантажа Путина-Патрушева. URL: <https://www.liga.net/politics/opinion/doktrina-yadernogo-shantaja-putina-patrusheva>.
39. Портников В. Пакт Путина–Риббентропа. URL: <https://glavnoe.ua/news/n226003>.
40. Демченко А. Новая статья Путина. Россия начинает глобальную войну. URL: https://lb.ua/world/2020/06/19/460210_novaya_statya_putina_rossiya_nachinaet.html.
41. Братерский М.В. Россия, США и концепция гегемонии: дискурсивный анализ. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rossiya-ssha-i-kontseptsiya-gegemonii-diskursivnyy-analiz/viewer>.

ВПЛИВ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ НА КРАЇНИ ЄВРОПИ

Пасічний Р. Я.,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політології та міжнародних відносин

Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID ID: 0000-0002-4687-3523

У статті розглянуто механізми та канали впливу сучасної російської пропаганди на країни Європи. Проаналізувавши російську дезінформацію як важіль впливу на суспільство чи міжнародну спільноту, бачимо, що вона завжди застосовується паралельно з організацією та підтримкою масових заворушень, «навчанням» власних військ біля кордонів країни, на яку спрямована агресія, або кібератак на урядові портали. Усі ці гібридні дії вносять хаос у суспільне життя та розбалансовують політичні інститути.

Демократизація та децентралізація засобів масової інформації дають змогу кожній особі вільно висловлюватись та поширювати свої повідомлення зі швидкістю, яка зростає експоненціально, а з використанням популістської риторики нескладно спровокувати інституційну недовіру. Незважаючи на різну форму подачі новин та комунікаційні канали, по яких вони поширюються, основними наративами російської пропаганди, спрямованими на країни Європи, залишаються «доведений» американський імперіалізм, безпосередня загроза агресії НАТО, те, що Європейський Союз є маріонеткою США. Однією з ознак демократії є свобода слова та вільні висловлювання, а також можливість публічних дебатів. Водночас ця перевага може стати суттєвим недоліком, адже будь-яка спроба припинити діяльність проросійських медіа або законодавчо обмежити дезінформаційний вплив починає подаватись пропагандистами як порушення прав. Таким чином, демократичні принципи Заходу використовуються проти цінностей демократії на користь пропагандистів. Російська машина дезінформації та пропаганди, використовуючи різні методи та канали, є одним із найпотужніших інструментів впливу на політичні процеси у Європі та світі. Розуміючи стратегічні цілі зовнішньої політики Росії, мусимо усвідомити, що світовій спільноті варто підготуватися до протистояння довгостроковій дезінформаційній кампанії.

Ключові слова: дезінформація, пропаганда, Російська Федерація, Європа, соціальні мережі та медіа, наратив, меседж.

Постановка проблеми. Сучасні технології стали одним із чинників переходу в цифрову епоху та трансформації традиційного суспільства в інформаційне. За таких умов значну роль у суспільних процесах почали відігравати цифрові технології, зокрема соціальні мережі. Під впливом глобалізаційних процесів і потужних каналів комунікації світ перетворюється на маклюєнівське «глобальне село». Можливості соціальної організації населення не тільки значно зросли завдяки сучасним засобам зв'язку, але й скоротили просторову диференціацію і фрагментацію. Як наслідок, певні події, які відбулися в одній частині світу, отримали здатність впливати на суспільство в іншій частині незалежно від того, наскільки далеко вона знаходиться географічно. Нові умови не тільки надають низку переваг, але й несуть для суспільства низку загроз і викликів, що актуалізує необхідність творення нових організаційних структур та стратегій. Одним із таких викликів є дезінформація, небезпека якої значно зросла в сучасну епоху «постправди». Співвідношення високої ефективності та порівняно незначних затрат перетворило дезінформацію на могутню інформаційну зброю, яка чинить значний тиск на прийняття рішень та суспільну свідомість. Вона стала одним із найбільш ефективних способів досягнення переваги в усіх сферах діяльності людини, суспільства та держави.

Інтерес наукової спільноти до тематики дезінформації значно зріс у період російсько-української гібридної війни. Здебільшого дослідники, зокрема Н.П. Карпчук, В.М. Петрик, Г.Г. Почепцов, О.А. Штоквиш, розглядають дезінформацію з точки зору безпеки та інформаційних операцій. Значним є доробок М.В. Присяжнюка у дослідження місця та ролі дезінформації в інформаційно-психологічних операціях. Водночас сучасні вітчизняні дослідники недостатньо приділили увагу впливу російської дезінформації на країни Європи, що є підставою звернення до цієї теми.

Мета статті полягає у дослідженні мети та наративів сучасної російської пропаганди, спрямованої на країни Європи в умовах сучасного інформаційного суспільства.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі кожна держава використовує ті чи інші механізми інформаційного впливу на зовнішнє середовище задля досягнення поставлених перед собою цілей та завдань. Проте тоді, коли інформування суспільства перетворюється на психологічну обробку населення як власної держави, так і інших країн задля спонукання їх до тих чи інших дій, таке інформування отримує назву «пропаганда». Таким яскравим прикладом інформаційного впливу сьогодні є приклад російських інформаційних атак та поширення дезінформації. Варто зауважити, що такий вплив здійснюється як на внутрішню, так і на зовнішню аудиторію.

Сучасна російська пропаганда не тільки є спадкоємицею величезної машини радянської пропаганди – агітпропу (Відділу агітації і пропаганди ЦК КПСС), але й увібрала в себе досвід багатьох інших недемократичних режимів. Термін «дезінформація» було введено у світові словники через радянську пропаганду. До того часу термін «дезінформація» використовувався в англійській мові для опису неправильної інформації, котра подавалась для обману когось, проте згодом технології вивели поняття на абсолютно новий рівень. Отже, це явище було широко впроваджено в умовах цифрової реальності та поширено соціальними медіа, в результаті чого настільки швидко і якісно використано Росією, що Європейська комісія визнала російську дезінформаційну кампанію однією з найбільших загроз для Європейського Союзу [7]. Кампанія з дезінформації, впроваджувана РФ, є систематизованою, володіє значними ресурсами та проводиться в більших масштабах, ніж аналогічні кампанії у будь-якій іншій країні.

Як усі недемократичні режими, Росія намагається обмежувати свободу слова та контролювати інформаційні потоки у публічній сфері, тому впродовж багатьох років російська владна верхівка побоювалась, що такі технологічні досягнення, як Інтернет, Google, Twitter та Facebook, можуть бути використані для донесення «прозахідної» думки громадянам Росії [4]. Водночас сьогодні ситуація докорінно змінилась, і ці технології стали потужним інструментом російської пропаганди. Вважається, що важливим поворотним моментом у цьому питанні стала Арабська весна (2010–2011 рр.). Використовуючи соціальні мережі та месенджери, населення організовувалось та збиралось у протестні групи задля боротьби проти своїх режимів. Російська влада пов'язала ці події з демонстраціями у Москві у 2011 р. та можливістю організації чергової кольорової революції, схожої на ті, що скинули авторитарних лідерів у різних країнах впродовж 2000-х рр. [7].

Володимир Путін, чинний на той час прем'єр-міністр Росії, проводячи передвиборчу агітацію на вибори в президенти РФ, вважав, що віртуальна сфера є одним із найвагоміших викликів стабільності його політичної системи. Проте, зрозумівши можливості контролю віртуального простору, російська влада розпочала наступ на свободу слова та намагається контролювати суспільство. Під тиском влади РФ Павло Дуров, розробник і власник соціальної мережі «ВКонтакте», продає державі акції компанії, внаслідок чого вона отримує можливість відслідковувати інформаційні потоки жителів Росії. Також від Павла Дурова вимагали ключі шифрування месенджера «Telegram». Відмовившись, під тиском вимог Павло Дуров покидає країну. Також російська влада здійснює спроби створити аналог Інтернету, державну локальну мережу «Рунет», що дасть можливість відключити РФ від глобальної мережі та контролювати інформаційні потоки російського суспільства. Росія вже давно вийшла далеко за межі свого традиційного поля впливу пострадянського регіону та країни постсоціалістичного табору. Тепер її пропаганда та дезінформація загрожують насамперед західним демократіям та їх соціальному устрою загалом. Російська Федерація активно використовує глобальний віртуальний простір для досягнення своїх зовнішньополітичних цілей: сам президент Росії В.В. Путін давно визнав, що Інтернет разом із соціальними медіа надає великі можливості глобальній аудиторії та активно впливає на формування політичних процесів по всьому світі [4].

Російська дезінформація та пропаганда зазвичай активізуються в період виборчих кампаній. Яскравими прикладами такого впливу є президентські вибори у США 2016 р., вибори до Європарламенту 2019 р., референдум щодо виходу Британії з ЄС «Brexit» 2016 р. Також вони наявні під час масштабних акцій протесту, таких як Каталонія 2017 р. та Франція 2018–2019 рр. Зазвичай меседжі російської пропаганди ставлять під сумнів демократичну легітимність ЄС, а також намагаються підняти складні та стигматизовані теми у публічних дебатах, що підриває довіру до політичних інституцій та еліти в очах європейського суспільства. Важливим елементом російської пропаганди є інтерпретація історичних подій, що стала одним з улюблених інструментів російської дезінформації здебільшого тому, що це викликає сильні емоційні реакції та суспільні збурення. Прикладом такого свідомого збурення стигматизованої теми є фраза В.В. Путіна, в якій він покладає відповідальність у розв'язанні Другої Світової війни та участь у Голокості на Польщу. В цьому разі метою російської пропаганди є посилення власних позицій на міжнародній арені, послаблення ЄС та позицій західного світу (насамперед США) шляхом поляризації суспільства в окремих державах, передусім

країн-членів ЄС. Такими діями російська влада намагається використати внутрішні процеси ЄС на користь Росії, наприклад, скасувати економічні санкції, введені після анексії Криму та агресії проти України, а також прагне включити Росію до публічних дебатів щодо європейської безпеки [8].

Намагаючись розширити цільову аудиторію, сприйнятливую до пропагандистських меседжів, дезінформаційні кампанії російської пропаганди використовують як традиційні ЗМІ, так й інтернет-ЗМІ, включаючи платформи соціальних медіа. Варто зазначити, що російські провладні традиційні ЗМІ мають широке поле діяльності та бюджет. Два з них, такі як "RT" (Russia Today) і "Sputnik", працюють у 100 країнах і транслюють програми тридцятьма мовами. Щорічний бюджет "RT" становить близько 270 мільйонів євро, що дає йому можливість, конкурувати на світовій арені новин з такими гігантами, як "BBC World" та "France 24", котрі мають схожі за обсягом бюджети [7].

Аналізуючи важелі російської пропаганди, не можемо оминути увагою «Агентство інтернет-досліджень», яке насправді виявилось «фабрикою тролів з Ольгіно», власником якої є Є.В. Пригожин, особа наближена до В.В. Путіна. Агентство здійснює різноманітні інформаційні операції в Інтернеті та є важливою частиною російської пропагандистської і дезінформаційної машини. Агентство розпочало свою діяльність у 2013 р., а його щомісячний бюджет складає близько 1 млн. євро. Завдання співробітників-«тролів» полягає у створенні фальшивих акаунтів у соціальних мережах та проведенні дискусій в режимі онлайн з людьми усього світу задля того, щоби спровокувати бурхливі реакції та суспільні збурення. Внаслідок пандемії COVID-19 з 2020 р. агентство поширює дезінформацію щодо коронавірусу, маючи на меті викликати недовіру до державних установ та посилити кризу в галузі охорони здоров'я в ЄС та світі. Найчастіше публікації «тролів» публікуються в соціальних мережах (Twitter, Facebook, Telegram, YouTube) та різноманітних месенджерах, де ставлять під сумнів демократичну легітимність ЄС і зачіпають теми міграції, національного суверенітету та суспільних цінностей. Канали та стратегії пропаганди, які використовуються, залежать від цільової країни та цільової групи повідомлення, а ефективність – від інформаційної стійкості суспільств до маніпуляцій та провокацій [4].

За схожим принципом машина російської дезінформації спрацювала в ситуації з отруєнням Сергія Скрипаля. Після того, як 4 квітня 2018 р. російського розвідника-перебіжчика С.В. Скрипаля було знайдено непритомним у Солсбері (Англія), російські ЗМІ одразу розпочали подавати масу дезінформативних історій, аби відсторонити Росію від цієї резонансної події та дезорієнтувати світову спільноту. На той час було відомо, що Сергій Скрипаль був уражений дією невідомої отрути, але меседжі російських медіа були такими: «ймовірно, у Скрипаля було передозування наркотиками, і, можливо, він був наркоманом» (агентство РІА «Новини», 6 березня 2018 р.); «поганий «клімат» Великобританії вплинув на Скрипаля» (ефір телемережі «Росія», 7 березня 2018 р.); «отруєння було частиною фальшивої змови, щоб розпалити русофобські почуття» (ефір телемережі «Росія», 11 березня 2018 р.) [2]. Британські спецслужби відстежували такі «викривлювальні» кампанії, кожна з яких ставила за мету підірвати довіру у глядача до західних та міжнародних органів розслідування й ускладнити процес відокремлення фактів від неправди.

Різнманітні пропагандистські технології існували під час Холодної війни, коли Радянський Союз використовував її для створення альтернативних реалій, а сучасна Росія вповні перейняла їх арсенал. Однак дезінформаційні кампанії, які зараз реалізовує РФ, відрізняються від кампаній, які проводив СРСР, у них зовсім інший тип. Адаптовані до епохи соціальних медіа, вони продукують море фальші, вигадують теорії, проєктують альтернативні реальності, які покликані не стільки переконати реципієнта, скільки здивувати його та дезорієнтувати.

Колишній продюсер російського телебачення та автор книг «Нічого правдивого і все можливе», «Це не пропаганда» П. Померанцев стверджує, що місія сучасної дезінформації полягає в тому, щоби заплутати, а кінцевою метою, на його думку, є створення середовища, в якому «люди починають відмовлятися від фактів» [2]. Такі операції з дезінформації нині є невіддільним інструментом зовнішньої політики та асиметричною зброєю, якій непросто протистояти.

Випробувана після замаху на С.В. Скрипаля дезінформаційна тактика була ще не раз застосована за схожим сценарієм. Після вбивства в Москві політика-опозиціонера Б.Є. Немцова у 2015 р., після атак із застосуванням хімічної зброї щодо цивільних осіб проросійським урядом Сирії, коли проросійські сепаратисти на сході України збили рейс МН-17 авіакомпанії "Malaysia Airlines", внаслідок чого загинули 298 пасажирів та члени екіпажу, одразу проросійські ЗМІ «вистрілюють» в ефір міріадами версій подій, знаходяться фальшиві «свідки» та аудіозаписи, ставиться під сумнів фаховість слідчих груп та дій влади. У випадку з МН-17 російські чиновники та підконтрольні їм ЗМІ спробували звинуватити в трагедії український уряд, припустивши, що трупи були привезені до місця катастрофи, щоби кількість загиблих здавалася вищою.

Якщо проаналізувати кожну з «альтернативних історій», то стане помітно, що її фейковість легко довести, водночас у сукупності ці кампанії мали помітний вплив не тільки на громадську думку,

але й на політиків. Так, у жовтні 2015 р., через кілька місяців після того, як американські та європейські слідчі дійшли висновку, що рейс МН-17 був збитий російською ракетою, випущеною сепаратистами, тодішній кандидат у президенти США Дональд Трамп заявив "CNN", що винуватцем є «ймовірно Росія», але припустив, що істина невідома. «Якщо бути чесним з вами, то ви, мабуть, ніколи не дізнаєтесь точної правди», – сказав Дональд Трамп [6]. Отже, такий постійний інформаційний тиск створює інформаційну бульбашку у реципієнта, а технологія постійного повторювання закріплює інформацію з цієї бульбашки як таку, якій можна вірити. Якуб Каленський, офіційний представник Оперативної групи "East StratCom" (група швидкого реагування, створена ЄС для протидії російській дезінформації), стверджує, що бюджетні затрати Росії на дезінформаційні вкиди становлять 1,3 млрд. дол. на рік, що насправді є незначними затратами порівняно з корисністю та результатом, який досягається, а «для Росії, з економічної точки зору, – це вигідний метод ослабити нас. Непоганий результат за витрачені кошти» [2].

Сучасна мета російської пропаганди полягає в тому, щоби не переконати, не бути правдоподібною, а змусити сумніватись та посіяти недовіру. Бен Німмо, аналітик з питань міжнародної безпеки та прес-офіцер НАТО, який є фахівцем у російсько-українському інформаційному протистоянні, зазначає: «Якщо «накрутити» неправдивих повідомлень у достатній кількості, то люди просто вимкнуться. Вони, зрештою, не знають, що правда, і в ніщо не вірять. Формується тип інформаційного нігілізму, що руйнує віру в існування такого поняття, як «надійне джерело»» [3].

Більшість меседжів російської дезінформації призначена для реципієнтів ззовні кордонів Російської Федерації, але її важко помітити, оскільки вона орієнтована на різноманітні соціальні групи та етнічні спільноти з усього світу, які спілкуються різними мовами. Дезінформація вузько орієнтована та таргетована, чітко пристосована під інтереси та стигматизовані теми цих спільнот, формує унікальні меседжі, які орієнтовані саме на ці спільноти та їх «інформаційну бульбашку» [7].

Систематичне та централізоване бомбардування повідомленнями, руйнівні меседжі яких спрямовані на ослаблення інституцій та політичних систем інших держав і зосередження на провокуванні саморуйнації суспільства, а також відмова від прямої зовнішньої агресії – так модифікувались минулі стратегії РФ. Таких висновків дійшов Центр аналізу європейської політики, який здійснює моніторинг архівування та спростування російської дезінформації, у своєму серпневому звіті (СЕРА). Так, наприклад, метою російської дезінформаційної пропаганди в Естонії, згідно з вищезазначеним звітом (СЕРА), є поглиблення розриву між естонцями та російськомовною меншиною. Кая Каллас, одна з представниць Естонії в Європейському парламенті ЄС, пояснює наявну ситуацію таким чином: «Існує поділ між корінними естонцями та російськомовним населенням, яке отримує інформацію від російських ЗМІ. Вони живуть наче в якомусь іншому інформаційному суспільстві, ніж решта населення Естонії, і це створює багато проблем» [3].

Російська дезінформація не є самостійним явищем, вона завжди застосовується з іншими важелями впливу на суспільство чи міжнародну спільноту. Це може бути організація та підтримка масових заворушень, «навчання» власних військ біля кордонів країни, на що спрямована агресія або кібератаки щодо урядових порталів. Усі ці дії вносять хаос у суспільне життя та розбалансовують політичні інститути. Яскравим прикладом такого паралельного впливу дезінформації, кібератак та масових заворушень є бунт «Бронзової ночі» 2007 р. в Естонії. Поштовхом стало рішення естонського уряду про перенесення «Монумента Полеглим у Другій світовій війні», а фактично меморіал воїнам Радянської Армії, «Бронзового солдата», на цвинтар військових поховань. Проросійські ЗМІ в Естонії та російські медіа подавали це рішення як «фашистське» і напад на російську культуру та ідентичність. Паралельно до Таллінна прибувають російські «політичні туристи», а також активізуються місцеві проросійські сили. З початком робіт щодо демонтажу пам'ятника та перепохованням кремлівські ЗМІ почали нагнітати обстановку, почались зіткнення з поліцією, а ввечері почались погроми в центральній частині міста з мародерством та вандалізмом. Ситуацію ускладнили кібератаки на сайти естонських держустанов (за твердженням офіційних осіб, з російських IP-адрес). Поки фейкові новини розпалювали хаос шляхом трансляції кадрів «заворушень» та поширення чуток про тортури поліції щодо затриманих протестувальників, хакерські атаки на урядові мережі Естонії перешкождали спробам влади взяти ситуацію під контроль. Зорієнтувавшись на цільову групу та зігравши на стигматизованій темі, накаляючи ситуацію емоційними повідомленнями, Росія розпочала гібридну атаку, метою якої було розгойдання ситуації в країні та розкол суспільства [1].

Демократизація та децентралізація засобів масової інформації дають змогу кожній особі вільно висловлюватись та поширювати свої повідомлення зі швидкістю, яка зростає експоненціально, а з використанням популістської риторики нескладно спровокувати інституційну недовіру. Незважаючи на різну форму подачі новин та комунікаційні канали, по яких вони поширюються, основними наративами російської пропаганди, спрямованими на країни Європи, залишаються «доведений» американський імперіалізм, безпосередня загроза агресії НАТО, те, що Європейський Союз

є маріонеткою США [8]. Хоча ці тези є неновими і вже виносилися в інфопростір, їх не слід ігнорувати, оскільки підросло нове покоління, для якого ці тези є новими і яке не має достатнього інформаційного імунітету. У кожній країні є різні «тріщини», тобто соціальні слабкості, розбіжності та суспільні протистояння, і саме на поглиблення таких «тріщин» спрямована дезінформація.

Український журналіст, медіа-експерт та засновник сайту "Stopfake.org" Євген Федченко бореться з дезінформацією та російською пропагандою щодо України. Він зазначає, що проблема виходить за межі російсько-української війни. «Це ті самі інструменти, які можна використовувати де завгодно, тому ми також хочемо показати, що це не українська історія. Це глобальна історія, – сказав Євген Федченко. – Вони дуже успішно знаходять дрібні тріщини в кожній країні, а потім розколюють їх» [3].

Не вся дезінформація, яка поширюється, фінансується Кремлем, адже за грамотного запуску дезінформаційний меседж починає своє власне життя, поширюючись у всьому світі та розвиваючись у кожній країні по-своєму залежно від регіональних особливостей. Для цього використовуються незліченні інструменти та платформи: від трансляцій у медіа та онлайн-новин до Facebook та відомих нині фабрик «тролів», де спеціально навчені люди забивають віртуальні дошки оголошень, коментарі та соціальні медіа необхідними тезами. Попри постійне поширення фейкових новин протягом останніх кількох років, реакція Заходу була повільною. На нашу думку, це відбувається через відсутність єдиного центру дезінформації та використання багатьох каналів комунікації, зокрема соціальних мереж і месенджерів. Євген Федченко стверджує, що існує принаймні 10-річний проміжок часу між спробами Кремля створити та модернізувати свої дезінформаційні кампанії, які використовують «величезну радянську пропагандистську машину, яка здебільшого зберіглась», та реакцією Заходу [8].

Однією з ознак демократії є свобода слова та вільні висловлювання, а також можливість публічних дебатів. Водночас ця перевага може стати суттєвим недоліком, адже будь-яка спроба припинити діяльність проросійських медіа або законодавчо обмежити дезінформаційний вплив починає подаватися пропагандистами як порушення прав. Таким чином, демократичні принципи Заходу використовуються проти цінностей демократії на користь пропагандистів.

Згідно з дослідженням "The German Marshall Fund", майже всі європейські держави з 2014 р. піддались дезінформаційному нападу Кремля задля зовнішнього впливу на процеси прийняття та реалізації політичних рішень. Для маніпулювання публічними дискусіями, особливо під час виборів чи референдумів, підконтрольні Кремлю мас-медіа та інфлюенсери, цілеспрямовано поширювали дезінформацію та популістські заклики. Автори дослідження характеризують цю ситуацію не як плюралізм думок та збалансовану й об'єктивну інформацію, що є прийнятним явищем у вільному громадянському суспільстві, а як нелегітимне зовнішнє втручання [5].

Окрім внесення хаосу в суспільне життя, ще однією політично-стратегічною метою російської пропаганди є підриз довіри до демократичного устрою та процесів. В цьому разі використовується старий радянський наратив про «злу еліту та простий народ». Хоча тема є неновою, на кремлівських каналах "RT" (Russia Today) та "Sputnik" рефреном звучить історія про «злу еліту», яка панує над «добрими людьми», за допомогою інституту демократичних виборів. Численні дослідження ЄС щодо дезінформації підтверджують, що марксистський наратив, відомий ще з радянських часів, про «капіталістів», які підпорядковують собі «пролетаріат», був замінений і перенесений у постмодерну популістську версію. Як у радянські часи, сучасний антиелітарний наратив часто доповнюється антиамериканськими образами. Ці нові дезінформаційні кампанії застосовують підвищене інформаційне переважання, заповнюючи інформаційний простір безліччю брехні, напівправди чи абсурдних новин. Отже, досягається ефект «інформаційного шуму» в якому знання чи аргументи щодо події та підтверджені факти губляться у вирі інформації, втрачають вагу та знецінюються [4].

Висновки. Росія проводить операції із впливу на соціальні дискусії в демократичних державах. Використовуючи демократичні принципи свободи думки та свободи преси, вільні можливості «відкритого суспільства», РФ спрямовує власні зусилля на боротьбу з демократією. Водночас авторитарна держава здійснює репресивні дії проти власних національних вільних ЗМІ та переростає фактично у «цифрову диктатуру», яка у такій новій формі несе загрозу цінностям ліберальних демократій. Російська машина дезінформації та пропаганди, використовуючи різні методи та канали, є одним із найпотужніших інструментів впливу на політичні процеси у Європі та світі. Розуміючи стратегічні цілі зовнішньої політики Росії, мусимо усвідомити, що світовій спільноті варто підготуватися до протистояння довгостроковій дезінформаційній кампанії.

Pasichnyi R. The influence of modern Russian propaganda on European countries

The article considers the mechanisms and channels of influence of modern Russian propaganda on European countries. Analysing Russian disinformation as a lever of influence on society or the international community, we can see that it always used with organizing and supporting mass riots, "training" their own troops near the borders of the country targeted by aggression or cyberattacks on government portals. All these hybrid actions bring chaos to public life and unbalance political institutions.

Democratization and decentralization of the media allow each person to speak freely and disseminate their messages at an exponential rate, and using populist rhetoric is easy to provoke institutional distrust. Despite the different forms of news coverage and communication channels through which they are disseminated, the main narratives of Russian propaganda aimed at European countries remain as follows: American imperialism, the immediate threat of NATO aggression, the European Union is a puppet of the United States.

One of the hallmarks of democracy is freedom of speech and freedom of expression and the possibility of public debate. At the same time, this advantage can be a significant disadvantage, as any attempt to stop the activities of the pro-Russian media or to limit disinformation influence by law is beginning to be presented by propagandists as a violation of rights. Also, the democratic principles of the West are used against the values of democracy in favour of propagandists.

Russia's disinformation and propaganda machine, using various methods and channels, is one of the most powerful tools for influencing political processes in Europe and the world. Understanding the strategic goals of Russia's foreign policy, we must realize that the world community should prepare to confront a long-term disinformation campaign.

Key words: misinformation, propaganda, the Russian Federation, Europe, social networks and media, narrative, message.

Література:

1. Болотська Р.В., Кудрін О.М. Гібридна війна «Бронзової ночі» – невивчені уроки. «Укрінформ» – мультимедійна платформа іномовлення в Україні. 2017. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2218890-gibridna-vijna-bronzovoi-noci-nevivceni-uroki.html>.
2. Agents of doubt how a powerful Russian propaganda machine chips away at Western notions of truth. *The Washington Post*. URL: <https://www.washingtonpost.com/graphics/2018/world/national-security/russian-propaganda-skripal-salisbury/>.
3. Endicott M. Propaganda's New Goals: Create Confusion, Sow Doubt. *U.S. News & World Report L.P.* 2017. URL: <https://www.usnews.com/news/national-news/articles/2017-01-31/russian-propagandas-new-goals-create-confusion-sow-doubt>.
4. GEC Special Report: August 2020 Pillars of Russia's Disinformation and Propaganda Ecosystem. *U.S. Department of State*. 2020. URL: https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/08/Pillars-of-Russia's-Disinformation-and-Propaganda-Ecosystem_08-04-20.pdf.
5. Jankowicz N. Avoiding the band-aid effect in institutional responses to disinformation and hybrid threats. *The German Marshall Fund*. 2019. URL: <https://www.gmfus.org/sites/default/files/publications/pdf/Jankowicz%20-%20Bandaaid%20Effect%20paper.pdf>.
6. Kopan T., Sciutto J. Donald Trump says Russia isn't to blame for MH17, despite evidence. *CNN Sans*. 2015. URL: <https://edition.cnn.com/2015/10/14/politics/donald-trump-mh17-plane-russians/index.html>.
7. Russia's Long-Term Campaign of Disinformation in Europe. *Carnegie Europe*. 2020. URL: <https://carnegieeurope.eu/strategiceurope/81322>.
8. Russian Social Media Influence Understanding Russian Propaganda in Eastern Europe. *Rand Corporation*. 2018. URL: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR2237.html.

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ВИБОРЧИХ ТЕХНОЛОГІЙ В УКРАЇНІ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Чубатенко О. М.,

*аспірант кафедри парламентаризму та політичного менеджменту
Національної академії державного управління при Президентові України
ORCID ID: 0000-0002-6736-2175*

У статті говориться про те, що в Україні протягом останніх років спостерігається бурхливий розвиток політичних технологій, зокрема виборчих. Це стало наслідком глибокого реформування політичної системи. Для здобуття влади політичні сили почали переймати досвід інших демократичних країн і запозичувати технології, які б могли допомогти їм досягти успіху у виборчому процесі. Хоча виборчі технології є відносно новим явищем, саме вони покликані забезпечити найважливішу сферу взаємодії держави та громадянського суспільства за допомогою процедури виборів – передавання владних повноважень представникам суспільства шляхом виборів.

У статті зазначено, що важливе місце серед виборчих технологій посідають інформаційні, оскільки вони можуть бути ефективним інструментом управління свідомістю мас, тому характерною особливістю сучасного виборчого процесу є технологізація та інформатизація методів підготовки, організації та проведення виборчих кампаній.

Вміле використання інформаційних технологій дало змогу перенести на новий рівень взаємовідносини між політиками-кандидатами та потенційними виборцями, переводячи їх на партнерські відносини. Зазначено, що сучасні можливості дають змогу звертатися до виборців адресно, а не до всіх загалом. Ефективність політичних гасел підвищується тоді, коли вони не адресовані всім одночасно, а розподіляються залежно від груп осіб, їх інтересів та потреб. В умовах становлення інформаційного суспільства адресні технології забезпечують безпосередню комунікацію між структурами влади та громадянами. Інформаційні технології, які використовуються під час виборчого процесу, дають змогу виборцям бути на постійному зв'язку з кандидатами в органи влади й доносити свої побажання до потенційних посадовців.

У статті висвітлено статистичні дані про соціальні мережі, які перетворились на дієвий інструмент боротьби за виборців у 2019 році в Україні. Зазначено, що Інтернет як засіб отримання інформації у 2018 році вперше випередив телебачення.

Наведено переваги інформаційних технологій як ефективного передвиборчого засобу. Прогнозовано розширення сфери використання інформаційних технологій у політичному просторі, за допомогою яких буде відбуватися систематичне спілкування політиків та електорату.

Ключові слова: політичні технології, виборчі технології, адресні виборчі технології, виборча кампанія, соціальні мережі, інформаційне суспільство.

Постановка проблеми. Останніми роками в Україні, яка характеризується трансформаційними процесами у політичній та економічній сферах, спостерігається бурхливий розвиток політичних технологій, зокрема виборчих. Після того як замість одного центру влади (правлячої партії), почали утворюватися альтернативні центри влади, що мали власні погляди й джерела політичного впливу, прийшла черга глибокого реформування політичної системи. Як наслідок, у країні почали систематично відбуватися виборчі перегони, а серед політиків почав проявлятися інтерес щодо можливостей впливу на громадську думку та масову свідомість суспільства, які могли легітимним шляхом привести політичні сили до влади, тому політики, які боролися за владу, почали переймати досвід інших демократичних країн і запозичувати технології, які б могли допомагати їм досягти успіху у виборчому процесі.

Мета статті полягає в розгляді тенденцій розвитку виборчих технологій в Україні в умовах становлення інформаційного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи те, що інформаційні технології починають використовувати останні досягнення науково-технічного прогресу, який привів до формування нового типу суспільства – інформаційного, де інформація та знання перетворились на основні продукти виробництва [10], вони перебувають у процесі постійного вдосконалення та відкриті до нових механізмів, які б змогли забезпечити перевагу того чи іншого політика-кандидата (чи політичної сили) на виборах різних рівнів.

Ще у 1962 році Ф. Махлуп у своїй праці «Виробництво і розподіл знань в США» відзначив, що з 1960-х років виробництво й розподіл інформації стали провідними галузями національного багатства розвинутих країн світу [12].

В цей період дослідники почали активно говорити про настання інформаційного суспільства, в якому відбувається перехід від виробництва предметів споживання до виробництва послуг. За твердженням одного з розробників теорії інформаційного суспільства Д. Белла, це суспільство буде характеризуватися створенням великих обсягів різної інформації, різноманітним розвитком послуг культурного та побутового значення. Характерною буде велика поінформованість людини про саму людину та навколишній світ. Нові технології призведуть до підвищення енергоефективності, знизиться рівень матеріалоемності виробництва, зменшиться навантаження на транспорт тощо. Через різке збільшення комп'ютерів і поширення комп'ютерних операцій використання інформаційних технологій буде першочерговим у новому суспільстві [11].

Японський вчений Й. Масуда в книзі «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» [13] для визначення інформаційного суспільства висунув низку таких припущень:

- в основі нового суспільства будуть перебувати комп'ютерні технології, які зможуть як підвищити, так і зменшити розумову діяльність людей;
- інформаційна революція спричинить створення нової виробничої потужності, яка принесе виробництво великих об'ємів інформації;
- розширяться можливості співробітництва між громадянами та організаціями.

Основна ідея інформаційного суспільства полягала в тому, що відбудеться збільшення частки інформації у виробництві, а рушійною силою розвитку суспільства буде вже не матеріальний продукт, а інформаційний [13, с. 29].

Як видно із сучасних тенденцій розвитку, інформаційні технології посіли потужне місце в розвитку не лише суспільства, але й сучасних виборчих технологій, оскільки вони можуть бути ефективним інструментом управління свідомістю мас, а їх застосування у політичних процесах, зокрема під час виборів, набуває першочергового значення. Саме інформаційні можливості будуть визначальними у тенденціях розвитку виборчих технологій в Україні в найближчій перспективі.

Увага до проблематики політичних технологій, зокрема виборчих, приділяється у роботах таких науковців, як В. Бебик, К. Ващенко, Л. Кочубей, В. Карасьов, Г. Почепцов, А. Савков. Водночас дослідження впливу інформаційних можливостей на виборчі технології та тенденції їх розвитку ще перебувають в активній стадії розробки.

Мета статті полягає в аналізі виборчих технологій в Україні в процесі формування інформаційного суспільства та визначенні тенденцій їх розвитку.

Проведення чесних, прозорих та демократичних виборів говорить про здатність суспільства мирними політичними методами вирішити нагальні проблеми. Вибори є одним із механізмів легітимізації влади, яка забезпечує політичну стабілізацію у суспільстві [8, с. 220].

Хоча в сучасній політичній науці виборчі технології є відносно новим явищем, саме вони покликані забезпечити найважливішу сферу взаємодії держави та громадянського суспільства за допомогою процедури виборів, а саме передання владних повноважень представникам суспільства [7, с. 190].

За сучасних можливостей інформаційних технологій їх зміст та напрям дії можна спрямувати на конкретно визначену аудиторію. При цьому аудиторія може диверсифікуватися залежно від їх потреб та інтересів. Сучасні інформаційно-комунікаційні технології дають можливість користувачеві вибирати бажаний канал інформації. Такими каналами можуть бути інтернет-засоби, інтернет-телефачення, інтернет-радіо, соціальні мережі, різні розважальні та інформаційні сайти тощо.

З розвитком інформаційних можливостей усі виборчі технології спрямовані на інноваційність. Сучасні комп'ютери та спеціальні комп'ютерні системи широко використовуються у виборчому процесі.

Можливості застосування інформаційних технологій у виборчому процесі постійно розширюються. Комп'ютери та мережа Інтернет широко використовуються політичними силами для збирання та оброблення персональних даних. За допомогою сучасних інформаційних технологій стає можливим запровадження діалогового зв'язку, який дає змогу політикам розширити свою участь у політико-інформаційному обміні. Також важливою функцією інформаційних технологій є те, що пересічні громадяни за допомогою соціальних мереж, наприклад, можуть виражати свої думки, погляди та висловлювати свої побажання щодо важливих політичних питань, які можуть поширюватися в усьому суспільстві. Це веде до плюралізму та гласності.

Водночас ефективні та вмілі дії з інформацією, її опрацювання та використання дають змогу політтехнологу організовувати індивідуальну роботу з кожним виборцем. Таким чином, спілкуючись з виборцями, політик може адресувати свій виступ до конкретних громадян та може піднімати ті проблеми, які їх хвилюють. Цим він засвідчує свою компетентність і піднімає свій рейтинг на певній території.

Підвищення рівня можливостей використання виборчих технологій з високим вмістом інформаційної компоненти дало змогу перенести на новий рівень взаємовідносини між політиками-кандидатами та потенційними виборцями, а саме перевести ці відносини у форму партнерства [6, с. 110].

Такий підхід розширює можливості поняття «адресні технології», які з інформаційними можливостями набули нової форми.

Ефективність адресних технологій доведена безпосередньою роботою з виборцями у практиках західних країн, де майже всі виборчі кампанії будуються на основі західної адресної моделі. Ця модель передбачає визначення цільових груп виборців за різними ознаками, що визначаються через соціологічні дослідження. На основі соціологічних матеріалів формуються моделі електоральної поведінки цільових груп і здійснюється розроблення стратегії взаємодії з кожною з них.

На рівні тактики широко застосовуються технології, що передбачають установа прямого контакту з виборцями, зокрема збирання підписів, організація пікетів, зустрічі з виборцями, технології телефонної агітації, адресна поштова розсилка, організація громадських приймалень і, звісно, проведення кампаній «від дверей до дверей» [3, с. 365].

В сучасних виборчих процесах важливою є роль засобів масової інформації, які інформують громадян про події та явища політичного життя, формують громадську думку й визначають політичну поведінку окремих громадян та соціальних груп. Хоча ЗМІ вважаються обов'язковим елементом виборчих кампаній, навіть повна перевага в інформаційному просторі не забезпечує стовідсоткову перемогу на виборах. Більш того, надмірна та нав'язлива інформаційна присутність може стати причиною зворотного ефекту.

Через це на перший план у сучасних виборчих кампаніях виходять адресні технології, які спрямовані на безпосередню комунікацію політиків-кандидатів та виборців.

Сучасні можливості дають змогу звертатися до виборців адресно, а не до всіх загалом. Політичне повідомлення часто не може бути адресоване всім одночасно, оскільки воно не матиме рівноцінного ефекту залежно від соціальної групи осіб та їх інтересів, тому необхідно робити вибір в бік тих чи інших громадян. Це не означає, що з поля зору повинні бути викинуті певні групи осіб, але інформація має подаватися диверсифіковано.

Український дослідник О. Петров вважає, що адресний підхід є найефективнішим на виборах будь-якого рівня і на практиці дає вагомі результати, проте використовувати його дуже складно, особливо на загальнонаціональних виборах, оскільки це потребує значних ресурсів [5].

Характерною особливістю сучасного виборчого процесу є технологізація та інформатизація методів підготовки, організації та проведення виборчих кампаній.

Поширення інформаційних технологій веде до того, що учасники виборчих перегонів усе більше уваги почали приділяти соціальним мережам, таким як Facebook, Twitter, Instagram, та месенджеру Telegram. Ці засоби перетворились на дієвий інструмент боротьби за виборців.

Гарним прикладом є президентська виборча кампанія 2019 року. Хоча соціальні мережі у виборчих кампаніях використовувались і раніше, але у 2019 році політична передвиборча дискусія була переведена з популярних соціальних мереж Facebook та Twitter в Instagram та месенджер Telegram [9].

У 2018 році мережа Instagram стала головним мобільним додатком в Україні та найпопулярнішою серед молоді. Кількість користувачів Instagram віком 18–20 років становить 91%, а громадян віком 25–35 років – 54%. Ці люди склали ядро електорату В. Зеленського [2].

Також командою В. Зеленського було створено Telegram-канал, який став четвертим в Україні за кількістю підписників у цьому месенджері. Цей канал дав змогу адресно спілкуватися з підписниками. Якщо пост у Facebook або Instagram читають від 5% до 20% підписників, то через Telegram його отримує кожен підписник особисто, прямо на смартфон. Це показало, що Telegram є гарним інструментом поширення інформації, але він був недооцінений багатьма українськими політиками [1].

У ході передвиборчої кампанії 2019 року політтехнологи зрозуміли, що за допомогою соціальних мереж можна досить добре здійснювати вплив на свідомість людей, тому активність політиків у соціальних мережах постійно зростає.

Проте така ситуація не є унікальною, оскільки першою виборчою кампанією, де було потужно використано можливості Інтернету, була передвиборча кампанія Б. Обами. Після його виборів інтернет-комунікації перетворились на важливий інструмент у всіх подальших виборчих кампаніях.

Хоча старі політичні технології під час проведення виборчих кампаній нікуди не ділися (агітаційні плакати, поширення листівок і газет, мітинги, зустрічі з виборцями, використання ЗМІ тощо), все ж такі нові технології довели свою ефективність.

Президентська передвиборча кампанія 2019 року показала, що старі методи із завоювання прихильності виборця вже не користуються такою високою актуальністю, як було раніше.

Інформаційні засоби комунікації виявили тенденцію до «омолодження» інтересу до політики. В результаті проведених досліджень соціологічною компанією «Центр прикладних досліджень» 73%

українців старше 18 років активно цікавляться політикою, а найбільшою електорально активною групою поряд із пенсіонерами і старшими за 55 років є група людей віком 35–44 років. У 2018 році Інтернет як засіб отримання новин вперше випередив телебачення, а Facebook як джерело отримання інформації обігнав традиційні ЗМІ. Так, з Facebook інформацію отримувало 49% виборців, а зі ЗМІ – 43,5% [4].

Висновки. Підсумовуючи вищенаведене, можемо зазначити, що додавання інформаційної складової частини у виборчі технології змінило її функціональність. Інформаційні технології стали потужною складовою частиною виборчих засобів.

В умовах побудови інформаційного суспільства інноваційність виборчих технологій набуває все більшого значення. Інформаційне суспільство поширило інформаційні можливості на політичні технології, а інформаційна складова частина почала набувати принципово іншого значення.

Впровадження інформаційних технологій у виборчий процес дало змогу поступово перейти від маніпулятивного інформаційного впливу, який подається ЗМІ, до застосування адресних виборчих технологій через комунікативні можливості. Підвищення попиту на отримання інформації через нові комунікативні засоби сприяє демократизації виборчого процесу в Україні, підвищує рівень політичної культури та свідомості населення.

В умовах високого рівня недовіри до політики та жорсткої конкуренції за кожен голос найбільшу перевагу отримують ті кандидати, які зможуть максимально ефективно використовувати сучасні виборчі технології на основі комунікативних засобів та будуть спроможні створити ефективну адресну стратегію з максимальним використанням прямих контактів з виборцями.

Поширення інформаційних технологій веде до широкого їх використання у виборчих процесах. Через комунікативні засоби виборчі технології зазнали значних змін. Сучасні реалії демонструють, що боротьба за владу відбувається не стільки за допомогою партійних програм, скільки через віртуальні образи та політичні іміджі, які створюються спеціалістами та засобами масової інформації.

Передвиборчі перегони засвідчують переваги інформаційних технологій як ефективного передвиборчого засобу, тому політики все більше схильні до використання інтернет-технологій як засобу впливу на суспільство та боротьбу за електорат.

В перспективі можемо спрогнозувати розширення сфери використання інформаційних технологій у політичному просторі, за допомогою яких буде відбуватися систематичне спілкування політиків та електорату.

Через це необхідним є продовження наукових досліджень у цьому напрямі, оскільки в подальшому не лише політична боротьба буде збільшуватися, але й будуть залучатися все нові інформаційні технології до виборчого процесу.

Chubatenko O. Trends in developing election technologies in Ukraine

The article says that in Ukraine in recent years there has been a rapid development of political technologies, including the electoral ones. This was the result of a profound reform of the political system. In order to gain power, political forces began adopting the experience of other democracies and borrowing technologies that could help them succeed in the election process. Although election technologies are a relatively new phenomenon, they are designed to ensure the most important area of interaction between the state and civil society through the election procedure - the transfer of power to the members of society through the elections.

The article says that an important place among other election technologies is occupied by information ones, as they can be an effective tool for managing the consciousness of the masses, therefore the peculiarity of the modern election process is technology and digitalization of preparation methods, organization and conduct of election campaigns.

Skillful use of information technology has allowed take the relationship between candidate politicians and potential voters to a new level, transforming them into a partnership. It is mentioned that modern opportunities let address voters directly, but not everyone in general. The efficiency of political slogans increases when they are not addressed to all people at once, but are distributed depending on the target groups of individuals, their interests and needs.

The article highlights the statistics on social networks, which have turned into an effective tool for the struggle for voters in 2019 in Ukraine. It is said that the Internet as the means of obtaining information in 2018 for the first time ahead of television.

The advantages of information technologies as an effective election tool are given. The expansion of the scope for using information technologies in the political environment is projected, by means of which there will be a systematic communication between the politicians and the electorate.

Key words: political technologies, election technologies, targeted election technologies, election campaign, social networks, Information society.

Література:

1. Діджитал-кампанія. Як кандидатуру Зеленського просувають за допомогою сучасних технологій. *Нв*. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/didzhital-kampaniya-yak-kandidaturu-zelenskogo-prosuvayut-za-dopomogoyu-suchasnih-tehnologiy-50009555.html>.
2. Кількість українських користувачів Instagram за рік збільшилася на 50 відсотків. *Дзеркало тижня*. URL: https://zn.ua/ukr/TECHNOLOGIES/kilkist-ukrayinskih-koristuvachiv-instagram-za-rik-zbilshilasya-na-50-vidsotkiv-306701_.html.
3. Макаренко Л. Тенденції розвитку виборчих комунікацій. *Гілея*. 2015. № 103. С. 364–367.
4. Новые рейтинги: Тимошенко отрывается от Порошенко, Зеленский выходит на 3-е место. *Центр прикладных исследований. Консалтинговая компания*. URL: <https://cpd.com.ua/ru/reitingi-kandidatov-v-prezidenty>.
5. Петров О. Социологические пиар-технологии в политике. Киев, 2007. 288 с.
6. Поліщук І. Виборчі технології: сутність та різновиди. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2015. № 4. С. 106–112.
7. Поліщук І., Моторнюк Т. Поняття «виборчі технології»: основні концептуальні підходи. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Політологія*. 2011. № 7. С. 189–200.
8. Свекла К. Функціональні особливості виборчих технологій та їх вплив на масову свідомість. *Актуальні проблеми політики*. 2015. № 56. С. 219–227.
9. Телевізор VS соцмережі: як нові технології утверджуються у політиці. *Lb.ua*. URL: https://lb.ua/news/2019/05/02/425926_televizor_vs_sotsmerezhi_yak_novi.html.
10. Тоффлер Е. Третя хвиля. Київ : Видавничий дім «Всесвіт», 2000. 480 с.
11. Bell D. The Social Framework of the Information society. Oxford, 1980.
12. Machlup F. The Production and distribution of Knowledge in the United States. Princeton, NJ : Princeton University Press, 1962.
13. Masuda Y. The Information Society as Postindustrial Society. Wash. : World Future Soc., 1983.

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗДІЙСНЕННЯ РЕФОРМИ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Антонюк О. М.,

аспірантка кафедри господарського та адміністративного права

факультету соціології і права

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0002-2835-4703

Статтю присвячено визначенню нормативно-правового підґрунтя здійснення реформи децентралізації органів виконавчої влади в Україні та окресленню на цій підставі подальших напрямів розвитку законодавства у відповідній сфері.

Автором охарактеризовано положення актів стратегічного характеру у сфері здійснення реформи децентралізації органів виконавчої влади. Обґрунтовано, що в Україні заплановано поступове утворення трьох рівнів організації системи органів публічного управління: державний, регіональний та місцевий. Доведено, що оптимізація організації публічної влади на місцях має здійснюватися за рахунок укрупнення територій та об'єднання громад із метою забезпечення спроможності останніх, а також розширення повноважень органів місцевого самоврядування та звуження повноважень місцевих державних адміністрацій та інших державних місцевих органів виконавчої влади.

Досліджено проекти законів, прийняття яких слід визнати нагальною необхідністю для подальшого здійснення реформи децентралізації органів виконавчої влади. Аргументовано, що до таких віднесено прийняття Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)», в якому слід закласти конституційно-правові засади організації органів виконавчої влади на державному, регіональному та місцевому. Доведено, що прийняття Закону України «Про адміністративно-територіальний устрій України» є необхідним з огляду на потребу визначити засади утворення та ліквідації адміністративно-територіальних одиниць, встановлення і зміни меж адміністративно-територіальних одиниць та населених пунктів тощо.

Автором визначено головні здобутки у сфері нормативно-правового регулювання здійснення реформи децентралізації виконавчої влади. Обґрунтовано, що до таких здобутків слід віднести поступову передачу функцій щодо надання адміністративних послуг до органів місцевого самоврядування. Встановлено, що система органів виконавчої влади на місцевому рівні організована таким чином, щоб забезпечити максимальну участь населення у прийнятті управлінських рішень в різних сферах, а також щоб забезпечити підвищення ефективності та якості надання адміністративних послуг.

Ключові слова: реформа децентралізації влади, органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, акти стратегічного характеру, нормативно-правове підґрунтя.

Постановка проблеми. Досліджуючи сучасний етап реформування органів виконавчої влади в аспекті децентралізації влади, необхідно зазначити, що таке реформування має нормативно-правове підґрунтя, яке визначає основні мету та завдання, шляхи та способи здійснення реформи у цій сфері. Слід зазначити, що з початку здійснення реформи децентралізації влади було розроблено та прийнято цілу низку правових актів стратегічного та нормативного характеру, у яких визначено концепції та завдання здійснення реформи, створено правове підґрунтя для передачі частини повноважень до органів місцевого самоврядування, підвищення спроможності останніх тощо. Водночас залишаються нереалізованими деякі поставлені завдання децентралізації та неурегульовані окремі сфери здійснення такої реформи.

Отже, досліджуючи питання щодо нормативно-правового підґрунтя здійснення реформи децентралізації влади в Україні, можна визначити подальші перспективи розвитку законодавства у цій сфері, що виявляється необхідним з огляду на існування ряду невирішених завдань.

Аналіз останніх дослідження. У науковій літературі окремі аспекти нормативно-правового регулювання реформи децентралізації влади досліджували такі науковці, як Н.О. Горобець, В.В. Савенок, Є.В. Страшок, О.А. Троян, І.В. Хребтій та інші. Разом із тим у вітчизняній науці адміністративного права недостатньо актуальних наукових розробок у сфері визначення сучасного стану та перспектив розвитку законодавства, що регулює здійснення реформи децентралізації органів виконавчої влади.

Постановка завдання дослідження. Метою статті є визначення нормативно-правового підґрунтя здійснення реформи децентралізації органів виконавчої влади в Україні та встановлення на цій підставі подальших перспектив розвитку законодавства у відповідній сфері. Для досягнення поставленої мети виконано такі завдання: 1) охарактеризовано положення актів стратегічного характеру у сфері здійснення реформи децентралізації органів виконавчої влади; 2) досліджено проекти законів, прийняття яких слід визнати нагальною необхідністю для подальшого здійснення реформи децентралізації органів виконавчої влади; 3) визначено головні здобутки у сфері нормативно-правового регулювання здійснення реформи децентралізації виконавчої влади.

Виклад основного матеріалу. Вважається, що новий етап здійснення реформи децентралізації публічної влади розпочався зі схвалення розпорядженням Кабінету Міністрів України у квітні 2014 року Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [1]. Проте про наявність проблем у сфері організації місцевого самоврядування та необхідність у зв'язку із цим проведення реформи децентралізації влади заговорили задовго до цього.

Зокрема, учасники парламентських слухань «Децентралізація влади в Україні. Розширення прав місцевого самоврядування», які відбулися 12 жовтня 2005 року, відзначали, що система побудови влади в Україні, з точки зору втілення конституційного принципу народовладдя, переживає глибоку системну кризу. Основною її ознакою, як зазначалось під час парламентських слухань, є недостатня спроможність органів влади забезпечити адекватну участь народу в управлінні суспільно-політичними та соціально-економічними процесами в державі, а відтак врахувати інтереси абсолютної більшості людей і гарантувати їм гідний рівень життя [2].

За результатом проведення парламентських слухань було надано ряд рекомендацій, серед яких – розглянути та прийняти законодавчі акти (які, у свою чергу, рекомендовано розробити та подати на розгляд Кабінету Міністрів України) щодо проведення в Україні реформ, спрямованих на розвиток ефективного місцевого самоврядування та запровадження раціональної системи державного управління, зокрема, закони з питань адміністративно-територіального устрою України, місцевого самоврядування, місцевих державних адміністрацій, служби в органах місцевого самоврядування, про внесення змін до бюджетного та податкового законодавства з метою зміцнення правової, матеріальної та фінансової бази місцевого самоврядування [2].

Водночас між постановленням завдання та початком його реалізації минуло біля 10 років. При цьому деякі із законопроектів досі залишаються неприйнятими.

Як правильно звертають увагу у колективній монографії, присвяченій територіальним громадам в умовах децентралізації, станом на 2020 рік не прийняті законопроекти «Про внесення змін до Конституції (щодо децентралізації влади)», «Про засади адміністративно-територіального устрою», «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про порядок утворення, ліквідації районів, встановлення і зміни їх меж» тощо. Ці та інші законопроекти є зареєстрованими у Верховній Раді України. Передбаченими Планом законодавчого забезпечення реформ в Україні є також внесення змін до законів України «Про місцеве самоврядування в Україні» та «Про органи самоорганізації населення», а також прийняття закону про місцеві органи виконавчої влади [3, с. 26].

Слід зазначити, що законопроект «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)» [4] був поданий на розгляд Верховної Ради України у грудні 2019 року. Вказаний законопроект пропонував закріпити в Конституції України засади організації адміністративно-територіального устрою в Україні, а також зміни щодо децентралізації державної влади в Україні, удосконалення територіальної організації влади та посилення конституційно-правового статусу місцевого самоврядування. Водночас, попри позитивний висновок Комітету Верховної Ради України з питань правової політики, законопроект був відкликаний у січні 2020 року.

Інший законопроект «Про засади адміністративно-територіального устрою України» [5] був поданий на розгляд Верховної Ради України у січні 2020 року. Метою його прийняття розробники зазначили законодавче визначення основних засад адміністративно-територіального устрою України, порядку утворення, ліквідації, встановлення і зміни меж адміністративно-територіальних одиниць та населених пунктів. Однак, за висновком Головного науково-експертного управління, законопроект не відповідає положенням Конституції України, що є підставою для його повернення суб'єкту права законодавчої ініціативи без включення законопроекту до порядку денного та розгляду на пленарному засіданні. Відповідно, вже у березні 2020 року законопроект було відкликано.

Водночас слід зауважити, що деякі важливі кроки у сфері нормативно-правового забезпечення процесу здійснення реформи децентралізації в Україні вже зроблені. Зокрема, реформа децентралізації публічної влади, її мета, завдання, основні принципи реалізації визначено у різних державних стратегічних актах.

Окрім Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, здійснення реформи децентралізації та державного управління передбачено також в Указі Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020». Метою реформи державного управління у цій Стратегії визначено побудова прозорої системи державного управління, створення професійного інституту державної служби, забезпечення її ефективності. Результатом впровадження реформи має стати створення ефективної, прозорої, відкритої та гнучкої структури публічної адміністрації із застосуванням новітніх інформаційно-комунікативних технологій (е-урядування), яка здатна виробляти і реалізовувати цілісну державну політику, спрямовану на суспільний сталий розвиток і адекватне реагування на внутрішні та зовнішні виклики [6].

Також 6 серпня 2014 р. постановою Кабінету Міністрів України № 385 затверджено Державну стратегію регіонального розвитку на період до 2020 року, в якій, зокрема, зазначалось, що Стратегія спрямована на визначення завдань та інструментів для розв'язання соціальних проблем, підвищення рівня економічного потенціалу територій, продуктивності їх економіки, прибутковості бізнесу та доходів населення і, як наслідок, створення умов для загального підвищення соціальних стандартів, якості життя та розвитку бізнес-середовища [7].

Важливим кроком у напрямку нормативно-правового забезпечення здійснення реформи децентралізації було прийняття 5 лютого 2015 р. Закону України «Про засади державної регіональної політики» [8]. Статтею 2 цього Закону регламентовано, що метою державної регіональної політики є створення умов для динамічного, збалансованого розвитку України та її регіонів, забезпечення їх соціальної та економічної єдності, підвищення рівня життя населення, додержання гарантованих державою соціальних стандартів для кожного громадянина незалежно від його місця проживання.

Крім того, необхідно згадати розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції оптимізації системи центральних органів виконавчої влади» від 27 грудня 2017 р. № 1013-р. Цією Концепцією, крім іншого, заплановано поступову передачу функцій з надання адміністративних послуг, інспекційно-наглядових функцій та функцій з управління об'єктами державної власності до органів місцевого самоврядування. Залежно від змісту конкретної функції функція з реалізації державної політики може бути передана іншим суб'єктам, зокрема місцевим органам виконавчої влади або органам місцевого самоврядування в рамках децентралізації окремих повноважень, або визнана недоцільною для виконання державою [9].

Досліджуючи питання нормативно-правового підґрунтя здійснення реформи децентралізації публічної влади, необхідно зауважити, що одним із перших законів, прийнятих у межах здійснення реформи децентралізації публічної влади, став Закон України «Про співробітництво територіальних громад» [10]. Цей Закон визначив правові засади укладення договору про співробітництво між різними територіальними громадами з метою реалізації спільних проєктів у сфері соціально-економічного, культурного розвитку тощо. Тобто основною ідеєю Закону є надання можливості територіальним громадам на основі поєднання ресурсів, матеріально-технічної бази тощо забезпечувати реалізацію спільних проєктів, необхідних для розвитку відповідних територіальних громад, досягнення інших цілей у сфері соціально-економічного та іншого розвитку територій.

Ще одним важливим нормативно-правовим актом, який визначає окремі аспекти здійснення реформи децентралізації публічної влади, є Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [11]. Положення цього Закону спрямовані на забезпечення процесу об'єднання територіальних громад на засадах добровільності, економічної ефективності, повсюдності та ін., з метою формування спроможної об'єднаної територіальної громади. Закон також визначає порядок такого об'єднання, формування органів місцевого самоврядування об'єднаної територіальної громади тощо.

Варто зауважити, що станом на початок квітня 2021 року в Україні утворено 1470 об'єднаних громад (без урахування тимчасово окупованих територій), з яких 410 міських, 433 селищних та 627 сільських. Крім того, 87 територіальних громад уклали 46 договорів про міжмуніципальне співробітництво [12].

Говорячи про реформу децентралізації влади, не можна оминати увагою Закон, яким внесено зміни до Бюджетного кодексу України [13], яким по-новому урегульовано міжбюджетні відносини. Зокрема, одним із нововведень цього Закону стало розширення наявної дохідної бази місцевих бюджетів шляхом:

- передачі з державного бюджету плати за надання адміністративних послуг (крім 50% адміністративного збору за держреєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень і державної реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців), державного мита;

- збільшення відсотка зарахування екологічного податку з 35 до 80%;
- закріплення за місцевими бюджетами стабільних джерел – податку на доходи фізичних осіб за новими нормативами (бюджети міст обласного значення, районів – 60%, обласні бюджети – 15%, бюджет м. Києва – 40%) та податку на прибуток підприємств приватного сектору економіки (обласні бюджети – 10%) тощо.

Таким чином, значна увага приділяється саме удосконаленню діяльності органів місцевого самоврядування, на які у межах проведення реформи децентралізації влади передбачається покладення повноважень щодо надання адміністративних послуг, контрольних повноважень у сфері господарської діяльності, передача деяких об'єктів з державної до комунальної власності тощо. Для цього визначено шляхи підвищення спроможності органів місцевого самоврядування щодо виконання покладених на них повноважень, зокрема, шляхом об'єднання територіальних громад або їх співробітництва на основі договору, а також шляхом розширення наявної дохідної бази місцевих бюджетів.

Слід зазначити, що завдяки фінансовій децентралізації суттєво підвищилась доходність місцевих бюджетів, а частка трансфертів з державного бюджету скоротилася. Зокрема, у 2020 році частка трансфертів скоротилася майже до 20 відсотків у той час, як у 2019 році вона складала біля 35 відсотків, а у 2018 році досягала майже 35 відсотків [12].

Крім того, нормативно-правовою основою здійснення реформи децентралізації публічної влади є закони України, якими внесено відповідні зміни та доповнення, зокрема, до законів України «Про місцеві державні адміністрації» та «Про місцеве самоврядування в Україні» у сфері децентралізації влади, а саме: «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей добровільного об'єднання територіальних громад, розташованих на територіях суміжних районів» [14], «Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» та деяких інших законодавчих актів України щодо децентралізації повноважень з державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань» [15], «Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» та деяких інших законодавчих актів України щодо децентралізації повноважень з державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [16] тощо.

Аналіз цих нормативно-правових актів показує, що до делегованих повноважень виконавчих органів сільських, селищних, міських рад віднесено здійснення державної реєстрації права власності або іншого речового права, юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань.

Визначаючи напрями удосконалення законодавства у сфері регулювання децентралізації влади, у науковій літературі наголошується на важливості створення інституту префектів для ефективного нагляду за конституційністю та законністю рішень органів місцевого самоврядування, зокрема, шляхом прийняття Закону України «Про префектів» [17, с. 46], а також для кращого впровадження функцій децентралізації влади та надання максимальних можливостей для самоврядування потрібно прийняти низку законів України, зокрема: «Про місцеву службу в органах місцевого самоврядування», «Про місцевий референдум», «Про муніципальні варти», «Про державний нагляд за законністю рішень органів місцевого самоврядування» [18, с. 18] тощо.

У цілому погоджуючись із вищезазначеним, важливо, розробляючи конкретні пропозиції щодо удосконалення відповідного законодавства, враховувати такі умови децентралізації влади: 1) розширення повноважень органів місцевого самоврядування повинно супроводжуватися наданням (доступністю) необхідних ресурсів (фінансових, матеріально-технічних тощо); у протилежному випадку процес децентралізації не відбудеться, оскільки органи місцевого самоврядування будуть позбавлені спроможності виконувати надані їм де-юре повноваження; 2) передача повноважень та ресурсів від центру до органів на місцях здійснюється для того, щоб підвищити рівень участі громадян у здійсненні публічного управління, оскільки вважається, що місцеві мешканці більш обізнані з проблемами та завданнями, вирішення яких потрібне в першу чергу.

Висновки. Виходячи із проведеного вище аналізу нормативно-правових засад у сфері регулювання реформи децентралізації органів виконавчої влади, можна визначити такі основні особливості вказаної реформи: 1) утворення трьох рівнів організації системи органів публічного управління (державний, регіональний та місцевий); 2) оптимізація організації публічної влади на місцях, головним чином, за рахунок укрупнення територій та об'єднання громад з метою забезпечення спроможності останніх, а також розширення повноважень органів місцевого самоврядування та звуження повноважень місцевих державних адміністрацій та інших державних місцевих органів виконавчої влади; 3) здійснення реформи децентралізації супроводжується запровадженням заходів дерегуляції з одночасною передачею деяких контрольних повноважень у сфері господарської діяльності до виконавчих органів місцевого самоврядування; 4) поступова передача функцій щодо надання адміністративних послуг до органів місцевого самоврядування; 5) організація органів виконавчої влади на місцевому рівні таким чином, щоб забезпечити максимальну участь населення у прийнятті управлінських рішень

в різних сферах, а також щоб забезпечити підвищення ефективності та якості надання адміністративних послуг.

Перспективами подальшого розвитку законодавства у цій сфері має стати: по-перше, прийняття Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)», в якому слід закласти конституційно-правові засади організації органів виконавчої влади на трьох рівнях: державному, регіональному та місцевому, а також визначити засади розмежування повноважень між місцевими державними органами виконавчої влади та виконавчими органами сільських, селищних, міських рад; по-друге, прийняття Закону України «Про адміністративно-територіальний устрій України», в якому визначити засади утворення та ліквідації адміністративно-територіальних одиниць, встановлення і зміни меж адміністративно-територіальних одиниць та населених пунктів тощо.

Antonyuk O. The legal entities of the building reforms of decentralization executive bodies in Ukraine

The article is devoted to determining the legal basis for the implementation of the reform of decentralization of executive bodies in Ukraine, and establishing on this basis further prospects for the development of legislation in this area.

The author describes the provisions of strategic acts in the field of decentralization reform of executive bodies. It is substantiated that in Ukraine it is planned to gradually form three levels of organization of the system of public administration bodies – state, regional and local. It is proved that the optimization of the organization of public authorities on the ground should be carried out by consolidating territories and uniting communities to ensure the capacity of the latter, as well as expanding the powers of local governments and narrowing the powers of local state administrations and other local executive bodies.

Draft laws have been studied, the adoption of which should be recognized as an urgent need for further reform of the decentralization of executive bodies. It is argued that such laws include the adoption of the Law of Ukraine "On Amendments to the Constitution of Ukraine (on decentralization of power)", which should lay the constitutional and legal foundations for the organization of executive bodies at the state, regional and local. It is proved that the adoption of the Law of Ukraine *On Administrative-Territorial System of Ukraine* is necessary given the need to determine the principles of formation and liquidation of administrative-territorial units, establishment and change of boundaries of administrative-territorial units and settlements, etc.

The author identifies the main achievements in the field of legal regulation of the reform of decentralization of executive power. Reasoned gradual transfer of functions related to the provision of administrative services to local governments. It is established that the organization of executive bodies at the local level in such a way as to ensure maximum participation of the population in management decisions in various areas, as well as to ensure increased efficiency and quality of administrative services.

Key words: reform of decentralization of power, executive bodies, local self-government bodies, acts of strategic nature, normative-legal basis.

Література:

1. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>.
2. Про Рекомендації парламентських слухань «Децентралізація влади в Україні. Розширення прав місцевого самоврядування» : Постанова Верховної Ради України від 15.12.2005 № 3227-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3227-IV#Text>.
3. Територіальні громади в умовах децентралізації: ризики та механізми розвитку: монографія; за ред. Кравціва В.С., Сторонянської І.З. Львів : ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України, 2020. 531 с.
4. Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) : проект Закону від 13.12.2019 реєстр. № 2598. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67644.
5. Про засади адміністративно-територіального устрою України : проект Закону від 24.01.2020 реєстр. № 2804. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67986.
6. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» : Указ Президента України від 12.01.2015 № 5/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text>.

7. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2014 № 385. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-%D0%BF#Text>.
8. Про засади державної регіональної політики : Закон України від 05.02.2015 № 156-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text>.
9. Про схвалення Концепції оптимізації системи центральних органів виконавчої влади : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 р. № 1013-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1013-2017-%D1%80#Text>.
10. Про співробітництво територіальних громад : Закон України від 17.06.2014 № 1508-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text>.
11. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 05.02.2015 № 157-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text>.
12. Моніторинг реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади : інформація Міністерства розвитку громад та територій України станом на 09.04.2021. URL: <https://decentralization.gov.ua/mainmonitoring>.
13. Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин : Закон України від 28.12.2014 № 79-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/79-19#Text>.
14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей добровільного об'єднання територіальних громад, розташованих на територіях суміжних районів : Закон України від 14.03.2017 № 1923-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1923-19#Text>.
15. Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» та деяких інших законодавчих актів України щодо децентралізації повноважень з державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань : Закон України від 26.11.2015 № 835-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/835-19#Text>.
16. Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» та деяких інших законодавчих актів України щодо децентралізації повноважень з державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України від 26.11.2015 № 834-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/834-19#n478>.
17. Ухач В., Сирко У. Законодавче забезпечення децентралізації місцевого самоврядування в Україні (теоретико-правовий аспект). *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. Вип. 1 (13). С. 42-48.
18. Коркуна О.І., Коркуна І.І., Цільник О.Я. Нормативно-правове забезпечення розвитку об'єднаних територіальних громад в умовах децентралізації. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2019. Вип. 2(136). С. 16–19.

УПРОВАДЖЕННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ТРУДОВІ ВІДНОСИНИ: ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Гуцу С. Ф.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри права

Національного аерокосмічного університету імені М. Є. Жуковського

«Харківський авіаційний інститут»

ORCID ID: 0000-0003-1373-6079

Стаття присвячена дослідженню перспектив правового регулювання штучного інтелекту у сфері трудових відносин. Позначені тенденції, властиві процесам цифровізації, що впливають на сферу праці та право, а також прогнозовані зміни, які відбуваються в галузі трудового права. Трудове право виникло і сформувалося в період індустріального суспільства. Тому переважна більшість його норм і інститутів не розраховані на зміни, що відбуваються в сучасному цифровому суспільстві, не враховують потреби сучасного ринку праці і не здатні всебічно захистити інтереси його учасників.

У статті досліджено питання трансформації місця і ролі працівника та штучного інтелекту в процесі праці у цифровій економіці. Визначено, що з розвитком штучного інтелекту буде розширено коло суб'єктів трудового права. Із набуттям правового статусу «електронної особи» у цивільному праві «розумні» роботи зможуть отримати статус суб'єкта і в трудових правовідносинах. Акцентовано увагу на появі працівників з нейропротезами, що поновлюють або посилюють природні здатності людини. Унаслідок чого необхідно буде визначати правовий статус принаймні трьох категорій працівників: - працівників з інвалідністю, які потребують нейропротез за медичними показаннями; - працівників, які виявили бажання встановити нейропротез без медичних показань; - працівників, які не використовують біотехнологічні засоби. Зроблено висновки, що модернізація Трудового права буде йти по шляху розширення кола суб'єктів трудових відносин і самого змісту терміну «працівник». Наявність або відсутність доступу до технологій сформує нові форми нерівності як у сполученні «працівник- працівник», так і «працівник-робот (ШІ)». Отже, принцип рівності у трудових правах та заборони дискримінації у сфері праці має бути модернізовано і сформульовано з урахуванням нових реалій.

Ключові слова: штучний інтелект, електронна особа, роботи, суб'єкт трудового права, принцип рівності та заборони дискримінації у сфері праці, трудові відносини.

Постановка проблеми. Технологічний прогрес є головним чинником сукупного економічного зростання будь-якої країни і поліпшення умов життя людини в довгостроковій перспективі. Він збільшує загальну продуктивність, тим самим збільшуючи дохід і споживання на душу населення. Протягом всієї історії технологічні інновації підвищували продуктивність праці, створювали нові продукти і ринки, тим самим формували нові робочі місця. Сьогодні технології впроваджують там, де людські здібності колись вважалися незамінними. Зростаюча здатність систем штучного інтелекту (ШІ) автономно вирішувати складні проблеми докорінно змінить нашу економіку і суспільство: буде змінено характер і зміст праці у всіх секторах економіки; очікується поява абсолютно нових професій в довгостроковій перспективі; зміниться роль людини в трудових правовідносинах.

Стрімкий розвиток штучного інтелекту викликає багато питань у частині визначення його правового статусу, можливостей і етичних обмежень. Усе це особливо актуально для сфери праці, тому що суспільством висловлюються глибокі побоювання із приводу виникнення потенційних небезпек і ризиків у зв'язку із впровадженням штучного інтелекту в життя. Проведено чимало досліджень у цієї сфері, які показують, наскільки буде змінено ринок праці і втрачено робочих місць у зв'язку із залученням штучного інтелекту. Показники значно різняться залежно від рівня економічного розвитку країн, орієнтованості і структури ринків.

Зрозуміло, що соціально-економічні зміни вимагають реагування з боку трудового права. Актуалізація правового регулювання праці в нових умовах вимагає створення не тільки окремих норм трудового права, але формування нових стандартів в галузі права, переосмислення правових інститутів і принципів трудового права.

Процес залучення роботів у виробництво змінює трудові відносини, наповнює їх новим змістом і формами. Спостерігаючи швидкість, з якою роботи впроваджуються в усі сфери виробництва і соціального життя, думка про надання штучному інтелекту правосуб'єктності вже не здається такою віддаленою фантастикою. Це питання поступово набуває правового визначення в законодавстві ЄС та окремих країн. Так, у лютому 2017 р. Європарламент у резолюції для Єврокомісії запропонував визнати спеціальний правовий статус електронної особи (electronic personhood) для складних роботів, які приймають самостійні рішення. На думку професора кафедри комерційного права Оксфордського університету Х. Айденмюллера [1], «розумні» роботи повинні в недалекому майбутньому розглядатися подібними людям.

Не менш актуальним є питання майбутнього визначення правового статусу працівників, які мають нейропротези – електронні імпланти з елементами штучного інтелекту, що здатні суттєво поліпшити фізичні і розумові здібності людини.

Для трудового права в умовах поширення цифрових технологій першочерговими є питання, яким буде статус роботів, які отримали суб'єктивних прав і замінили працівників на робочих місцях. Чи відрізняється людина, що має імплантат, за своїми фізичними і розумовими здібностями від звичайної людини – і якщо так, то в чому особливості її правового статусу в трудових правовідносинах? Як забезпечити дотримання принципів трудового права у випадку зміни кола суб'єктів і змісту трудових правовідносин? Чинне трудове законодавство, як національне, так і зарубіжне, поки не дає відповідей на ці питання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз зарубіжної і вітчизняної наукової літератури дозволяє говорити про те, що більшість фахівців в галузях права, економіки, соціології підтримують точку зору, що у сфері трудових відносин відбуваються серйозні трансформації у зв'язку з впровадженням штучного інтелекту в усі сфери виробництва. Так, дослідження А. Корінека [2], М. Вебб [3] показують, наскільки впровадження штучного інтелекту впливає на зменшення робочих місць, на переваги роботів перед людиною у сфері ефективності на здешевлення виробництва. Викликають інтерес праці І.А. Філіпової, яка вважає, що в умовах цифровізації, що спричиняють появу нових професій, нових типів комунікацій, оновлення стандартів безпеки праці і витіснення людей з робочих місць системами штучного інтелекту, право буде змушене піддатися коригуванню, щоб зберегти ефективність правового регулювання [4].

Серед українських дослідників правового визначення штучного інтелекту привертають увагу праці Баранова О., Харитонова Є., Харитонові О., Радутного О. Останній, зокрема, не виключає можливість включення штучного інтелекту в коло суб'єктів кримінальних правовідносин [5]. Дослідженню трансформації ринку праці у цифровій економіці присвячені окремі праці Колот А. [6] і Азьмук Н., яка припускає, що «штучний інтелект за відповідним рівнем розвитку науки та технології може бути інтегрований у працівника. За цієї умови штучний інтелект стає частиною суб'єкта праці» [7].

Але незважаючи на наявні дослідження правового забезпечення розвитку та проникнення штучного інтелекту в різноманітні сфери людського життя, його вплив на трансформацію трудового права і, зокрема, окремих принципів трудового права є найменш висвітленим. Більшість досліджень правового регулювання відбувається в рамках цивільного права або економічної науки. Вплив впровадження роботів і технологій на трудові відносини у вітчизняній науковій літературі залишаються поза увагою більшості науковців.

Мета і завдання статті – проаналізувати перспективи впровадження штучного інтелекту в трудові відносини; визначити вплив штучного інтелекту на трудове право і окреслити основні напрями розвитку трудового законодавства під впливом нових соціально-економічних чинників.

Виклад основного матеріалу. Своєрідність трудового права у системі галузей права відображає система його принципів (засад). Як відомо, принципи (засади) права відображають його сутність і спрямованість, виходячи зі стану і динаміки розвитку суспільства і держави, необхідності посилення системи прав та свобод людини. «У сучасному трудовому праві його принципи відіграють ключову роль із точки зору його подальшого розвитку і становлення, оскільки вони відображають його перспективи» [8, с. 35]. Впровадження роботів і штучного інтелекту в сферу праці змінює її характер і форми, а значить, неминує призведе до трансформації як основних, так і галузевих принципів, на яких будуються трудові правовідносини. Принципи свободи праці, рівності і заборони дискримінації у сфері праці, захисту працівниками трудових прав, визначеності трудової функції, стабільності трудових відносин, безпеки праці, захисту від безробіття, на допомогу з безробіття, на сприяння у працевлаштуванні – в першу чергу зазнають модернізації. Розширення кола суб'єктів трудових правовідносин автоматично буде означати необхідність перегляду і переосмислення зазначених принципів, формування нового змісту і законодавче визначення їх гарантій.

Упровадження цифрових технологій і залучення штучного інтелекту в трудові відносини в першу чергу змушує замислитись над проблемою нерівності і дискримінації у сфері праці. Наявність або

відсутність доступу до технологій сформує нові форми нерівності як у сполученні «працівник- працівник», так і «працівник-робот (ШІ)». Принцип рівності у трудових правах та заборони дискримінації у сфері праці є різновидом принципу рівності всіх людей у правах, закріпленого у Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 р. і Статті 24 Конституції України. Кодекс законів про працю України також закріплює неприпустимість будь-якого прямого або непрямого обмеження прав чи встановлення прямих або непрямих переваг при укладенні, зміні та припиненні трудового договору залежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, членства у професійній спілці чи іншому об'єднанні громадян, роду і характеру занять, місця проживання. Вимоги щодо віку, рівня освіти, стану здоров'я працівника можуть встановлюватись законодавством України (ст. 22 КЗпП) [9]. Цей принцип також називали принципом рівності **суб'єктів** трудового права. Він конкретизується у всіх інститутах трудового права, особливо в інституті трудового договору. Рівність означає, що кожному учаснику трудових відносин надаються рівні з іншими його учасниками юридичні можливості. Але застарілість змісту цього принципу полягає в тому, що він не враховує сучасний ступень розвитку цифрових технологій, рівень цифровізації суспільства і спрямований на захист прав людини – суб'єкта трудових відносин.

Зважаючи на те, що найближчими роками «розумні роботи» можуть отримати правосуб'єктність і набути певних цивільних прав, можна припустити, що і сфера трудових відносин зазнає відповідних змін. Трудове право має бути готовим до розширення кола суб'єктів і, відповідно, до визначення правового статусу нових учасників правовідносин. Звичайно, багато буде залежати від визначення змісту цивільної правосуб'єктності розумних роботів, але питання визнання роботів стороною трудового договору є сферою саме трудового права. На наш погляд, надання роботам статусу суб'єкта трудових відносин потребує всебічного перегляду змісту принципу рівності та заборони дискримінації у трудових правах. Розумні роботи, безперечно, будуть конкурувати з працівниками в трудових відносинах. Трудове законодавство наділяє роботодавця повноваженнями визначати кадрову політику підприємства, правом приймати рішення про прийом на роботу і про звільнення робітника. Цифровізація дозволяє інтегрувати роботів у виробництво, провокуючи відмову від частини інтелектуальної праці і від значного об'єму фізичної праці людей на користь робототехніки. Роботизація виробничої і невиробничої сфери призводить до зміни ролі працівників, які починають працювати в умовах прямого контакту з роботами. Це вимагає від працівників нових навичок, змінює зміст їхньої праці, вибудовуючи ситуації, які підштовхують роботодавця до продовження процесу заміни людей на кіберфізичні системи. [10, с. 46]. Зміни відбуватимуться через особливості праці, в тому числі у зв'язку з потребою працівника у відпочинку, обмеженості робочого часу, неможливістю конкурувати з роботами у швидкості і тривалості виконання роботи. І якщо раніше вважалося, що заміна працівників ШІ відбуватиметься здебільшого у виробничій сфері, то сьогодні ми бачимо впровадження штучного інтелекту у сферу обслуговування, медицину, юриспруденцію. Наприклад, дослідники з китайського університету Гонконгу (CUHK) розробили систему на основі штучного інтелекту, який може виявляти коронавірус (COVID-19) на знімках грудної клітини, зроблених комп'ютерною томографією. Система може забезпечити негайні результати, не вимагаючи лікарів для інтерпретації знімків. «При традиційній клінічній діагностиці огляд і інтерпретація одного рентгенівського знімка грудної клітини займає у лікарів не менше 5–10 хвилин. На відміну від цього, система на основі штучного інтелекту може точно оцінювати ті ж дані приблизно за 40 мілісекунд, демонструючи величезний потенціал для підтримки клінічної практики в режимі реального часу» [11]. Очікується, що подальший розвиток технологій здешевить створення роботів і буде сприяти продовженню процесу роботизації виробництва і сфери обслуговування.

Питання про визнання роботів суб'єктами права, які б мали певний комплекс прав і обов'язків, активно обговорюється дослідниками і практиками. Наприклад, пропонується надати штучним інтелектуальним системам право на недоторканність їх «тіла» і коду. У перспективі визнання «розумних» роботів суб'єктами права (тобто отримання ними статусу електронної особистості) спричинить наділення їх мінімальним обсягом суб'єктивних прав і дозволить покласти на них юридичні обов'язки. Розуміння того, що штучний інтелект зможе стати не тільки працівником, роботодавцем, а й творцем норм права, дозволить вжити необхідних заходів превентивного характеру, які дадуть можливість суспільству розвиватися в умовах цифрової економіки [10, с. 50]. Машина більше не є тільки робочим інструментом – об'єктом права, а стає виконавцем певних трудових функцій поряд з працівником, в деяких же випадках – замість нього. Необхідність врегулювання нових відносин у процесі праці потребує внесення системних змін до законодавства.

Змінюється і правове положення працівника як суб'єкта правових відносин. Чи буде надано роботу статус працівника, чи він буде особливим суб'єктом трудових правовідносин? Як будуть співвідноситись права і обов'язки «електронної особи»? Хто буде нести відповідальність за шкоду, спричинену ШІ, якщо сам штучний інтелект визнано суб'єктом права, в якій формі? Як захистити право на

працю і рівність працівника-людини в конкуренції за робоче місце зі штучним інтелектом? Для адекватного реагування на цифрові виклики важливо системно вирішувати наявні проблеми. У цьому нам може стати в нагоді досвід ЄС, який залучає громадськість для розробки подальших кроків щодо розвитку безпечного ШІ в Європейському Союзі. 19 лютого 2020 р опублікована «Біла книга з штучного інтелекту. Європейський підхід до досконалості і довіри» (ang. White Paper on Artificial Intelligence A European approach to excellence and trust), що має на меті представити можливі зміни, «які сприятимуть надійному та безпечному розвитку штучного інтелекту в Європі при повній повазі цінностей і прав громадян ЄС». Комісія запропонувала створити правові засади для штучного інтелекту, засновані на «досконалості і довірі» [12].

Не менш актуальним є питання майбутнього визначення правового статусу працівників – носіїв нейропротезів. Нейропротез – це електронні імплантати, здатні відновити рухові, чутливі і інші функції, втрачені через травми або хвороби. Очікується, що до 2025 року глобальний ринок медичних нейронних імплантатів досягне 54,28 млрд доларів. Розвиток біотехнологій має дуже високі темпи. З кожним роком кількість і рівень можливостей нейропротезів зростає, що дозволяє людині з інвалідністю «піднятися» до можливостей здорової людини. Наприклад, пристосування комп'ютерного алгоритму значно прискорило адаптацію людей з ампутованою ногою до роботизованого протезу. Опис такої розробки опубліковано в журналі IEEE Transactions on Cybernetics. Зазвичай таким людям для пересування без сторонньої допомоги необхідно багато годин тренувань, а також тривалі налаштування протеза фахівцями вручну для відповідності індивідуальним особливостям ходіння. Новий алгоритм дозволив людині почати самостійно ходити вже через 10 хвилин [13].

Але не завжди використання протезів здійснюється з медичними показаннями. Нейропротези «піднімають» можливості інвалідів до звичайних людей і навіть вище, в подальшому, з розвитком технологій, ці можливості посиляться. Існують думки, що частина людей, які не мають медичних показань, захочуть «покращитися», скориставшись можливостями нейропротезів. Сьогодні прихильники трансгуманістичного руху вимагають форсованих заходів, які передбачають вже пряме впровадження технологій в людське тіло, їх зрощення між собою. Результатом має стати те, що визнається як поліпшення людської природи, вдосконалення, посилення людських можливостей, тобто створення «human enhancement» (людина «відформатована») за допомогою досягнень медичних і біотехнологічних наук. У технологічно розвиненому суспільстві кількість і якість праці людини буде залежати і від наявності (відсутності) нейропротезів поєднаних з іншими технологічними пристроями на робочому місці. Вірогідно, що працівники поділяться на певні групи:

1) працівники з інвалідністю, які потребують нейропротез за медичними показаннями. Така категорія працівників захищена Конвенцією «Про права інвалідів» 2006 року № 61/106164, згідно з якою держави-учасниці зобов'язуються забезпечувати і заохочувати повну реалізацію всіх прав людини і основних свобод всіма інвалідами без дискримінації за ознакою інвалідності;

2) працівники, які виявили бажання встановити нейропротез без медичних показань, наприклад, органів почуттів, що перевершують за своїми параметрами біологічні прототипи, або використовують засоби, призначені для посилення когнітивних здібностей з урахуванням професійної спеціалізації і персональних особливостей (нейрокомп'ютерний інтерфейс, нейрофарма, екзоскелети);

3) працівники, які не використовують біотехнологічні засоби, зазначені в попередніх пунктах.

З одного боку, необхідно використовувати можливості нейропротезів, з іншого боку, доведеться врегулювати статус таких працівників, бо вони будуть володіти рядом здібностей, які не властиві іншим працівникам. Деякі особи без медичних показань до нейропротезування захочуть «покращити» свої можливості. Якщо їм заборонити – це буде дискримінацією по відношенню до них в порівнянні з інвалідами, а позбавити цього осіб з інвалідністю – значить позбавити їх права на вирівнювання якості життя. Виникає питання: як бути з їх статусом? І з якого рівня складності нейропротезу може йти мова про особливий статус таких працівників? [10, с. 62]. Із поширенням осіб, що мають нейропротези, недостатнім стає і правове регулювання статусу працівників з інвалідністю.

Висновки. Ураховуючи сучасні темпи розвитку і впровадження технології штучного інтелекту в економіку, можна припустити, що модернізація Трудового права буде йти шляхом розширення кола суб'єктів трудових відносин і самого змісту терміну «працівник». Вочевидь, «електронна особа» з набуттям правосуб'єктності увійде до складу учасників трудових правовідносин: або в ролі особливого суб'єкта, або в статусі працівника. У свою чергу, класичне визначення працівника як фізичної особи, наділеної правоздатністю і дієздатністю, також зазнає змін. Із появою «human enhancement» виникає потреба в дослідженні і окремому визначенні правового статусу кожної категорії працівників, для забезпечення принципу рівності і заборони дискримінації у праці. Сформульований по-новому принцип повинен враховувати можливості щодо застосування нейропротезу як частини тіла людини, що фактично є штучним інтелектом. Отже, ми погоджуємось з І.А. Філіповою, яка припускає, що працівник з нейропротезом може стати більш ефективним, ніж звичайний працівник (за рахунок

перевищення природних показників функціональності), і тоді звичайні працівники будуть йому програвати. Згодом може знадобитися захист від дискримінації для інших працівників, яких не візьмуть на роботу через відсутність подібних пристроїв чи звільнять, замінивши на більш ефективних працівників з нейропротезами [10, с. 68]. Наприклад, введення відповідних квот на робочі місця або фінансових механізмів «стримування роботодавців» допоможе гарантувати дотримання принципу рівності у трудових відносинах.

Питання надання розумним роботам трудової правосуб'єктності потребує всебічного і детального вивчення фахівцями для обґрунтованого визначення місця таких роботів серед суб'єктів трудового права.

Поширення ШІ також потребує перегляду змісту і гарантій інших принципів трудового права. Принцип безпеки праці, захисту працівниками трудових прав, визначеності трудової функції, стабільності трудових відносин, захисту від безробіття, на допомогу з безробіття, на сприяння у працевлаштуванні також тісно пов'язані з особою працівника і його правовим статусом. Чинне трудове законодавство було сформовано в «доцифровий» період розвитку суспільства, тому кардинальні зміни у правовому регулюванні основних інститутів трудового права в найближчі роки об'єктивно неминучі.

Gutsu S. Introduction of artificial intelligence into labor relations: perspectives of legal regulation

The article is devoted to the study of the prospects for the legal regulation of artificial intelligence in the field of labor relations. The trends inherent in the processes of digitalization, affecting the world of work and law, as well as the projected changes that occur in the field of labor law, are outlined. Labor law arose and took shape during the period of industrial society. Therefore, the overwhelming majority of its norms and institutions are not designed for the changes taking place in a modern digital society, do not take into account the needs of the modern labor market and are not able to comprehensively protect the interests of its participants.

The article examines the transformation of the place and role of the employee and artificial intelligence in the labor process in the digital economy. It has been determined that with the development of artificial intelligence, the circle of subjects of labor law will be expanded. With the receipt of the legal status of electronic person in civil law, smart robots will be able to obtain the status of a subject in labor relations. Attention is focused on the emergence of workers with neuroprostheses that restore or enhance the natural abilities of a person. As a result, it will be necessary to determine the legal status of at least three categories of workers: - workers with disabilities who need neuroprostheses for medical reasons; - workers wishing to install a neuroprosthesis without medical indications; - workers who do not use biotechnological means. It is concluded that the modernization of labor law will follow the path of expanding the range of subjects of labor relations and the very content of the term employee. The presence or absence of access to technology will create new forms of inequality, both in the combination of worker-worker and worker-robot (AI). So, the principle of equality in labor rights and the prohibition of discrimination in the world of work should be modernized and formulated taking into account the new realities.

Key words: artificial intelligence, electronic person, robot, subject of labor law, the principle of equality and prohibition of discrimination in the world of work, labor relations.

Література:

1. Eidenmueller H. The rise of robots and the law of humans. Oxford Legal Studies Research Paper, 2017. No. 27. URL: <https://ssrn.com/abstract=2941001>.
2. Korinek A. Labor in the age of automation and artificial intelligence. URL: <https://econfp.org/wp-content/uploads/2019/02/6.Labor-in-the-Age-of-Automation-andArtificial-Intelligence.pdf>.
3. Webb M. The impact of artificial intelligence on the labor market. 2020. URL: https://web.stanford.edu/~mwww/webb_jmp.pdf.
4. Filipova I.A. Labour Law: Challenges of Digital Society. Pravo. Zhurnal Vysshey shkoly ekonomiki, (2020), no 2, pp. 162–182 (in Russian).
5. Радутний О.Е., Штучний інтелект як суб'єкт злочину. *Інформація і право*. № 4(23)/2017. С. 106–115.
6. Колот А.М. Майбутнє світу праці та соціально-трудоного розвитку очима відомих економістів. *Соціально-трудоні відносини: теорія та практика*. 2016. № 1. С. 8–21.
7. Азьмук Н.А. Штучний інтелект у процесі праці у цифровій економіці: нові виклики та можливості. *Економічний вісник Донбасу*. 2019. № 3(57). С. 137–145.

8. Трудове право України [текст] підручник / За загальною редакцією М.І. Іншина, В.Л. Костюка, В.П. Мельника. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Київ : Центр учбової літератури, 2016. 472 с.
9. Трудове право : підручник [для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / В.В. Жернаков, С.М. Прилипко, О.М. Ярошенко та ін. ; за ред. В.В. Жернакова. Харків : Право, 2012. 496 с.
10. Трансформация правового регулирования труда в цифровом обществе. Искусственный интеллект и трудовое право: научное издание / И.А. Филипова. Нижний Новгород : Нижегородский госуниверситет им. Н.И. Лобачевского, 2019. 89 с.
11. David Ho Researchers develop AI system for detecting COVID-19 in CT images. April 28, 2021. URL: <https://newsyou.info/iskusstvennyj-intellekt-nauchili-proyavlyat-covid-19-v-kt-snimka>.
12. White Paper on Artificial Intelligence: a European approach to excellence and trust, 19 February 2020. URL: https://ec.europa.eu/info/publications/white-paper-artificial-intelligence-european-approach-excellence-and-trust_en.
13. Олександр Вольф Штучний інтелект допомагає людям з інвалідністю. URL: <https://www.prostir.ua/?news=shtuchnyj-intelekt-dopomahaje-lyudyam-z-invalidnistyu>.

РОЗГЛЯД ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ ЗА УЧАСТЮ СУДУ ПРИСЯЖНИХ В УКРАЇНІ

Дяченко С. В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту права
Університету державної фіскальної служби України,
адвокат
ORCID ID: 0000-0002-0104-2769*

Гордієнко Т. С.,
*здобувач першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
Навчально-наукового інституту права
Університету державної фіскальної служби України
ORCID ID: 0000-0002-4740-4577*

Стаття присвячена питанням ретроспективного аналізу розвитку суду присяжних в Україні, починаючи з моменту його фактичного виникнення в давньоруській державі і закінчуючи сучасним періодом, аналізу особливостей розгляду цивільних справ за участю присяжних, дослідженню проблем даного суду і висунення шляхів їх вирішення. Але як тоді, так і зараз з приводу нього не вщухають суперечки. Є його прихильники, які вважають його найдемократичнішим інститутом в країні, що сприяє зменшенню випадків одностороннього і упередженого розгляду цивільних справ, підвищенню рівня довіри населення до правосуддя, є і противники, які виступають за повну його ліквідацію через низку наявних недоліків Розглянуто існування суду присяжних як соціально-політичного інституту влади. Варто зазначити, що розвиток інституту суду присяжних в більшості цивілізованих держав спиралось як на англійський досвід, так і на власні правові традиції і національні особливості. У цілому практика запровадження суду присяжних в різних країнах світу свідчить про те, що виступаючи індикатором національної правосвідомості та готовності до реформ, суд присяжних, з одного боку, відображає в собі особливості того суспільства, в якому він насамперед діє, а з іншого – впливає на зміни професійної і повсякденної правосвідомості. Визначено особливості розгляду цивільних справ за участю присяжних. Акцентовується увага на тому, що все ж існує розмежування компетенції між професійним суддею і присяжними засідателями. Участь присяжних під час здійснення судочинства з цивільних справ направлено на забезпечення завдання цивільного судочинства, до яких належить справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільної справи з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Процесуальне становище присяжних регламентується в нормах Конституції України, законах та підзаконних актах. Сама по собі ідея такої форми судочинства за участю представників народу в цілях контролю судової влади і підвищення довіри населення до неї досить хороша, адже від неї виграють і держава, і суспільство. Однак аналіз чинного законодавства, судової практики показує масу недоліків і проблем в провадженні суду присяжних, які вимагають свого усунення. Існує необхідність коригування сформованої практики з цього питання, з урахуванням позиції Європейського Суду з прав людини. З'ясовано, що суд присяжних засідателів має більш глибокі проблеми, які породжуються проблемами інших сфер суспільного життя. Відсутність чіткого і детального регламентування з боку законодавця, небажання працювати з такою системою, безвідповідальність і навіть непрофесіоналізм посадових осіб, що складають списки кандидатів у присяжні засідателі, суддів і багато іншого призводять до появи вад у діяльності цього суду. Слід зазначити, що вивчення підходів для вирішення проблем розгляду цивільних справ судом присяжних свідчить про необхідність вдосконалення чинного законодавства.

Ключові слова: суд присяжних, цивільний процес, правовий інститут, закон, вердикт, судочинство, правосуддя, судовий процес, суд, колегія присяжних.

Постановка проблеми. Однією з фундаментальних основ судової системи абсолютно будь-якої демократичної держави є суд присяжних. Його витoki виходять з глибокої давнини: з тих часів, коли людина ще навіть не усвідомлювала поняття держави. Феномен розвитку цього інституту можна

спостерігати в історії ряду зарубіжних країн і, насамперед, в історії української держави. Слід зазначити, що одним із пріоритетних напрямків судової реформи є забезпечення розгляду справи судом за участю присяжних. Саме практичними працівниками судових органів та великою кількістю вчених-процесуалістів активно обговорюються прогалини і недоліки суду за участю присяжних. Наразі ж в Україні відбувається реформування суду за участю присяжних: від скорочення чисельності колегії присяжних в судах до її появи в районних судах. Але чи вирішать ці зміни наявні проблеми при розгляді цивільних справ з участю присяжних, чи підвищиться якість вердиктів і згодом прийнятих судових рішень, або ж необхідно виробляти інші шляхи його модернізації, і якщо так, то які будуть найбільш ефективними – саме ці питання підлягають нагальному вирішенню.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На всіх етапах становлення інституту суду присяжних питання і проблеми практики використання даного суду постійно досліджувались. Опорою при написанні даної роботи стали численні наукові праці вчених юристів та інших вчених, які присвячені темі правосуддя та суду присяжних. Значний внесок у розробку теорії і практики внесли такі вчені, як А.А. Солодков, В.С. Бігун, М.І. Карпенко, Р.П. Качур, Н.Н. Ковалев, А.В. Бандурович тощо. Про постановку питань, які підлягають вирішенню присяжними засідателями, написали свої дисертації В.С. Тертишник, С.Ю. Лисников. Аналіз вердикту присяжних засідателів, його цивільно-правових наслідків проведений в роботі А.А. Солодкова. На основі норм цивільно-процесуального та цивільного законодавства проблеми та шляхи вдосконалення інституту суду присяжних розкриті в праці Б.Й. Тищик. Таким чином, даний інститут потребує більш детального дослідження не тільки в теоретичній частині, а й в практичній. Аналіз судової практики потребує додаткового розгляду та опрацювання.

Метою статті є вивчення багатоаспектної обумовленості інституту присяжних засідателів, виявлення особливостей розгляду цивільних справ за участю присяжних в Україні, аналіз проблем та висунення шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, слід зазначити, предками сучасного суду присяжних вважаються афінська геліея та римський суд постійних комісій. Геліея з'явилась і зміцніла в результаті реформ, проведених в VI–V ст. до н.е. Вона виконувала перехідну роль між судом народних зборів і судом присяжних. У Римі суд присяжних виник як суд постійних комісій, кожній з яких було підсудне певне коло справ залежно від роду злочинів [1, с. 56].

Існують історичні свідчення того, що вперше суд присяжних у класичному вигляді з'явився у Франції за часів правління Людовика Благочестливого в 829 р. До початку XII століття суд присяжних утвердився як невід'ємний елемент англійської правової системи.

У середні віки суд присяжних був забутий. Піонером відродження суду присяжних була Англія. Важливим етапом в розвитку суду присяжних в Англії історики вважають прийняття в 1215 р. Великої Хартії Вольностей, яка обмежила королівську владу на користь парламенту, що і дало певний поштовх до зміцнення суду присяжних [2, с. 103–105].

Наприкінці XVIII ст. у Франції після революції був прийнятий Декрет про судову організацію. Цим декретом було закладено основу демократичного правосуддя, і важлива роль почала належати суду присяжних.

Не дивлячись на те, що суд присяжних в США за основу має англійські правові звичаї, він із самого початку був самобутній. Зокрема, була відкинута ідея цензових обмежень при виборі присяжних і залишений ценз осілості, тобто присяжним може стати будь-який громадянин, який прожив у даному штаті від 7 до 12 років [3, с. 135].

Щодо України, то витоки інституту суду присяжних з'являються до утворення давньоруської держави. Так, «Руська правда» – збірник правових норм при Ярославі Мудрому – встановлювала, що людина, звинувачена в крадіжці, але яка не визнає своєї провини, повинна постати перед дванадцятьма мужами, які і виносили вирок.

Слід зазначити, що спочатку як інститут влади народу суд присяжних в його сучасній формі утворився за часів судової реформи 50-х років XIX століття, яка повинна була врівноважити правову систему українських земель із новим соціально-економічним ладом. Варто зазначити, що на даному періоді суд присяжних – це не самостійна постійно діюча судова установа, а лише особлива форма суду. Колегіальний склад суду мав такий вигляд: двоє-троє професійних суддів і дванадцять місцевих жителів – присяжних засідателів, які були покликані до суду на невеликий термін для вирішення проблеми винуватості чи невинуватості підсудного, посилаючись на почуття справедливості і конкретного життєвого досвіду. Якщо присяжні говорили «не винен», то підсудного звільняли прямо в залі суду, при зворотному вердикті – професійні судді обирали йому міру покарання [4, с. 51].

Наступний етап з 1890 р. до 1917 р. характеризувався становленням суду присяжних в умовах реформаторських і консервативних процесів у судовій політиці. У зв'язку із чим в інститут присяжних постійно вносились зміни, зокрема:

- 1) обмеження компетенції суду присяжних;
- 2) зміна складу суду присяжних.

Третій період формування суду присяжних почався після знищення монархії в лютому 1917 року і приходу до влади Тимчасового уряду. Компетенція присяжних була розширена, скасовувались станові та релігійні розмежування, виникало питання навіть про допуск жінок в засідателі. Постановами Тимчасового уряду заснувався військовий суд присяжних, який є унікальним явищем в світовій практиці.

В історичний період розвитку радянського союзу представники з народу брали участь у здійсненні правосуддя в ролі народних засідателів і становили із професійними суддями єдину судову колегію. Однак вважали, що народні засідателі не представляють собою самостійних суддів, які могли б критично оцінювати події і здатні до незалежних суджень. Гадали, що вони є пасивними спостерігачами, які завжди готові прийняти точку зору судді. Тому, коли в кінці ХХ століття перед розробниками судової реформи поставили завдання створити незалежний і самостійний суд, то згадали про суд присяжних.

Створення і функціонування цього виду суду з України зумовили необхідність вивчення специфіки розгляду справ за участю присяжних.

Головною особливістю розгляду справи за участю присяжних засідателів є розмежування компетенції між професійним суддею і присяжними засідателями. Згідно із Законом України «Про судову систему і статус суддів», народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через засідателів і присяжних. Так, присяжними засідателями не можуть бути особи [5]:

- 1) які не досягли на момент складання списків кандидатів у присяжні засідателі тридцятирічного віку;
- 2) мають не погашену або не зняту судимість;
- 3) визнані судом обмежено дієздатними або недієздатними;
- 4) перебувають на обліку в наркологічному або психоневрологічному диспансері у зв'язку з лікуванням від алкоголізму, наркоманії, хронічних і затяжних психічних розладів.

А.Д. Прошляков зазначає, що до участі в розгляді судом конкретної цивільної справи в ролі присяжних не допускаються також особи, підозрювані або обвинувачені у скоєнні злочинів, які не володіють мовою, якою ведеться судочинство, мають фізичні чи психічні вади, що перешкоджають повноцінній участі в розгляді судом цивільної справи [6, с. 86].

Відповідно до думки Б.Т. Безлепкина, зі списків кандидатів у присяжні виключаються за їх письмовою заявою, по-перше, особи, які не володіють державною мовою, по-друге, особи старше шістдесяти років та священнослужителі [7, с. 15].

На відміну від кримінального процесу, де присяжні залучаються лише за клопотанням обвинуваченого, у цивільному процесі правова природа участі присяжних інша. Так, відповідно до ч. 2 ст. 34 ЦПК України цивільні справи розглядаються колегією у складі одного судді і двох присяжних [8]. Принцип колегіального та одноособового розгляду справи закріплено у ч. 2 ст. 129 Конституції України, згідно з якою судочинство провадиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних. Колегіальність забезпечує можливість ретельного дослідження всіх доказів, правильної та всебічної їх оцінки, ухвалення законного й обґрунтованого рішення у справі. Однак на сьогодні присяжні у своїй діяльності стикаються з цілим комплексом проблем як процесуального, так і організаційного характеру. Слід зазначити, що згідно із приписами ч. 4 ст. 10 ЦПК України присяжні під час розгляду справ керуються Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, а також практику Європейського суду з прав людини як джерело права [9, с. 111].

Механізм прийняття рішень присяжними засідателями відрізняється від механізму прийняття рішення професійним суддею:

1. Він не включає етапи оцінки приводу до прийняття рішення і юридичної кваліфікації.
2. Сукупність суб'єктивних факторів, що впливають на прийняття рішення присяжними, інша, ніж для професійних суддів, вона включає в себе особливості прийняття процесуальної інформації непрофесійними учасниками судочинства. Інший, ніж у професійних суддів, рівень правосвідомості (буденна правосвідомість, відсутність професійної деформації тощо); інші підходи до оцінки отриманої інформації; особливості впливу зовнішнього середовища на присяжних.

Вивчаючи практику роботи судів за участю присяжних, можна відзначити тенденцію про потребу дієвого залучення населення в діяльність судового провадження, оскільки це знижує ризик судових помилок при розгляді самостійного слухання справи суддею; знижується вплив професійного деформування на рішення суду; присутність громадських представників в особі присяжних зобов'язує до вимогливості процедури слухання справи; за участю громадян у винесенні рішення в судовому провадженні збільшується довіра населення до суду. З об'єктивної сторони присутність під час розгляду справи присяжних засідателів сприяє прийняттю неупередженого і справедливого рішення [10].

Розгляд справ за участю суду присяжних додатково виділяє у структурі центральної стадії судочинства додаткові етапи, такі як формування колегії присяжних засідателів, постановка питань, які підлягають вирішенню цієї колегією, напутнє слово головуючого судді, винесення і проголошення вердикту присяжних, а також обговорення юридичних наслідків такого вердикту.

Гострі суперечки і дискусії навколо даної форми судочинства не вщухають з моменту введення інституту присяжних в Україні. Інститут присяжних, незважаючи на свої переваги та особливості, має цілий ряд проблем.

Прихильники даного інституту називають його найскладнішою, але надійною і досконалою формою судочинства, покликаною захищати права, свободи і законні інтереси громадян, виділяючи її з інших форм цивільного провадження за участю народних представників. Противники спираються свої роздуми і доводи на те, що в основу рішень колегії присяжних закладено загальну думку про справедливість, що виходить за межі здорового глузду і закону, а не саму законність.

До найбільш пріоритетних проблем функціонування суду за участю присяжних засідателів в Україні відносять: морально-психологічні, соціокультурні, пов'язані з особливостями менталітету українських людей, історичною традицією і специфікою сучасного українського суспільного розвитку; економічні; і особливо юридичні. Останні, на думку вчених, зав'язані на недоліках і прогалинах сучасного українського законодавства в частині розгляду справ за участю присяжних, його неузгодженості з інститутами континентальної системи права і основними процесуальними принципами [11].

У серіалі «Гарна дружина», присвяченому проблемам американської правосуддя, один із присяжних, відповідаючи на питання про те, чим він керувався при прийнятті рішення, сказав: своєю інтуїцією. Емоції, інтуїція, психологічні особливості особистості, настрої, матеріальна скрута, персональні сімейні проблеми – ось той неповний перелік факторів, який надає безперечний вплив на присяжних і інтерпретацію ними істоти справи, що розглядається.

Доречно буде згадати про існування такої проблеми, як запровадження терміна «суд присяжних» саме в ЦПК України. Але таке поняття може формувати у громадян хибне уявлення про українську модель цього інституту, оскільки вони розуміють під судом присяжних класичну лаву з 12 осіб, які виносять вердикт. Більш того, навіть в законодавчих актах існують грубі колізії у визначенні поняття і статусу присяжних. У статті 63 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» зазначається, що присяжним є особа, у випадках, визначених процесуальним законом, і за її згодою вирішує справи у складі суду разом з суддею або залучається до здійснення правосуддя. Так, наприклад, в Указі Президента України «Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» закладено зовсім інший зміст у визначення цього поняття, оскільки відзначається, що функції присяжних повинні бути відокремлені від функцій професійного судді. Присяжні вирішують у своєму вердикті тільки питання юридичного факту, а професійний суддя на основі вердикту присяжних і норм цивільного права постановляє вирок [12].

Тому одним із шляхів вирішення даної проблеми можна запропонувати необхідність приведення у відповідність один до одного нормативно-правових актів, визначивши та закріпивши на законодавчому рівні єдину модель суду присяжних в Україні.

Варто зазначити, що інформація, яку кандидати в присяжні засідателі повідомляють про себе на етапі опитування, не завжди є достовірною. Кандидат у присяжні засідателі може навмисне приховати інформацію про сімейні, дружні та інші зв'язки з учасниками процесу, про пряму або непряму зацікавленість в результаті справи, що впливає на неупередженість суджень під час прийняття рішення. Відповідальність за достовірність своїх відповідей кандидати в присяжні засідателі несуть тільки процесуальну відповідальність (яка є абсолютно неефективною). При цьому в разі, коли про недостовірну або приховану кандидатами інформацію стало відомо після винесення вироку, присяжних засідателів зовсім не можна притягнути до процесуальної відповідальності [13, с. 98]. Однак виявлення подібних фактів тягне за собою визнання складу суду незаконним, скасування вироків, винесених в суді за участю присяжних засідателів, а також ряд негативних процесуальних наслідків. До перелічених вище проблем слід додати небажання громадян брати участь у процесі в ролі присяжного засідателя, яке пояснюється низьким рівнем правосвідомості і культури в суспільстві, страхом перед кримінальними структурами і сумнівами в тому, що правоохоронні органи зможуть їх захистити, неготовністю взяти на себе відповідальність за рішення, що визначає долю людини.

Рішенням цих проблем може послужити створення спеціальної бази даних, що містить всі необхідні відомості про кандидатів у присяжні засідателі. Це допомогло б спростити, уніфікувати порядок формування колегій присяжних засідателів в судах. Звертаючи увагу на сформовану практику завантаженості помічників, секретарів і суддів, вбачається за необхідне створення спеціальних органів, до компетенції яких входили б формування баз даних, збір даних про кандидатів, вручення їм повісток із зазначенням приблизного терміну виклику, перевірка достовірності інформації про кандидатів та надання списків сформованих колегій судам.

Ухвала Верховного суду Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 11 березня 2020 року у справі № 661/1169/18. ОСОБА_1 подала позов до приватного підприємства «Богданмед», ОСОБА_2, про захист честі, гідності, ділової репутації, відшкодування моральної шкоди. Зазначено посилання на рішення Ради Суддів України від 05 липня 2019 року № 40 «Про роз'яснення деяких питань щодо конфлікту інтересів», в якому роз'яснено, що у судді не виникатиме конфлікт інтересів при розгляді справ, в яких присяжний має даний статус, за умови відсутності приватного інтересу [14].

Питання щодо переліку цивільних справ, під час розгляду яких участь присяжних буде ефективною, неодноразово досліджувалося науковцями. Наприклад, О.В. Колісник зазначає, що до таких справ необхідно зарахувати справи про позбавлення та поновлення батьківських прав, про відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав, про визначення чи зміну місця проживання малолітньої дитини, спори щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї. Так, у разі позбавлення батьківських прав справа має велике значення як для дитини, так і для того з батьків, кого позбавляють цих прав, і тому брати участь у прийнятті рішення мають не лише професійні судді, а й представники громадськості, щоб не суддя з усталеними стереотипами вирішував справу, а представники суспільства з високими моральними якостями, загостреним відчуттям справедливості [15].

Наступним питанням, яке потребує вирішення, є соціальний захист присяжних, який знаходиться на досить низькому рівні. Тому, в першу чергу, необхідно продумати механізм компенсаційних виплат, оскільки фінансування на утримання цього інституту вимагає значних коштів. Водночас у ч. 1 ст. 68 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р. вказується, що присяжним відшкодовуються витрати на проїзд і наймання житла, а також виплачуються добові. Однак, за словами самих присяжних, розмір компенсації становить кілька десятків гривень. Тому очевидно, що бюджетною програмою на здійснення правосуддя територіальними управліннями Державної судової адміністрації України не враховано всі витрати, які може понести присяжний у зв'язку з розглядом справи [16].

На нашу думку, доцільніше і правильніше застосовувати інститут присяжних поетапно в деяких районах. Також можливо непогано було б створення окружних судів, що стане в нагоді при впровадженні медіації та альтернативних способів вирішення конфліктів. Такі суди були б органами не рутинної, а індивідуальної роботи. Для формування у суспільства розуміння присяжних засідателів як елемента культури сьогодення особливо важливим є поширення правових поглядів в різних навчальних закладах і розвиток юридичної науки. Необхідно створювати навчальні програми для майбутніх присяжних і влаштовувати курси, а також почати поступове будівництво системи для їх найбільш правильної і ефективної роботи. Не важливо, якого віку будуть присяжні засідателі, головне – це їхня обізнаність і здоровий підхід до сприйняття правосуддя. Кожна людина, що здійснює роль присяжного, повинна бути обізнаним у сфері права людиною, юридично грамотним і знаючим, що таке справедливість.

Висновки. Підсумовуючи все вищесказане, можна зробити такі висновки. Інститут присяжних є невід'ємною частиною правової, демократичної держави. Цей правовий інститут формує активну громадянську позицію і правосвідомість у громадян, знижує їхню недовіру до судової та правоохоронної системи. Для держави дана форма судочинства – це спосіб боротьби з упередженим розглядом цивільних справ, показник його демократичності, показник того, що права, свободи та інтереси людини понад усе. Для суспільства це прекрасна можливість проконтролювати судову владу, збільшити свою довіру до неї і, нарешті, реалізувати своє конституційне право на участь в управлінні державою. Як правильно зазначає вчений-процесуаліст С.Я. Фурса, після набрання чинності новим ЦПК суд присяжних так і залишився лише декларативною формальністю Конституції України, про нього в Україні практично не згадується, незважаючи на те, що новий ЦПК мав реалізувати положення Основного Закону у повному обсязі.

Diachenko S., Hordiyenko T. Consideration of civil cases with the participation of jurors in Ukraine

The article is devoted to the issues of retrospective analysis of the development of the jury trial in Ukraine, starting from its actual origin in the ancient Russian state and ending with the modern period, analysis of the peculiarities of civil cases involving jurors. But both then and now, controversy over him continues. There are supporters who consider it the most democratic institution in the country, which helps to reduce cases of unilateral and biased civil cases, increase public confidence in justice, and there are opponents who advocate its complete elimination due to a number of existing shortcomings. -political institution of power. It is worth noting that the development of the institution of a jury trial in most civilized countries was based on both the English experience and their own legal traditions and national characteristics. In general, the practice of introducing juries in different countries of the world shows that acting as an indicator of national legal awareness and readiness for reform, the jury, on the one hand, reflects the characteristics of the society in which it operates, and on the other hand - affects changes in professional and everyday legal awareness. Peculiarities of consideration of civil

cases with the participation of jurors are determined. Emphasis is placed on the fact that there is still a division of competence between a professional judge and jurors. The participation of jurors in civil proceedings is aimed at ensuring the tasks of civil proceedings, which include fair, impartial and timely consideration and resolution of civil cases in order to effectively protect violated, unrecognized or disputed rights, freedoms or interests of individuals, rights and interests of legal entities, persons, interests of the state. The administration of justice with their participation is aimed at the observance of civil procedural form, due process, principles of civil procedural law, and the exercise by litigants of their procedural rights and responsibilities. This will increase the personal responsibility of judges for their decisions and rulings in civil proceedings. The procedural position of jurors is regulated by the norms of the Constitution of Ukraine, laws and bylaws. In itself, the idea of such a form of justice with the participation of representatives of the people in order to control the judiciary and increase public confidence in it is quite good, because it benefits both the state and society. However, the analysis of current legislation, case law shows a lot of shortcomings and problems in the jury trial, which require their elimination. There is a need to adjust the existing practice on this issue, taking into account the position of the European Court of Human Rights. It has been found that the jury has deeper problems, which arise from the problems of other spheres of public life. Lack of clear and detailed regulation by the legislator, unwillingness to work with such a system, irresponsibility and even unprofessionalism of officials who compile lists of jurors, judges and much more lead to defects in the activities of this court. It should be noted that the study of approaches to solving the problems of civil cases by a jury indicates the need to improve existing legislation.

Key words: jury trial, civil process, legal institute, law, verdict, judiciary, justice, judicial process, court, board of jury.

Література:

1. Орач Є.М., Тищик Б.Й. Основи римського приватного права. Київ, 2000. С. 154.
2. Ахтирська Н.М. Судове пізнання судом присяжних: вітчизняні сподівання та зарубіжний досвід. *Судова апеляція*. 2012. № 2(27). С. 74.
3. Обрусна С.Ю. Механізм запровадження суду присяжних в Україні історичний досвід та сучасні перспективи. *Форум права*. 2012. № 2. С. 505.
4. Лисенков С. Суд присяжних в Україні. *Вісник прокуратури*. 2001. № 3. С. 80.
5. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 8.04.2021).
6. Кульчицький В., Сидорчук О. Суд присяжних і наукова думка про нього в Україні після судової реформи 1864 р. *Право України*. 2003 рік. № 6. С. 128.
7. Тертишник В.С. Суд присяжних: суть ідей, історичний досвід, перспективи становлення та актуальні проблеми сьогодення. *Юридична Україна*. 2003. № 8. С. 86.
8. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42. С. 419.
9. Євсєєв О.П., Бруслик О.Ю. Конституційні засади запровадження суду присяжних в Україні. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2011. Вип. 22. С. 127.
10. Кондратенкова І.К., Полякова А.В., Дяченко С.В. Принцип публічності публічності судового розгляду як основа права на справедливий суд в цивільному судочинстві. URL: <https://nauka.online.com/wpcontent/uploads/2019/12/KondranenkovaPolyakova-Dyachenko.pdf> (дата звернення: 09.04.2021).
11. Сидорчук В.О., Дяченко С.В. Верховенство права: науковий погляд, нормативне закріплення, судова практика. URL: http://www.lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2018/6_2018/13.pdf (дата звернення: 09.04.2021).
12. Указ Президента України «Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» від 10 травня 2006 року № 361/2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006#Text>.
13. Солодков А.А. Сучасні світові моделі суду присяжних. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2014 р. № 10-2. Том 2. С. 135.
14. Ухвала Верховного суду Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 11 березня 2020 року. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88187562> (дата звернення: 12.04.2021).
15. Колісник О.В. Непрофесійний елемент складу суду у цивільному судочинстві у контексті європейського досвіду. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2008. Випуск 15. URL: http://dspace.nulau.edu.ua/bitstream/123456789/2936/1/Kolisnuk_136.pdf.
16. Закон України «Про судоустрій і статус суддів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 13.04.2021).

ПРИВАТНІ ВИКОНАВЦІ В УКРАЇНІ: ПРАВОВИЙ СТАТУС, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Дяченко С. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту права
Університету державної фіскальної служби України,
адвокат
ORCID ID: 0000-0002-0104-2769

Завадко Д. О.,
здобувач вищої освіти
Навчально-наукового інституту права
Університету державної фіскальної служби України
ORCID ID: 0000-0002-9499-1786

Статтю присвячено встановленню проблемних аспектів у діяльності приватних виконавців в Україні та пошуку шляхів їх удосконалення. Першочергово акцентовано увагу на дослідженні основоположних законодавчих приписів, якими регламентується правовий статус приватних виконавців та окремі аспекти здійснення їх діяльності. Встановлено дефініцію понять «виконавче провадження», «виконавчий документ», розуміння яких необхідне для коректного трактування головних ідей, що викладені у статті. Розглянуто: проблему, пов'язану з обов'язковим страхуванням цивільно-правової відповідальності приватних виконавців, встановлено фактичне порушення принципу реальності статті 24 Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів», приписи якої досить часто виконуються некоректно з об'єктивних причин; проблему недосконалості матеріально-технічної бази; проблему об'єднаного виконавчого провадження із неоднорідним суб'єктним складом, а саме необхідність законодавчого закріплення розподілу винагороди; проблему оскарження виконавчих написів нотаріуса у судовому порядку, виключна формалізованість якого призводить до зниження ефективності правового регулювання. Запропоновано можливі шляхи вирішення для кожного випадку. Також розглянуто вплив на приватно-виконавчу діяльність змін у законодавстві, спричинених встановленням карантинних обмежень в Україні, а саме проблемних аспектів поновлення та продовження процесуальних строків по справам, стороною в яких є приватний виконавець.

Проаналізовано судові рішення різних інстанцій, які на практиці підтверджують актуальність вивчення проблемних аспектів у діяльності приватних виконавців та пошук засобів їх вирішення задля підвищення рівня їх ефективності.

Ключові слова: виконавче провадження, приватний виконавець, виконавчий документ, практика, пандемія.

Постановка проблеми. Питання підвищення ефективності діяльності приватних виконавців в Україні не втрачає актуальності протягом всього періоду незалежності. Головною ідеєю впровадження інституту приватного виконання судових рішень та рішень інших державних органів є підвищення відсоткового показника виконаних рішень шляхом впровадження ринкових стимулів та формування конкурентного середовища. За таких умов цілком послідовно постає питання виокремлення проблемних аспектів, які гальмують розвиток даного інституту, та пошуку шляхів їх подолання.

Загалом, результати виконавчої діяльності перебувають у причинно-наслідковому зв'язку та здійснюють безпосередній вплив як на соціальні аспекти діяльності держави, що виявляється у забезпеченні гарантій для учасників суспільних відносин на захист та відновлення порушених прав, так і на економічне життя держави, оскільки забезпечують відповідні гарантії для суб'єктів, які займаються господарською діяльністю.

Ступінь вивченості проблематики. Фундаментальні дослідження інституту приватного виконання судових рішень та рішень інших державних органів здійснювали такі вчені, як Короєд С.О., який

комплексно висвітлив загальні положення правового статусу приватного виконавця в Україні; Гарієвська М.Б., якою було здійснено дослідження правового статусу виконавчого напису та порівняння механізму вчинення виконавчого напису із іншими виконавчими документами; Цегель В.В., який зосередив увагу власного дослідження на вихідних засадах діяльності приватних виконавців; Салогуб Л.Є., якою було висвітлено проблему визначення повноважень приватного виконавця та інші.

З огляду на те, що даний інститут функціонує не досить тривалий час, у його доктринальному висвітленні є досить значна кількість «білих плям», які потребують більш детального вивчення.

Мета статті полягає у встановленні основних елементів правового статусу приватних виконавців в Україні, пошуку недоліків системи забезпечення діяльності приватних виконавців та розробки шляхів підвищення ефективності їх діяльності.

Досягнення поставленої мети здійснюється шляхом вирішення таких завдань:

- аналіз та відображення головних положень нормативно-правових актів, в яких закріплюється статус приватного виконавця в Україні та відповідно до яких відбувається регламентація його професійної діяльності у сфері виконання рішень суду та інших державних органів;
- виокремлення та розкриття сутності недосконалостей у законодавчій, правозастосовчій та матеріально-технічній сферах забезпечення діяльності приватного виконавця;
- пошук та висвітлення судової практики на підтвердження окреслених проблемних аспектів діяльності приватних виконавців;
- розробка першочергових кроків, необхідних для ліквідації негативного впливу зазначених проблем на показники ефективності діяльності суб'єктів приватного виконання рішень;
- дослідження проблемних аспектів поновлення та продовження процесуальних строків по справам, стороною в яких є приватний виконавець.

Виклад основного матеріалу. 11 вересня 1997 року набрала чинності ратифікована Верховною Радою України Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Нормою даного міжнародного договору кореспондується: «Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього обвинувачення» [3, ст. 6]. Саме задля підвищення ефективності реалізації даного правового припису з 2016 року в Україні почато процедуру переходу від моноцентричної системи виконання судових рішень до її комбінованого вигляду.

Задля подальшого вивчення предмету дослідження необхідно встановити окремі елементи понятійно-категоріального апарату, які будуть широко використовуватись протягом подальшого дослідження.

Першочергового визначення потребує поняття виконавчого провадження. Під даним поняттям у правовій доктрині традиційно розуміють «сукупність дій органів державного (приватного) виконання і державних (приватних) виконавців, спрямованих на примусове виконання рішень суду та інших органів, які підлягають примусовому виконанню» [4, с. 291]. Окрім цього, важливим є розкриття поняття виконавчого документу, який преебуває у нерозривному зв'язку із предметом дослідження. Отже, «виконавчими документами є письмові, оформлені за встановленою формою і змістом документи, які видаються судом та іншими юрисдикційними органами для примусового виконання постановлених ними рішень, ухвал та інших актів» [4, с. 290].

Правовий статус та виключний перелік випадків, за яких примусове виконання покладається на приватного виконавця, встановлено ч.1, 2 ст. 5 та ст. 3 Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» (Далі – Закон).

Частиною 2 статті 18 Закону встановлено виключний перелік вимог, що висуваються до особи, яка має намір здійснювати приватну виконавчу діяльність. Да них відносяться: наявність громадянства України, досягнення 25 років, наявність вищої юридичної освіти не нижче 2-го рівня, успішне складання кваліфікаційного іспиту, відсутність незнятої чи непогашеної судимості тощо [5, ст. 18].

Зазначені вимоги, на нашу думку, цілком співвідносяться з аспектами діяльності приватного виконавця, оскільки примусове виконання судових рішень та рішень інших органів потребує від кандидата на заміщення посади приватного виконавця відповідної правничої компетенції, досвіду практичної юридичної діяльності та високого рівня морально-етичних якостей.

Існує також спектр законодавчо передбачених обмежень, які розповсюджуються на професійну діяльність у представників приватно-виконавчої діяльності в Україні, до них віднесено: – заборону на здійснення діяльності у разі внесення до Єдиного реєстру приватних виконавців запису про зупинення або припинення права на таку діяльність; – заборону діяльності приватних виконавців без наявності чинного договору страхування цивільно-правової відповідальності; – збереження права власності на матеріали виконавчого провадження та архіву приватного виконавця за державою; – встановлення чітко визначеного порядку подання Мін'юсту України інформації про діяльність приватного виконавця; – обов'язок організації офісу в межах виконавчого округу.

Деякі із зазначених обмежень, на нашу думку, переростають у проблемні аспекти, які, у свою чергу, призводять до зниження ефективності діяльності приватних виконавців.

Перша проблема виходить із приписів, які задекларовано ч. 1 ст. 24 Закону, в якій йдеться про обов'язок страхування цивільно-правової відповідальності суб'єктом приватної виконавчої діяльності. Даною статтею закріплений механізм індивідуального забезпечення відшкодування шкоди, завданої діяльністю приватного виконавця, який, на нашу думку, значно поступається варіанту колективного страхування, що досить успішно діє на Заході.

Головною причиною скасування діючого формату страхування цивільно-правової відповідальності приватних виконавців є масова економія (особливо серед молодих спеціалістів) на забезпеченні потенційної можливості відшкодування шкоди, нанесеної власними діями, що виливається у придбання більш бюджетних договорів обов'язкового страхування, які мають обмежений, досить низький розмір ліміту відповідальності та високу відсоткову ставку франшизи – суми, що не відшкодовується страховою компанією при виникненні страхового випадку. Дана ситуація потенційно може призвести відразу до декількох негативних наслідків: неможливості повноцінного захисту прав особи, якій було нанесено матеріальної шкоди діяльністю приватного виконавця; зменшення кількості кваліфікованих кадрів серед приватних виконавців; нанесення репутаційної шкоди всьому інституту приватного виконання судових рішень в Україні.

На протигагу наявному статусу-кво ми вважаємо більш оптимальним рішенням страхувати цивільно-правову відповідальність не окремих виконавців, а Асоціації в цілому, члени якої змогли би наповнювати спільний фонд щомісячними транзакціями, які будуть дорівнювати 1/12 частині від загальної суми річного полісу.

На підтвердження актуальності проблеми, зазначеної вище, звернемося до правової позиції Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду, яка знайшла своє відображення у постанові від 23 грудня 2020 року по справі № 234/16985/17. ПАТ «Енергомашспецсталь» – боржник у даній справі – в обґрунтуванні неправомірності вимог стягувача посилається на порушення приватним виконавцем умов ст. 24 Закону, оскільки загальна сума стягнення майже вдвічі перевищує ліміт відповідальності за договором обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності.

У мотивувальній частині суддівський склад Верховного Суду висловив нормативно обґрунтовану позицію із даного приводу. Посилаючись на Прикінцеві та перехідні положення Закону та враховуючи досліджені обставини справи, суд дійшов висновку про неправомірність дій приватного виконавця у зв'язку з невідповідністю їх законодавчим вимогам. Отже, суд встановив, що приватний виконавець відкрив провадження у справі, в якій він не мав права виконавчої діяльності в силу норм чинного законодавства. Зазначений висновок став однією із причин відмови в касаційній скарзі та залишення постанови апеляційного суду Донецької області від 18 січня 2018 року без змін.

Даний випадок додатково підтверджує попередньо висунуту позицію стосовно доцільності реформування процедури та умов страхування цивільно-правової відповідальності приватних виконавців [6].

Наступний проблемний аспект діяльності приватних виконавців виходить із недосконалості digital – аспекту забезпечення функціонування системи приватного виконання рішень. Ця проблема є комплексною та включає в себе: відсутність спеціального доступу виконавця до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань для спрощення процедури відслідковування корпоративних прав боржників, відсутність окремого типу облікового запису в Єдиному реєстрі боржників та Автоматизований системі виконавчого провадження для помічників приватного виконавця та фактичну неможливість автоматизованого накладення арешту на майно боржника через непопулярність даної системи серед фінансових установ в Україні. Рішення зазначених проблем повинно бути нормативно закріплене та реалізоване шляхом програмного удосконалення функціональності зазначених ресурсів.

Значним проблемним аспектом є питання врегулювання зведеного виконавчого провадження у частині пріоритетності та розподілу винагороди за його виконання.

За умови, якщо боржником у декількох провадженнях є одна і та сама особа, існує законодавчо закріплена можливість об'єднати їх у зведене виконавче провадження [7, ст. 30]. Проблемні аспекти виникають у випадку, коли такі провадження потрапляють до різних виконавців – до приватного та до державного. За такої умови права стягувача, який подав виконавчий документ до державної служби, можуть бути порушеними через меншу оперативність державних структур у порівнянні із приватними виконавцями. Оскільки будь-яка особа зможе першою звернути стягнення на все майно боржника на користь свого клієнта, незважаючи на те, хто із стягувачів першим пред'явив виконавчий документ на виконання.

Для усунення недоліків виконавчої системи у цьому аспекті, на нашу думку, необхідно встановити пріоритетність виконавця залежно від дати пред'явлення виконавчого документу та здійснити

градацію винагороди, за якою перший виконавець отримає 70%, а решту буде розділено поміж виконавців, що заявили матеріальні вимоги до боржника пізніше.

Наступним проблемним аспектом, який потребує вирішення, є законодавче закріплення виконавчого напису як виконавчого документа.

Під вчиненням виконавчого напису прийнято розуміти дію, сутністю якої є посвідчення права стягувача на витребування з боржника грошових коштів чи майна. Ключовою особливістю та відмінністю виконавчого напису від інших виконавчих документів є його безспірність та відсутність встановлення, зміни або припинення прав чи обов'язків.

Метою вчинення виконавчого напису є забезпечення права стягувача на примусове виконання зобов'язання боржником у позасудовому порядку. Безспірність як обов'язкова умова здійснення виконавчого напису підтверджується формально – шляхом надання пакету документів, виключний перелік яких встановлено Постановою Кабінету Міністрів України від 29 червня 1999 р. № 1172 «Про затвердження переліку документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріуса» (Далі – Постанова КМУ) [8].

Якщо нотаріусом не буде дотримано вимог, які встановлені зазначеною постановою, боржник має змогу на реалізацію власного права на визнання відповідного виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню. Зазначена категорія справ є доволі розповсюдженою у судовій практиці.

Для прикладу розглянемо заочне рішення Ленінського районного суду міста Запоріжжя від 09 квітня 2021 року по справі № 334/5774/20 про визнання виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню. Позовні вимоги обґрунтовано порушенням норм Постанови КМУ в частині надання необхідних документів для визнання правовідносин безспірними.

При винесенні рішення суддя керувався статтями 15, 16, 18 ЦК України, 50, 87, 88 Закону України «Про нотаріат» та здійснював посилання на правову позицію Верховного Суду України, що викладена у постанові від 23.06.2020 року у справі № 645/1979/15-ц, відповідно до змісту якої порушення прийнятого порядку вчинення виконавчого напису слугує достатньою підставою для визнання виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню [9].

Проте факт передачі стягувачем відповідного переліку документів нотаріусу жодним чином не посвідчує відсутність потенційного спору стосовно заборгованості. З огляду на це, на нашу думку, суд не повинен обмежуватися виключно перевіркою дотримання формальної сторони стягнення за виконавчим написом, оскільки такий підхід слугує розтягуванню процедури виконання, марнуванню часу суб'єктів приватного виконання та, як наслідок, зниженню оперативності відновлення порушених прав стягувача, що негативно впливає на загальні показники ефективності всього інституту приватного виконання судових рішень та рішень інших державних органів. Більш оптимальною рекомендацією для суду буде комплексна перевірка доводів сторін із метою встановлення реального стану речей: наявності чи відсутності заборгованості та визначення її реальних розмірів.

Досить актуальним для розгляду є питання поновлення та продовження процесуальних строків за умови введення карантинних обмежень по справам, стороною в яких є приватний виконавець.

«Для усунення певних незручностей, які пов'язані з пропуском чи закінченням цивільних строків, процесуальним законом передбачено їх поновлення чи продовження» [10].

«Для вирішення питання про поновлення процесуального строку вагоме значення має поважність причини, унаслідок якої він був пропущений. Поважною є причина, що об'єктивно унеможливила або ускладнювала вчинення певної процесуальної дії у визначений строк. Зокрема, це може бути тимчасова непрацездатність, службове відрадження, стихійне лихо тощо. Однак визнання причини поважною залежить тільки від розсуду суду» [11, с. 154].

Правову позицію із даного питання викладено у ухвалі Київського апеляційного суду від 30 жовтня 2020 р. по справі № 756/1927/15-ц, виданій за результатами розгляду клопотання про поновлення пропущеного процесуального строку апеляційного оскарження. Судом було визнано достатніми міркування сторони з приводу того, що її діяльність як приватного виконавця зазнає вагомих обмежень за умови введення карантину. Заявник посилався на необхідні обмеження у пересуванні, перехід до режиму самоізоляції, який передбачає дистанційний документообіг. Сукупність даних факторів призвела до неможливості слідкувати за процесуальними строками та безперебійно отримувати кореспонденцію. Крім цього, приватний виконавець посилався на неможливість підтвердити обставини документально, що пов'язано з організацією робочого процесу таким чином, щоб максимально зменшити імовірність розповсюдження гострої респіраторної хвороби «COVID – 19».

Судом також підтверджено, що діяльність приватного виконавця носить небезпечний характер за такої фабули, оскільки пов'язана з регулярними контактами з фізичними особами, перебуванням у житлових приміщеннях та вчиненням інших виконавчих дій.

Визнання даних фактів судом фактично підтверджується задоволенням клопотання приватного виконавця та поновленням процесуального строку на оскарження ухвали Оболонського районного суду міста Києва від 28 квітня 2020 року [12].

Проблема даної ситуації полягає в неможливості надання об'єктивного та ґрунтовного висновку суддею в силу неможливості здійснення жодної емпіричної перевірки фактів, на які посиляється приватний виконавець. Розгляд справ у подібний спосіб, на нашу думку, не відповідає завданням цивільного процесу у частині справедливого та неупередженого розгляду справ та відкриває опцію для зловживання процесуальними правами.

Висновки. Отже, підсумовуючи, необхідно зазначити, що інститут приватного виконавця є комплексно визначеним та впорядкованим законодавчими актами, що регулюють його діяльність. Чітко окреслено питання вимог до кандидата на зайняття даним видом діяльності, його повноваження, визначено контролюючі органи та шляхи взаємодії із державними структурами. Питання щодо складності визначення рівня легітимності продовження та поновлення строків у період пандемії залишається відкритим та потребує обов'язкового нормативного закріплення. Окрім цього, існує широкий комплекс проблемних аспектів, які знижують ефективність їх діяльності та потребують реформування. У своєму розгляді ми зупинилися на недосконалоості страхування цивільно-правової відповідальності приватних виконавців, проблемах у роботі реєстрів, невизначеності окремих патернів поведінки суб'єктів діяльності з виконання рішень за умови зведеного виконавчого провадження, питань процедури розгляду справ у суді про визнання виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню та проблемних аспектів. Для усунення зазначених проблем ми вважаємо доцільним: здійснити перехід від індивідуального страхування цивільно-правової відповідальності приватних виконавців до колективної; розробити оновлення ключових реєстрів у відповідності до ідей, зазначених в основній частині статті; встановити градацію винагороди у зведеному виконавчому провадженні та розширити повноваження суддів стосовно розгляду по суті справ про визнання виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню. Реалізація даних кроків, на нашу думку, призведе до закономірного підвищення рівня ефективності діяльності приватних виконавців в Україні.

Diachenko S., Zavadko D. The private performers in Ukraine: legal status, problems and development prospects

The article is devoted to the establishment of problematic aspects in the activities of private performers in Ukraine and the searching for ways of their improving. First of all, the attention is focused on the learning of basic legal requirements, which regulate the legal status of private executors and the certain aspects of their activities. The article also includes the definitions of the concepts enforcement proceedings, executive document, which are necessary for the correct interpretation of the main ideas of the item. The problem related to the obligatory insurance of civil liability of private performers; the problem of imperfection of material and technical base; the problem of joint enforcement proceedings with a heterogeneous subject composition, namely the need of legislative securing the distribution of remuneration; the problem of appealing the notaries' execution writs in a court, which causes the decrease of legal regulation effectiveness, have been established. The possible solutions for each case have been suggested. The impact on the private enforcement activity of changes in the legislation caused by the establishment of quarantine restrictions in Ukraine, namely the problematic aspects of renewal and extension of procedural deadlines in cases in which a private executor is a party, is also considered.

The court decisions of various instances which confirm urgency of studying some problematic aspects in private executors' activity for increase the level of their efficiency have been analyzed.

Key words: enforcement proceedings, private performer, executive document, practice, pandemic.

Література:

1. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р (зі змінами) / База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
2. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2004, № 40-41, 42, ст. 492.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : з поправками, внесен. відповідно до положень Протоколів №№ 11 та 14 з Протоколами №№ 1, 4, 6, 7, 12 та 13).

Право України. – 2013. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

4. Цивільний процес України : практикум / С. В. Дяченко, Ю. Ю. Рябченко, Л. О. Самілик. Ірпінь : Університет ДФС України, 2020. 312 с. (Серія «На допомогу студенту УДФСУ»; т. 70). стор. 290. URL: http://ir.nusta.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/5861/1/6106_IR.pdf.
5. Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень та рішень інших органів: Закон України від 2 червня 2016 року № 1403-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. База даних «Законодавство України». ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1403-19#Text>.
6. Постанова по справі від 23 грудня 2020 року, № 234/16985/17/ Верховний Суд. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93793562>.
7. Про виконавче провадження : Закон України від 22.07.2016. № 1404-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. / База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text>.
8. Про затвердження переліку документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріуса : постанова Кабінету Міністрів України від 29.06.1999 р. № 1172 / *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1172-99-п>.
9. Заочне Рішення по справі від 09 квітня 2021, № 334/5774/20 / Ленінський районний суд м. Запоріжжя. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93793562>.
10. Дейнеко О. В., Дяченко С. В. Актуальні питання поновлення та продовження процесуальних строків у цивільному судочинстві під час пандемії. *Електронне наукове фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал»*. № 9/2020. С. 371. URL: http://lsei.org.ua/9_2020/17.pdf.
11. Цивільне процесуальне право України : навчальний посібник / С.С. Бичкова, В.І. Бобрик, І.О. Ізарова та ін. ; за ред. С.С. Бичкової. 2-е вид., доп. і перероб. Київ : Атіка, 2007. 404 с.
12. Ухвала по справі від 30 жовтня 2020 року, № 756/1927/15-ц / Київський апеляційний суд. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92547156>.

ПРАВОВОЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИСЯЖНИХ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Дяченко С. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту права
Університету державної фіскальної служби України,
адвокат
ORCID ID: 0000-0002-0104-2769

Мельник Т. Р.,
здобувач першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
Навчально-наукового інституту права
Університету державної фіскальної служби України
ORCID ID:

Стаття присвячена пошуку способів вдосконалення інституту присяжних у цивільному судочинстві України за допомогою аналізу вітчизняного законодавства та прогресивного іноземного у цій сфері. Розкритий досвід функціонування присяжних у судочинстві зарубіжних країн відповідно до його основних моделей у світовій юридичній практиці. Було проаналізоване законодавче регулювання цієї сфери, вказані фундаментальні нормативно-правові акти та виділені способи удосконалення інституту в Україні.

Було зазначено, що український суд присяжних має свої особливості, а саме в нашому законодавстві чітко прописані вимоги та гарантії щодо тих осіб, які реалізують повноваження присяжного, до основних вимог належить: наявність статусу громадянина України, досягнення тридцятирічного віку, постійне проживання на території, де поширюється юрисдикція певного окружного суду.

Також у роботі було визначено: у світі існують певні моделі суду присяжних, а саме європейська – змішана та англо-американська – класична. Окрема увага приділяється таким країнам, як США, Англія та Уельс, відбувається їх правове порівняння з Україною.

Було проаналізоване не тільки чинне вітчизняне й закордонне законодавство, а і практика з питань функціонування присяжних у суді. Розглянуті думки науковців щодо теми та визначено розбіжності у їх твердженнях, одні вчені наголошують на важливому значенні інституту у правовій системі нашої країни, інші нехтують його результативністю, якістю та необхідністю.

У роботі висвітлена думка щодо існування великої відмінності української моделі інституту присяжних від англо-американської.

Присвячена велика увага необхідності запровадження механізму регулювання спрощеного порядку, за допомогою якого залучатимуть громадян до участі у правосудді, будуть формувати список присяжних; розглянутий спосіб забезпечення своєчасного судового розгляду, реалізувати це пропонують завдяки можливості вибуття присяжних з розгляду справи; пропонуються внесення змін до кількості присяжних на судовому засіданні та до бюджетна програми з реалізації правосуддя, яка на даний час не покриває усіх витрат.

Ключові слова: присяжні, інститут присяжних, суд присяжних, цивільне судочинство.

Постановка проблеми. У нашій державі, як відомо, досі триває процес формування громадського суспільства, де громадські права людей регулюються законами України та міжнародними нормативно-правовими актами. Незалежність у судовій владі – це прояв громадянської спільноти, де суд являє собою не складову частину системи державного управління, а є незалежним посередником між суспільством та владою, а це встановлюється завдяки безпосередній участі громадськості в діяльності, організації судової влади. Державі необхідно за допомогою судів забезпечувати законність серед суспільства, дотримання положень законів України.

У міжнародних нормах не говориться про обов'язковий суд присяжних, наявність такого інституту – це внутрішнє питання кожної країни, але зазначається про справедливий, неупереджений, незалежний суд, який діє на основі законів.

Основний закон нашої країни однозначно не регламентує діяльність інституту присяжних, положення щодо нього розміщені в Законі України «Про судоустрій та статус суддів».

Актуальність дослідження обумовлюється тим, що окреме провадження у цивільному судочинстві є досить важливою формою, що має за мету встановлення деяких юридичних фактів, ця процедура регламентується лише завдяки розділу IV Цивільно-процесуального кодексу України та вищезазначеного нормативно-правового акта, де відсутнє чітке урегулювання їх діяльності, воно не охоплює всієї повноти інституту. Нормативно врегулювати діяльність присяжних є важливим завданням, адже вони є інструментарієм у виконанні положень Головного закону України, що гарантує безпосередню участь народу у здійсненні правосуддя.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Тему правового регулювання діяльності присяжних у цивільному процесі останнім часом досліджувалась національними та зарубіжні вченими, до яких можна віднести: С.О. Іваницького, В.М. Коваль, О.В. Колісник, В.В. Комарова, І.Є. Марочкіна, Л.М. Москвич, І.О. Русанову, О.О. Сидорчук, В.П. Тихого, С.Я. Фурсу тощо.

Методологічною основою нашого дослідження стали праці В.М. Тертишник, Н.С. Солнишкіна, І.В. Федоров та інші.

Мета даної роботи полягає в пошуках способів вдосконалення інституту присяжних у цивільному судочинстві за допомогою аналізу вітчизняного законодавства та іноземного у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Справедливим судовим розглядом вважається поняття, що увібрало в себе взаємопов'язані елементи, воно закріплене не тільки в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [1], в якому вказано й про невід'ємні гарантії європейських стандартів правосуддя – основоположні засади верховенства права, права особи на судовий захист тощо [2], а й у великій кількості інших міжнародних актів, до прикладу наведемо кілька з них: Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р. тощо. Але фундаментальними положеннями є саме ті, що вказані у ч. 1 ст. зазначеної нами вище Конвенції [1; 3].

Говорячи про вітчизняне законодавство, можна вказати, що одним із інструментів додержання справедливого судового розгляду має бути інститут присяжних. Лише кілька років назад в українському судочинстві термін «присяжні» навіть не існував, а використовувалось поняття «народні засідателі», 11 березня 2017 року набув чинності Закон від 09.02.17 р. № 1847-VIII «Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України щодо розгляду справ за участю присяжних», яким було введено у цивільний процес заміну вищевказаних термінів [4]. Присяжні повинні притримуватись принципів цивільного процесуального права, наприклад, засади законності, відповідно до якої обов'язком суду та всіх учасників процесу є дотримання норм матеріального, процесуального права задля поставленої мети [5].

Відповідно до статті 63 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» присяжним є особа, яка відповідає вимогам вітчизняного законодавства, за власною згодою залучається до вирішення різноманітних справ із суддею або є залученою до здійснення правосуддя [6].

У ст. 124 Головного закону України зазначається, що народ нашої держави активно бере участь у реалізації правосуддя за допомогою присяжних [7]. Вказана норма знайшла своє місце і у ч. 4 ст. 293 Цивільно-процесуального кодексу нашої держави, який встановлює точний список справ окремого провадження із присутністю присяжних. Відсутніми є норми у цивільному законодавстві, які б точно описували діяльність та статус присяжних у судочинстві. Наразі регламентація відбувається через ч. 2 ст. 34 Цивільного процесуального кодексу нашої держави, де зазначається, що присяжні, які здійснюють правосуддя, можуть користуватися всіма правами, які є в судді [8].

Але є чітко встановленими вимоги щодо тих осіб, які, на думку законодавця, можуть мати повноваження присяжного, а саме особа зі статусом громадянина України, якій є тридцять років, вона проживає на постійній основі на території, де поширюється юрисдикція певного окружного суду (районного, міжрайонного тощо). Також законодавство дає перелік тих осіб, які не можуть включатися до списків присяжних громадян: особи із обмеженою дієздатністю або зовсім недієздатні, особи, що досягли віку шістдесят п'ять років, народні депутати, судді, прокурори та інші представники державних служб, особи, що не володіють українською мовою тощо [6].

Український суд присяжних має свої особливі ознаки, вітчизняне законодавство, а саме частина перша статті 68 ЗУ № 1402 вказує, що присяжним за час виконання поставлених перед ними обов'язків у суді здійснюється виплата винагороди, яка встановлюється, враховуючи посадовий оклад судді місцевого суду з урахуванням часу, який було відпрацьовано в порядку, визначеному Державною судовою адміністрацією нашої держави; за час, протягом якого присяжні виконують свої обов'язки, за місцем їх основної роботи зберігаються гарантії та пільги. Також важливим є те, що присяжним відшкодовують витрати на проїзд, найм житла, виплачуються добові [6]. Зі слів осіб, які виконували функції присяжних, розмір компенсації складає кілька десятків гривень [9]. Очевидним є для нас й те, що бюджетна програма зі здійснення правосуддя територіальними

управліннями зазначеної нами вище адміністрації не враховує всі витрати, які несуть присяжні під час розгляду відповідних справ.

Досить цікавою є практика з питань функціонування присяжних у суді, так, наприклад, у постанові Львівського апеляційного суду від 18.08.2020 № 447/2283/19 було визначено, що присяжні, які виконують свої обов'язки у суді, не є частиною зайнятого населення, яке вказане у частині першій статті 4 Закону №5067, адже аналіз Закону №1402 говорить нам про те, що виконання роботи присяжного у суді є обов'язком громадянина, залученого до здійснення правосуддя [10]. Доречно до цього прикладу буде розглянути частину першу статті 119 Кодексу законів про працю України, де вказано, що під час виконання державних, громадських обов'язків, якщо вони здійснюються у робочий час, за працівниками зберігається їхнє місце роботи, посада, а також середній заробіток. Час, коли присяжні виконують обов'язки у суді, зараховують до усіх видів трудового стажу [11]. Гарантії незалежності та недоторканності суддів поширюються й на присяжних. За доречними клопотаннями присяжних заходи безпеки щодо них можуть уживатися і після закінчення виконання функцій у суді [6].

Додамо також, що частиною другою статті 34 Цивільно-процесуального кодексу України встановлено, що у випадках, які вказані у законодавстві, у судах першої інстанції розглядають цивільні справи колегією у складі: один суддя, два присяжних, які здійснюючи правосуддя мають усі права судді [8]. До прикладу наведемо практику застосування вказаних вище норм. Так, у постанові Запорізького Апеляційного суду від 21.10.2020 № 333/4233/20 визначено випадок, коли суддя Каретник Ю.М. не мала права розглядати дану справу разом із присяжним ОСОБА_1 як учасником справи, а мала направити її до Запорізького апеляційного суду для визначення належної підсудності.

Вирішуючи дану справу по суті, був порушений встановлений порядок визначення підсудності справи у цивільному процесі за участі присяжного, який під час виконання своїх повноважень має права та обов'язки судді у складі суду по окремим категоріям справ, саме це призвело до того, що її розгляд відбувався неповноважним складом суду [12].

Думки науковців щодо інституту присяжних загалом, його регламентації є досить різними, одні зазначають його важливе значення у правовій системі нашої країни, інші нехтують його результативністю, якістю та необхідністю. Учений О.Ф. Коні вважає, що зразком безкорисливості у праці та усвідомленості в своїй моральній відповідальності перед суспільством є присяжні, які розглядають справи з погляду життєвої правди [13, с. 54].

А науковець В. Федоров у своїх роботах вказує, що впровадження цього інституту в реаліях сучасної України – це лише декларативне бажання органів державної влади та їх посадових осіб показати прагнення до європейських стандартів правової системи [14]. Його думка має раціональний характер, адже суд присяжних у нашій державі навряд чи можна визнати результативним, він не має чіткого законодавчого підґрунтя.

Також існують й інші недоліки, яких потрібно позбутись задля забезпечення ефективної діяльності у судовому процесі присяжних. Найголовнішим пунктом є професійний відбір членів суду присяжних. У вітчизняному законодавстві для того, щоб здійснювати їх повноваження, не обов'язково мати юридичну освіту, реалізовувати правосуддя може особа, що погано розбирається у юриспруденції. Вчений В.М. Тертишник стверджує, що пропонувати особам, які неосвічені у юриспруденції, виносити висновки щодо юридичних проблем по суті – означає принижувати ідею суду присяжних [15, с. 223].

Під час дослідження правового регулювання діяльності присяжних у цивільному судочинстві особливої уваги потребує прогресивний досвід іноземних країн, адже на основі нього можна прийти до висновків щодо відмінностей та ймовірних позитивних шляхів удосконалення інституту присяжних в нашій державі.

Так буде доцільно зазначити, що у світі існує дві моделі суду присяжних, а саме європейська – змішана; англо-американська – класична. Принцип класичної полягає в тому, що присяжні самостійно приймають рішення, без судді. Змішана модель проявляється в тому, що присяжні спочатку займаються дослідженням матеріалів справи, а потім ухвалюють рішення разом із суддею.

Візьмемо до прикладу США, Конституція якої встановлює, що усі судові процеси мають проводитись за участі присяжних. Дане положення було розширене поправкою VI до Конституції США, відповідно до якої при будь-якому переслідуванні обвинувачена особа має право на терміновий суд незалежний присяжних того штату, де був вчинений злочин, та поправкою VII, що вказує на можливість застосовувати суд присяжних у цивільних справах.

У США ці суди мають певну класифікацію: велике журі (кримінальні справи), мале журі (кримінальні справи) та суд присяжних у цивільних справах – в усіх позовних провадженнях, що засновані на загальному праві, де сума позову більша ніж 20 доларів, існує право на суд присяжних. Ні один факт, розглянутий присяжними, ніяким чином не буде переглянуто будь-яким судом США інакше, ніж відповідно до положень загального права.

Присяжним у США роботу оплачують, 40 доларів на день. Якщо суд займає більше ніж десять днів, то присяжні одержують платню, яка складає 50 доларів. Присяжним у США, як і в Україні, відшкодовують транспортні витрати. Вони одержують грошову допомогу, яка сплачується за їхнє харчування, проживання [16].

Для досконалого аналізу проведемо дослідження країн Англії та Уельсу з відповідного питання. У цих державах суд присяжних розглядають як основну частину правової системи, але конституційне місце інституту журі в Англії та Уельсі є уразливою частиною через неписану конституцію. Їх діяльність регулюють за допомогою Закону про журі 1974 року з поправками у 2017 році [17]. Суд присяжних в Англії та Уельсі застосовується у справах як цивільних, так і кримінальних.

Зазначимо, що суд зовсім не виплачує заробітну плату присяжним, але останні мають право вимагати компенсацію щодо витрат на проживання, харчування, транспортування. Є ряд прав, гарантій та обов'язків, які мають присяжні під час судового процесу, до прикладу: явка в суді у точно визначений час – обов'язкова; під час судового засідання присяжні можуть робити записи, але розголошення різноманітної інформації, яка стосується справи є забороненою дією; після того як журі склали присягу, вони мають право займати виключно спеціально підготовані для них місця у залі; присяжні ознайомлюються із обов'язком зберігати таємницю судового процесу на початку кожного судового процесу.

Встановлюється й відповідальність за порушення обов'язкових положень. Наприклад, в Англії особа, що з певним наміром розкриває інформацію про висловлені заяви, думки, аргументи, що подані журі в процесі їх розгляду, несе відповідальність у вигляді штрафу або тюремного ув'язненням строком до двох років. Явка присяжних у суді є їх обов'язком, ігнорувати суд без наперед зробленого повідомлення про це карається у вигляді штрафу – 1000 фунтів стерлінгів. Якщо порівнювати ці положення з нормами США, то там ці особи повинні сумлінно реалізовувати свої обов'язки та відвідувати судові засідання. Пропуск судового розгляду не є порушенням, але тільки якщо це трапилось один раз. Особа, яка пропустила розгляд у суді, лише розміщується у певній базі та викликається в інший раз. Але зазначмо, що свідоме ігнорування присяжними своїх обов'язків без пояснень призводить до відповідних покарань, що включатимуть у себе штраф або тюремне ув'язнення [16].

У США захищають присяжних за допомогою деяких заборон та гарантій: заборона фотографувати присяжних і публікувати їхні імена та адресу; в деяких справах з метою уникнення тисків присяжних ізолюють в окремі готелі; різноманітні тиски, підкупи присяжних – це кримінальна відповідальність тощо.

Коли ми аналізуємо країни світу і визначаємо найкращу модель, досвід який можна було б скопіювати в Україні, то приходимо до думки, що копіювати повністю жоден досвід не потрібно. Інститут присяжних у класичній моделі – в державах світу може відрізнятись. Навіть у США майже в кожному штаті існують свої відмінності та характерні риси. Тобто в кожній територіальній одиниці США є розбіжності, але сенс залишається один й той самий. Також доречно зазначити, що присяжні у Сполучених штатах вирішують величезну кількість цивільних спорів, але Великій Британії це не властиво, юрисдикція зазначеного суду є доволі обмеженою.

Існує велика відмінність української моделі інституту присяжних від англо-американської, а полягає вона в тому, що вітчизняні присяжні не мають права приймати рішення самостійно, а тільки разом із професійними суддями. Це стосується усіх пов'язаних із судовим процесом питань. Вони не є абсолютно незалежними, а рішення часто виносять самі судді.

На нашу думку, інститут присяжних в Україні має ґрунтуватись на досконалій та чіткій правовій базі, адже без цього основного елементу їхня діяльність буде плаваючою та нерезультативною. Ми пропонуємо удосконалити українське законодавство у цій сфері та прийняти низку нормативно-правових актів які б регулювали питання:

- щодо вдосконалення певного порядку, за допомогою якого залучатимуть громадян до участі у правосудді, формуватимуть список присяжних у спрощеному порядку, затверджуючи список присяжних шляхом виключення місцевих рад і виключення положень, які встановлювали потребу отримання попередньої згоди осіб на включення їх до списку присяжних;

- своєчасності судового розгляду і можливості вибуття присяжних з розгляду справи. Унаслідок чого відбувалась би заміна присяжного, якого так само слід викликати до суду. У кримінальному процесі дане явище передбачене, відбувається це за призначення запасних осіб, що перебувають на визначених місцях під часу засідання, до ухвалення вироку вони можуть займати місце в списку основних присяжних у разі, якщо хтось з основних присяжних не може продовжувати участь у судовому засіданні. Це допоможе не переривати судовий розгляд і дозволить не розпочинати довготривалий судовий процес;

- оплати, бюджетна програма з реалізації правосуддя повинна враховувати абсолютно усі витрати, які несуть присяжні під час розгляду справ;

- кількості присяжних під час судового засідання, пропонуємо 12 осіб, яких необхідно буде розділити на дві окремі колегії.

Висновки. Отже, на основі викладеного можна стверджувати, що під час розгляду зарубіжного законодавства необхідно урахувати як позитивні, так і негативні ознаки функціонування даного інституту, перш ніж переймати досвід у вітчизняну судову систему. У результаті проведеного нами дослідження ми вбачаємо потребу у чіткому законодавчому регулюванні даного інституту, необхідно встановити норми, за яких не виникатиме колізій та розбіжностей із національним законодавством загалом.

У своїй роботі, проаналізувавши досвід зарубіжних країн, ми запропонували деякі новації до нашого законодавства щодо того, як мають формуватися списки присяжних, які зміни необхідно ввести для забезпечення своєчасного розгляду справ, а також щодо бюджетної програми з реалізації правосуддя присяжними, адже перелічене є досить важливими елементами у цивільному судочинстві.

Dychenko S., Melnyk T. Legal regulation of the activity of jurors in civil proceedings

The article is devoted to the search for ways to improve the institution of jurors in civil proceedings in Ukraine, through the analysis of domestic legislation and progressive foreign in this area. The experience of functioning of juries in the proceedings of foreign countries is revealed, according to its basic models in world legal practice. The legislative regulation of this sphere was analyzed, the fundamental normative legal acts were indicated and the ways of improving the institute in Ukraine were singled out.

It was noted that the Ukrainian jury has its own characteristics, namely our legislation clearly spelled out the requirements and guarantees for those who exercise the powers of a jury, the main requirements include: the status of a citizen of Ukraine, reaching thirty years of age, permanent residence in the jurisdiction of a particular district court extends.

The paper also identified the following: there are certain models of jury trial in the world, namely European – mixed and Anglo-American – classical. Particular attention is paid to countries such as the United States, Britain and Wales, there is a legal comparison with Ukraine.

Not only the current domestic and foreign legislation was analyzed, but also the practice of jurors in court. The considered opinions of scientists on the topic and identified differences in their statements, some scholars emphasize the importance of the institution in the legal system of our country, others neglect its effectiveness, quality and necessity.

The paper highlights the idea that there is a big difference between the Ukrainian model of the jury and the Anglo-American one.

Much attention is paid to the need to introduce a mechanism for regulating the simplified procedure by which to involve citizens in justice, will form a list of jurors; considered a way to ensure timely trial, to offer this is proposed through the possibility of withdrawal of the jury from the case; it is proposed to amend the number of jurors at the hearing and the budget program for the administration of justice, which currently does not cover all costs.

Key words: jurors, jury institute, jury trial, civil proceedings.

Література:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Міжнародний документ від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/995_004 (дата звернення: 15.04.2021).
2. Марчак А.Т., Дяченко С.В. Єдині підходи до стандартів цивільного процесу в Європі та в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. №1. URL: http://lsei.org.ua/1_2021/23.pdf (дата звернення: 20.04.2021)
3. Ірина Кондраненкова, Анастасія Полякова, Сергій Дяченко. Принцип публічності судового розгляду як основа права на справедливий суд в цивільному судочинстві *Міжнародний електронний науковий журнал*. 2019. № 12. URL: <https://nauka-online.com/publications/yurisprudentsiya/2019/12/printsip-publicnosti-sudebnogo-razbiratelstva-kak-osnova-prava-na-spravedlivyj-sud-v-grazhdanskom-protssesse/> (дата звернення: 15.04.2021).
4. Закон України «Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України щодо розгляду справ за участю присяжних» 1847-VIII, від 09.02.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1847-19#Text> (дата звернення: 16.04.2021).
5. Дяченко С.В., Рябченко Ю.Ю., Самілик Л.О. Цивільний процес України : практикум. Ірпінь : Університет ДФС України, 2020. 312 с. (Серія «На допомогу студенту УДФСУ»; т. 70). URL: http://ir.nusta.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/5861/1/6106_IR.pdf (дата звернення: 15.04.2021).

6. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 р. № 14021-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>. (дата звернення: 15.04.2021).
7. Конституція України від 28.06.1996 р.: станом на 04.04.2020 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 1-рп. 2016. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 17.04.2021).
8. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 13.04.2021).
9. Як працює суд присяжних в Україні. Сьогодні: веб-сайт. URL: <http://ukr.segodnya.ua/ukraine/kak-rabotaet-sudprisyazhnyh-v-ukraine-711118.html>. (дата звернення: 15.04.2021).
10. Постанова апеляційного суду від 18.08.2020 р. № 447/2283/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91903600> (дата звернення: 10.04.2021).
11. Кодекс законів про працю України від 23.07.1996 р.: станом на 27.02.2021 р. № 322-08 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08/ed20210227#Text> (дата звернення: 10.04.2021).
12. Постанова апеляційного суду від 21.10.2020 р. № 333/4233/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92401129> (дата звернення: 10.04.2021).
13. Кони А.Ф. Судебная реформа и суд присяжных. Москва : Юрид. Лит, 1967. 420 с.
14. Федеров І.В. Щодо подальшого удосконалення суду присяжних в Україні з урахуванням світового досвіду . *Соціально-гуманітарний вісник*. 2019. Вип.25. С. 250–251. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sochumj_2019_25_108 (дата звернення: 10.04.2021).
15. Тертишник В.М., Солнишківа Н.С. Суд присяжних: суть ідеї та її мімікрія при реформуванні кримінального судочинства . *Право і суспільство*. 2012. № 3. С. 221–224. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2012_3_49 (дата звернення: 15.04.2021).
16. Types of Juries. United States Courts. URL: <http://www.uscourts.gov/services-forms/jury-service/types-juries>. (дата звернення: 10.04.2021).
17. Juries Act 1974. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1974/23/contents> (дата звернення: 19.04.2021).

ЗВІЛЬНЕННЯ ПРОКУРОРІВ ЯК НАСЛІДОК НЕУСПІШНОГО ПРОХОДЖЕННЯ АТЕСТАЦІЇ В МЕЖАХ РЕФОРМУВАННЯ ПРОКУРАТУРИ В УКРАЇНІ

Зашупіна Ю. В.,

аспірант кафедри судоустрою та прокурорської діяльності

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ORCID ID: 0000-0003-2972-0792

Стаття присвячена питанню звільнення прокурорів внаслідок неуспішного проходження атестації в межах реформування прокуратури в Україні. У роботі окреслено вичерпні підстави, за якими можуть бути звільнені прокурори з посад. Наведено визначення поняття атестації прокурорів. Досліджено різні погляди на склад кадрових комісій, які проводять атестацію прокурорських працівників, та об'єктованість рішень, що приймаються на підставі отримання комісіями інформації, яка не стосується їхньої професійної компетентності. У цій статті висвітлюються наслідки проведення реформ прокуратури з урахуванням кількісних та відсоткових показників. Зосереджено увагу на запланованих змінах органів прокуратури та сутності реформування, що відбувалося в Україні. З'ясовано поняття реорганізації та його відмежування від звичайного перейменування правоохоронного органу. У статті представлено думку закордонних спеціалістів із приводу необхідних перетворень органів прокуратури під час реформи, які б сприяли справжньому оновленню цього органу. Запропоновано комплексний підхід до такого реформування. Приділено увагу недолікам Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури», відповідно до якого мала б відбуватися в Україні реформа, в межах якої мали б атестовуватися прокурори. Виявлено суперечності вказаного закону та його невідповідність спеціальному закону України «Про прокуратуру» та конституційним принципам. Розглянуто судову практику із наведенням конкретних прикладів оскарження прокурорами рішень та відповідних наказів про їх незаконне та безпідставне звільнення внаслідок неуспішного проходження атестації під час реформи і думку суддів із приводу результатів такої атестації, які вони викладають у конкретних судових рішеннях, які є обов'язковими для виконання на території нашої країни.

Ключові слова: звільнення прокурорів, атестація, реформування, органи прокуратури.

Постановка проблеми. Сучасна Україна, яка динамічно розвивається, беззаперечно потребує постійного розвитку та адаптації органів прокуратури, які посідають важливе місце у системі правоохоронних органів держави, що відповідають за забезпечення дотримання прав людини і громадянина та утвердження верховенства права. Сильна система відповідальних та компетентних прокурорів багато в чому залежить від забезпечення внутрішньої єдності та зовнішньої незалежності прокуратури в цілому. Певною гарантією цього служить неприпустимість незаконного та безпідставного звільнення прокурорів з посад, що призводитиме лише до ослаблення органів прокуратури та держави в цілому. Саме тому оновлення кадрового потенціалу прокуратури під час проведення реформ не повинно здійснюватися за рахунок знищення та руйнування фундаменту та основоположних підвалин її діяльності.

Питання звільнення прокурорів із посади вивчалось низкою вчених-юристів, практиків, які висвітлювали різні аспекти процесу вивільнення кадрів органів прокуратури, але їхній вклад не вичерпує всієї наукової проблематики. Зокрема, вказаним питанням займалися Т. Хутор, О. Ульянова, Х. Пошелюжна, О. Баганець, Т. Літавський, А. Ніколенко та інші.

Мета статті полягає в аналізі проведеної в Україні реформи органів прокуратури в розрізі законності рішень про звільнення прокурорів, прийнятих за результатами її проведення, визначенні основних її недоліків та пропонуванні шляхів їх подолання.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 131¹ Конституції України в Україні діє прокуратура, організація та порядок діяльності якої визначаються законом [1]. Із цього конституційного положення випливає, що лише законом можуть регулюватися усі аспекти «життєдіяльності» органів прокуратури, а будь-які інші нормативно-правові акти, що приймаються на виконання закону чи в порядку його уточнення, в жодному разі не можуть суперечити йому.

Так, звільнення прокурора можливо лише з підстав, чітко передбачених законом. Вичерпний перелік цих підстав зазначено у ст. 51 Закону України «Про прокуратуру»: прокурор звільняється з посади в разі неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я; порушення ним вимог щодо несумісності, передбачених статтею 18 цього Закону; набрання законної сили судовим рішенням про притягнення прокурора до адміністративної відповідальності за правопорушення, пов'язане з корупцією; набрання законної сили рішенням суду про визнання активів прокурора або активів, набутих за його дорученням іншими особами або в інших передбачених статтею 290 Цивільного процесуального кодексу України випадках, необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави; неможливості переведення на іншу посаду у зв'язку з прямим підпорядкуванням близькій особі; набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо нього; припинення громадянства України або набуття громадянства іншої держави; подання заяви про звільнення з посади за власним бажанням; неможливості подальшого перебування на тимчасово вакантній посаді; ліквідації чи реорганізації органу прокуратури, в якому прокурор обіймає посаду, або в разі скорочення кількості прокурорів органу прокуратури [2].

Відповідно до п. 1 Розділу I Порядку проходження прокурорами атестації, затвердженого наказом Генерального прокурора від 03.10.2019 № 221 (надалі з текстом – «Порядок»), атестація прокурорів – це встановлена розділом II «Прикінцеві і перехідні положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури» (надалі за текстом – «Закон № 113-IX») та цим Порядком процедура надання оцінки професійній компетентності, професійній етиці та доброчесності прокурорів Генеральної прокуратури України, регіональних прокуратур, місцевих прокуратур і військових прокуратур [3].

О.В. Баганець висловився із приводу підготовки до реформи та її проведення так: «Незрозуміло, завдяки яким своїм знанням, професійному чи життєвому досвіду вони [члени комісії] можуть правильно визначити того, хто успішно пройшов атестацію на предмет придатності для подальшої роботи в прокуратурі, а хто ні? ... Незрозуміло також, на підставі яких критеріїв підбиралися ці сторонні члени комісії, тобто не із середовища прокурорів. І це при тому, що раніше, після створення Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів, та ж Венеціанська комісія висловлювала невдоволення таким підходом, вимагаючи, щоб у цих комісіях більшість складали саме прокурори, що мало бути гарантією незалежності прокуратури» [4].

На думку Ольги Ульянової, реформу має здійснювати суспільство й інші державні та суспільні інститути, крім тих, хто безпосередньо реформується. Тому в Україні існує проблема і з судовою реформою, і з реформою прокуратури. Нинішня влада намагається реформуватися зсередини і не пускає нікого ззовні [5].

Так, наприклад, під час атестації місцевих прокуратур у 2020–2021 роках, дійсно, кадрові комісії вже складалися в переважній більшості з прокурорських співробітників, але все ще актуальним залишається питання доречності участі сторонніх осіб у такій реформі, а також можливості оцінити знання та інтелектуальні навички і вміння прокурорів через низку запитань, пов'язаних з їхнім майном станом та особистим життям, які ставилися кандидатам на посади прокурорів у новостворених прокуратурах у супереччя з прямою заборонаю на це, яка міститься у Порядку.

За результатами проведення реформи прокуратури у 2015 році кадровий підрозділ ГПУ зіткнувся з проблемою заповнення вакансій на місцевому рівні: протягом лише 10 днів після того, як почали функціонувати місцеві прокуратури, більше 100 новопризначених рядових прокурорів подали у відставку з різних причин, серед яких: низька заробітна плата, відсутність приміщень для нових прокуратур (наприклад, великі відстані між прокуратурами і відсутність електронного документообігу), брак соціального захисту, постійна критика системи з боку засобів масової інформації, відсутність ясних перспектив на майбутнє [6].

На теперішній час за результатами проведення реформи 2019–2021 років органи прокуратури стикнулися з аналогічними проблемами. Найважливішою проблемою, серед іншого, на нашу думку, є масове звільнення прокурорів.

Так, за результатами атестації «55% прокурорів [у центральному офісі] було звільнено як таких, що не пройшли тестування на знання законодавства, а також не пройшли перевірку на доброчесність» [7]. Перша та друга кадрові комісії з атестації прокурорів регіональних прокуратур завершили опрацювання протоколів проходження двох етапів тестування. 2383 прокурори, тобто понад 75%, успішно пройшли два етапи атестації [8]. В атестації [місцевих прокуратур] брали участь 6 тисяч прокурорів. Успішно її пройшли 4064 прокурори (це 67,7% від загального числа. Тобто, третина прокурорів (32,3%) атестацію не пройшла) [9].

Генеральний прокурор Ірина Венедіктова у своїх зверненнях підкреслювала, що «у судах понад 600 справ за позовами до Офісу Генерального прокурора звільнених прокурорів, які не пройшли атестацію. До того ж, народні депутати України звернулися із конституційним поданням щодо

конституційності закону України, яким передбачено реформу органів прокуратури», а також вона зазначила, що через непроходження атестації в прокуратурах окремих регіонів звільнено понад 30% прокурорів [10].

Наразі в Україні відсутній законодавчо закріплений чіткий механізм поновлення кадрового складу органів прокуратури, тобто прийняття на прокурорську службу громадян України «ззовні», які відповідають всім передбаченим чинним законодавством вимогам. Таким чином, той обсяг роботи та професійних обов'язків, які колись виконували троє осіб, тепер виконують двоє реформованих прокурорів, що може у подальшому потягти за собою погіршення якості виконуваної роботи. До того ж, кадрового оновлення в органах прокуратури так і не відбулося.

Дуже багато буде залежати від того, як буде проведений новий добір. Адже від його максимальної об'єктивності та прозорості буде залежати не лише ефективність прокуратури, а й довіра до неї з боку населення. І в цьому контексті хотілося б очікувати не «свою» прокуратуру, а прокуратуру з чесним відбором на посади. Адже недоліки атестаційної процедури знищують саму ідею перезавантаження. Це, власне, відбулося в Національній поліції, коли більше 70% вчорашніх міліціонерів успішно стали новими поліцейськими, а ще частина відновилася після виграних судових процесів і, здебільшого, через недоліки процедури переатестації [11, с. 83].

Необхідно зазначити, що закон № 113-IX передбачив тектонічні перетворення: «зміну назви», запровадження нової структури, кадрове перезавантаження, скорочення максимальної чисельності працівників органів прокуратури (з 15 000 до 10 000 осіб), ліквідацію військових прокуратур, дострокове припинення повноважень чинного на той момент складу Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів (КДКП), обмеження компетенції Ради прокурорів України з подальшим її перезавантаженням тощо [12].

Однак жодним чином у вказаному законі не зазначено про те, що прокуратура як юридична особа буде припинена через її реорганізацію чи буде взагалі ліквідована. Реорганізація означає зміну організаційно-правової форми юридичної особи, а після проведення реформування органів прокуратури, прямо кажучи, змінилася лише назва прокуратур.

Активне реформування прокуратури розпочалося ще у 2014 році, однак, попри незліченні спроби влади докорінно змінити порядок організації та діяльності цього правоохоронного органу, система органів прокуратури не оновилася.

За останні роки було ухвалено новий Закон «Про прокуратуру» (2014), створено Генеральну інспекцію (2015), запрацювали органи прокурорського самоврядування та Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія прокурорів (2017), прокуратуру було позбавлено повноважень з досудового розслідування злочинів (2017). Водночас низка ініціатив не була доведена до кінця, а оцінка результативності реформи в цілому не здійснювалась [13, с. 2].

Не можна не погодитися з думкою, що прокуратура – це не ізольований інститут, а елемент загальної системи правосуддя України, і всі реформи органів прокуратури повинні це враховувати. Насправді, на думку наших європейських сусідів, це і є головною рекомендацією. Крім того, реформи вимагають детального короткострокового, середньострокового і довгострокового планування. Конкретними пропозиціями, які слід було би включити в таке планування, є: а) удосконалення законодавства, б) оптимізація інституційної бази і в) раціоналізація кадрової реформи [6].

Однак зазначений Закон № 113-IX з усіма змінами та доповненнями, який було прийнято з метою здійснення реформування органів прокуратури, містить низку недоліків та суперечностей з іншими чинними законодавчими положеннями.

Так, у конституційному поданні 50 народних депутатів України до КСУ від 04.03.2020 акцентовано увагу, зокрема, на тому, що «законодавець, прийнявши оспорюваний Закон, запровадив подвійне правове регулювання діяльності прокуратури України..., тим самим грубо порушив приписи статей 8, 92 та 131-1 Конституції України» [14, с. 5]. Тож вирішення питання про звільнення прокурора з посади регулюється двома законами одночасно, що порушує конституційний принцип правової визначеності [14, с. 6].

Крім того, приписи оспорюваного Закону містять низку термінів, які не мають чіткого визначення, що допускає неоднозначне розуміння окремих положень та не містить достатніх і завершених правових механізмів реалізації задекларованих положень, як того вимагає принцип правової визначеності, а отже, суперечить статті 8 Конституції України [14, с. 9]. Наприклад, це стосується зазначення у Перехідних положеннях Закону про ймовірність проходження прокурорами ще й *інших етапів* атестації, які можуть визначатися Генеральним прокурором на власний розсуд, а неуспішне проходження яких, відповідно, стане підставою для звільнення прокурора з посади.

Також у супереч приписам статті 22 Конституції України нормами оспорюваного Закону протиправно обмежено обсяг та позбавлено трудових прав і гарантій працівників органів прокуратури, які проголошені Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами,

ратифікованими Україною, за ознакою професійною належності. Положеннями оспорюваного Закону працівники прокуратури виокремлені в окрему групу службовців (у тому числі військово-службовців), стосовно яких обмежена дія трудового законодавства щодо забезпечення повного здійснення права на працю, звужено зміст застосування загальнонаціонального законодавства відносно об'єму трудових прав та можливості їх захисту [14, с. 13].

За результатами проведення всіх етапів реформування відбулося масове звільнення прокурорів, які, не погоджуючись з наказами про своє звільнення з підстав неуспішного проходження атестації, звертаються до національних адміністративних судів з метою оскаржити переважно незаконні рішення керівництва про таке їх звільнення.

Як приклад незаконного звільнення прокурора, що сталося внаслідок начебто невиконання вимог закону щодо дотримання процедури проходження атестації, наведемо рішення Донецького окружного адміністративного суду у справі № 200/13482/19-а за позовом звільненого прокурора до Генеральної прокуратури України про, серед іншого, визнання незаконним та скасування наказу Генерального прокурора про його звільнення з посади.

Так, у своїй заяві про намір пройти атестацію вказаний прокурор не зазначив двох абзаців, визначених Порядком: не надав письмової згоди на можливе майбутнє звільнення і на використання анонімної інформації, яка не потребує офіційного підтвердження. У вказаному рішенні суду зазначено, що неврегульованість на нормативному рівні питання, яким саме чином мали б діяти відповідчі при отриманні ними заяви, яка не повною мірою відповідає за своїм змістом та формою вимогам спірного наказу Генеральної прокуратури України, у будь-якому разі не може тягнути за собою вкрай негативні наслідки для позивача у вигляді його звільнення з посади [12].

Ще одним яскравим прикладом судової практики у сфері невірного застосування закону під час безпідставного звільнення прокурорів як наслідок неуспішного проходження атестації під час реформи можна вважати рішення Вінницького окружного адміністративного суду в справі № 120/2057/20-а від 31.08.2020 за позовом прокурора відділу забезпечення представництва в суді управління представництва інтересів держави в суді прокуратури Вінницької області, в якому зауважив, що «відповідачами не підтверджено відповідними доказами та не доведено, що прокуратура Вінницької області ліквідована чи реорганізована, або що відбулось скорочення кількості прокурорів органу прокуратури. Наведене свідчить про ненастання події, з якою пов'язано можливість застосування положень п. 9 ч. 1 ст. 51 Закону України «Про прокуратуру» [15].

Аналогічних судових позовів подано звільненими по всій Україні прокурорами чимало. За результатами розгляду цих позовів суди вже приймають позитивні для прокурорів рішення, скасовуючи накази про їх звільнення та відновлюючи останніх на посаді.

Висновки. Таким чином, усе вищенаведене свідчить про недосконалість проведених в Україні реформ за період з 2014 рік до теперішнього часу. Наслідками таких реформ стали непоодинокі випадки незаконного звільнення прокурорів з посад, що негативно впливає не лише на долю кожного з них, а й в цілому на репутацію органів прокуратури, в яких начебто обіймали посади негідні прокурори, та загалом на стан організації її діяльності. У даній роботі звернуто увагу на неможливість звільнення прокурора з посади на жодній іншій підставі, крім тих, що чітко та вичерпно визначені у законі «Про прокуратуру». Непроходження чи неуспішне проходження атестації, зокрема, не є однією з таких законних підстав. Крім того, недоцільне та необґрунтоване обмеження прав та повноважень прокурорів сприятиме блокуванню роботи прокуратури та неможливості виконанню нею передбачених Конституцією функцій. З метою недопущення порушення прав та гарантій прокурорів та уникнення незаконних рішень про їх звільнення необхідно ґрунтовно та комплексно підходити до процесу реформування, не обмежуючись лише «вивільненням» кадрів. Під час звільнення прокурорів слід діяти виключно в межах закону України «Про прокуратуру» та на підставі встановлених в Україні конституційних принципів.

Zashupina Yu. Dismissal of prosecutors as a result of unsuccessful attestation within the framework of the prosecutor's office reformation in Ukraine

This paper is devoted to the issue related to prosecutors dismissal as a result of unsuccessful attestation within the framework of the prosecutor's office reformation in Ukraine. Exhaustive grounds for dismissal of prosecutors from their posts are outlined in the article. Provided definition of the prosecutors' attestation. Researched different visions of composition of the personnel commissions, attesting prosecutorial officials, and reasonableness of decisions, adopted on the basis of information, received by these commissions, which concerns no their professional competence. Consequences of all reforms of the prosecutor's office are covered by this paper subject to figures and percentage values. It is focused on

scheduled changes of the prosecutor's office and sense of reformation, taking place in Ukraine. Determined definition of the reorganization and its dissimilarity from ordinary law-enforcement body renaming. The paper contains foreign specialists' opinion with regard to all required transformations of the prosecutor's office during reformation, which could facilitate an actual renewal of this body. Proposed a comprehensive approach to such reformation. Attention has been given to the shortcomings of the Law of Ukraine "On Amendments to some legislative acts of Ukraine on priority measures for the reform of the prosecutor's office", according to which the reform was supposed to take place in Ukraine in order to attest prosecutors. Detected discrepancies between the specified law and its noncompliance with the special Law of Ukraine "On prosecutor's office" and constitutional principles. Considered court practice with specification of certain examples of prosecutors appealing decisions and appropriate orders concerning their unreasonable and unlawful dismissal as a result of unsuccessful attestation within the reform framework and judges' opinions on the results of such attestation, stated in certain judicial decisions, binding on all citizens throughout our country.

Key words: dismissal of prosecutors, attestation, reformation, prosecutor's office.

Література:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#n5259>.
2. Закон України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#n504>.
3. Наказ Генерального прокурора «Про затвердження Порядку проходження прокурорами атестації» від 03.10.2019 № 221. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0221900-19#n154>.
4. Баганець О. Прокурорська «реформа». *Юридичний вісник України*. LexInform. Юридичні новини України. 2019. URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/prokurorska-reforma>.
5. Ульянова О. «Ніхто не знає, в чому вона полягає»: куди рухається реформа прокуратури. Четверта влада. 08 липня 2020 року. URL: <https://4vlada.com/nihto-ne-znaie-v-chomu-vona-poliagaie-kudy-ruhaietsia-reforma-prokuratury>.
6. Реформування прокуратури України: інституційний аспект. Democracy reporting international. Аналітичний звіт 94: січень 2019 року. URL: <https://democracy-reporting.org/wp-content/uploads/2019/01/DRI-UA-BP-Prosecution-Institutional-Reform-1.pdf>.
7. Ми будемо змінювати ментальність прокурорів – Руслан Рябошапка про реформу прокуратури. Інтерв'ю Генерального прокурора Руслана Рябошапки Українському радію від 26.02.2020. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/news?_m=publications&_c=view&_t=rec&id=268012.
8. Атестація регіональних прокуратур: два етапи успішно пройшли понад 75% прокурорів. Новини офіційного сайту Офісу Генерального прокурора від 16.04.2020. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/news?_m=publications&_t=rec&id=271128.
9. В Україні атестації не пройшли близько 2 тисяч прокурорів. Аналітичний портал «Слово і діло»: 22 січня 2021 року. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/01/22/novyna/suspilstvo/ukrayini-atestacziyu-ne-projshly-2-tysyach-prokuroriv>.
10. Венедіктова: Реформа прокуратури триває – атестація продовжиться після карантину. Interfax Ukraine. 08.05.2020. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/661088.html>.
11. Хутор Т. Реформа прокуратури: що сховане за статтями президентського законопроекту? Конституційний процес в Україні: політико-правові аспекти. 2019. № 8-9 (64-65). С. 82–83.
12. Пошелюжна Х. Прокурори, звільнені за результатами атестації, йдуть у суди. Юридична практика. 04.05.2020. URL: <https://pravo.ua/prokuri-zvilneni-za-rezultatami-atestacii-jdut-v-sudi>.
13. Інформаційний бюлетень про реформу органів правопорядку в Україні. Вип. 14: липень-серпень 2019 року. Київ : Асоціація УМДПЛ, ЦППР, 2019. 8 с.
14. Конституційне подання щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури» від 19 вересня 2019 року № 113-IX (зі змінами). URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/3_116_2020.pdf.
15. Рішення Вінницького окружного адміністративного суду від 31.08.2020 у справі № 120/2057/20-а. Єдиний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91436940>.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА УМОВ ПРИПИНЕННЯ ПРАВА ГРОМАДЯН ЩОДО СПЕЦІАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНИХ ОБ'ЄКТІВ

Кирєєва І. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правового забезпечення господарської діяльності
факультету № 6
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0001-5447-4314

Стаття присвячена дослідженню умов припинення права громадян щодо спеціального використання природних об'єктів. Оскільки в законодавстві не знаходять свого прямого визначення умови припинення права спеціального природокористування, в статті розглянуті положення природоресурсних законів, які встановлюють певні вимоги, що уможливорює як існування самого права спеціального природокористування, так і його припинення. На підставі аналізу вказаних положень встановлено, що умови припинення права спеціального природокористування розміщені не в окремій статті, а випливають із загального змісту нормативно-правового регулювання виникнення, реалізації та безпосередньо припинення права природокористування. Зроблено висновок, що значення умов припинення права спеціального природокористування в механізмі припинення права природокористування полягає в установленні фактів, що роблять можливим припинення відносин спеціального природокористування за певних підстав та у визначеному законом порядку. На підставі аналізу чинного природоресурсного законодавства здійснено класифікацію умов припинення права громадян щодо спеціального використання природних об'єктів. У статті надано визначення умов припинення права громадян щодо спеціального використання природних об'єктів як установлених законодавством вимог, що пред'являються до всіх правоприпиняючих юридичних фактів, та спеціальних вимог до кожного окремого юридичного факту як матеріально-правової, так і процесуально-правової основи припинення суб'єктивних прав громадян на природні об'єкти, а також загальні для всіх та спеціальні для конкретних випадків законодавчих вимог до громадян та конкретних природних об'єктів, недодержання яких унеможливорює припинення відповідного суб'єктивного права спеціального використання природних об'єктів.

Ключові слова: природокористування, спеціальне природокористування, припинення права природокористування, умови припинення права природокористування, класифікація умов припинення права природокористування.

Постановка проблеми. Норми чинного природоресурсного законодавства в процесі здійснення правової регламентації припинення права природокористування зазвичай охоплюють лише питання, пов'язані з підставами та порядком припинення відповідних різновидів права природокористування. Зокрема, ст. 55 Водного кодексу України [1] «Підстави для припинення права спеціального водокористування» містить перелік підстав, за якими припинення цього права здійснює орган, що видав дозвіл на спеціальне водокористування, шляхом анулювання відповідного дозволу, а також перелік підстав, за наявності яких орган, що видав дозвіл на спеціальне водокористування, звертається до адміністративного суду з позовом про застосування заходу реагування у виді анулювання дозволу. Стосовно припинення права надрокористування ст. 26 Кодексу України про надра також визначає підстави припинення права надрокористування, в тому числі й у судовому порядку [2]. Подібну структуру мають й інші норми природоресурсних законів, що регулюють припинення відповідних видів спеціального природокористування. Таким чином варто зазначити, що в законодавстві не знаходять свого прямого визначення умови припинення права спеціального природокористування.

Дослідження проблеми умов припинення права спеціального використання природних об'єктів в юридичній літературі не можна вважати достатнім. Лише окремі дослідження, наприклад, О.С. Харченко [3, с. 44–68] в роботі, присвяченій припиненню права власності, освітлював окремі моменти, що стосуються умов та порядку припинення права власності за окремими підставами. І.Я. Головна

в процесі освітлення відчуження земельних ділянок для суспільних потреб чи з метою суспільної необхідності як підстави припинення права власності також звертає увагу на певні умови такого відчуження [4]. Окремі моменти, пов'язані з умовами припинення природокористування, були розглянуті в дослідженнях В.М. Комарницького [5], Н.Р. Кобецької [6] та інших авторів. Разом із тим у правовій літературі відсутні спеціальні дослідження, присвячені умовам припинення права спеціального природокористування.

Мета статті – з'ясувати значення умов припинення права спеціального природокористування в механізмі припинення права природокористування, а також визначити їх поняття та види.

Виклад основного матеріалу. В етимологічному розумінні поняття «умова» розглядається в кількох значеннях, у тому числі як необхідна обставина, яка уможливорює здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь [7, с. 632–633]. Іноді під умовою припинення права приватної власності на земельну ділянку розуміють загальні законодавчі вимоги до всіх юридичних фактів у земельному праві та спеціальні вимоги до кожного окремого юридичного факту як елемента юридичного складу – підстави припинення права власності на земельну ділянку, а також загальні для всіх та спеціальні для конкретних випадків законодавчі вимоги до суб'єктів та загального об'єкта (земельної ділянки) правовідносин припинення права приватної власності на земельну ділянку, недодержання яких, встановлене у визначений законом спосіб, унеможливорює припинення права приватної власності на земельну ділянку [8, с. 3]. Цікавим постає питання щодо можливості застосування основних положень цього визначення до прав громадян щодо спеціального використання інших природних об'єктів. Які особливості умов припинення прав громадян щодо використання природних об'єктів?

Вочевидь, умови припинення прав громадян на природні об'єкти, в тому числі спеціального природокористування, також передбачають певну сукупність загальних та спеціальних вимог.

Видається, що умови припинення прав громадян щодо використання природних об'єктів можна поділити на загальні (основні) та спеціальні.

Загальними умовами можна вважати ті, що уможливорює застосування припинення прав громадян щодо використання природних об'єктів безвідносно до конкретних підстав такого припинення.

Основною умовою припинення будь-якого права варто вважати його фактичне існування, оскільки жодне право не може бути припинено, якщо воно не виникло. Виникнення права спеціального природокористування зазвичай пов'язане з реалізацією низки юридичних фактів, кінцевим підсумком якого є отримання правопосвідчуючих документів на здійснення відповідного різновиду спеціального природокористування. Правопосвідчуючі документи на здійснення відповідного різновиду спеціального природокористування мають різноманітну форму, зокрема, дозвіл на спеціальне водокористування (ст. 49 Водного кодексу України), лісорубний квиток або лісовий квиток (ст. 69 Лісового кодексу України [9]), державний акт на право постійного користування земельною ділянкою (ст. 125 Земельного кодексу України [10]), договір оренди земельної ділянки (ст. 93 Земельного кодексу України) тощо. Дозвіл на здійснення права спеціального природокористування може охоплювати цілу низку документів. Зокрема, Кодекс України про надра у ст. 16 передбачає необхідність отримання спеціального дозволу згідно з нормою статті. Спеціальні дозволи на користування надрами надаються переможцям аукціонів, крім випадків, визначених Кабінетом Міністрів України, центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр, або Радою міністрів Автономної Республіки Крим щодо розробки родовищ корисних копалин місцевого значення на території Автономної Республіки Крим. Надання спеціальних дозволів на користування надрами, крім випадків користування надрами на умовах угод про розподіл продукції, здійснюється після попереднього погодження з відповідною радою питання про надання земельної ділянки для зазначених потреб, крім випадків, коли в наданні земельної ділянки немає потреби. Ст. 17 Кодексу України про надра також як необхідний документ для здійснення значної кількості видів надрокористування передбачає отримання гірничих відводів, що надаються для здійснення розробки родовищ корисних копалин загальнодержавного значення, будівництва і експлуатації підземних споруд та інших цілей, не пов'язаних із видобуванням корисних копалин – центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони праці, а місцевого значення – відповідно, обласними та відповідного їх рівня радами і підлягають реєстрації в центральному органі виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони праці. Таким чином, здійснення надрокористування (у тому числі видобування корисних копалин, будівництво та експлуатація підземних споруд, не пов'язаних із видобуванням корисних копалин, у тому числі споруд для підземного зберігання нафти, газу та інших речовин і матеріалів, захоронення шкідливих речовин і відходів виробництва, скидання стічних вод; створення геологічних територій та об'єктів, що мають важливе наукове, культурне, санітарно-оздоровче значення (наукові полігони, геологічні заповідники, заказники, пам'ятки природи, лікувальні, оздоровчі заклади та ін.)) може відбуватися на підставі

отримання як спеціального дозволу, так і гірничого відводу, а також правопосвідчуючих документів на користування необхідно для здійснення надрокористування земельною ділянкою.

Слід погодитися з думкою В.М. Комарницького, що, незважаючи на різноманіття дозволів на спеціальне використання природних ресурсів, вони мають єдині ознаки: констатують визнання державою необхідності відповідної діяльності, її легітимності; впливають на правосуб'єктність осіб, що отримала відповідні дозвільні документи; є передумовою виникнення права природокористування; установлюють умови природокористування з урахуванням особливостей певної діяльності [5, с. 197]. Разом із цим доцільно зауважити, що щодо припинення права спеціального природокористування значення має саме існування природокористування в розумінні його документального посвідчення, адже суб'єкт може й не приступити до фактичних дій, пов'язаних із користуванням відповідним природним ресурсом. Це в певних випадках може слугувати підставою для припинення права спеціального природокористування, наприклад, передбачений як підстава припинення права надрокористування п. 6 статі 26 Кодексу України про надра випадок: «Якщо користувач без поважних причин протягом двох років, а для нафтогазоперспективних площ та родовищ нафти та газу – 180 календарних днів не приступив до користування надрами». Таким чином, припинення природокористування є можливим за умови наявності в особи статусу суб'єкта відповідного виду природокористування, що знаходить підтвердження у відповідній правовій формі – документально оформленого згідно з вимогами чинного законодавства посвідчення права спеціального природокористування.

Окрім цього, можна виокремити інші загальні умови припинення права громадян щодо спеціального використання природних об'єктів.

По-перше, умови, що стосуються підстав та порядку припинення цього суб'єктивного права на природний об'єкт, зокрема, підстава припинення права використання природних об'єктів має бути закріплена в законі та бути реалізованою в реальній дійсності шляхом додержання встановленої законодавством процедури припинення цього права. Видається, що підстави припинення відповідних прав є одними із засад використання природних ресурсів, які згідно з нормами Конституції (п. 5 ст. 92) мають бути встановлені виключно законами України. Тому норми підзаконних нормативно-правових актів, що передбачають узагальнені формулювання обставин, з якими вони пов'язують анулювання (скасування) дозволів на здійснення видів використання природних об'єктів, варто вважати не відповідними нормам Основного Закону.

По-друге, загальними умовами припинення права громадян щодо спеціального використання природних об'єктів є такі, що стосуються суб'єктного складу учасників правовідносин залежно від того, хто є ініціатором припинення названого права. Якщо ним є громадянин (носій відповідного суб'єктивного права на природний об'єкт), це його правоздатність та дієздатність. Причому маються на увазі як загальна цивільна правоздатність та дієздатність, так і здатність вчиняти певні дії щодо реалізації прав на відповідний природний ресурс як повноважного суб'єкта такого природокористування. Ця умова тісно переплітається з умовою фактичної наявності відповідного права спеціального природокористування. Зокрема, ст. 51 Водного кодексу України [1] прямо передбачає заборону передачі орендарем права на оренду водного об'єкта іншим суб'єктам господарювання. Тобто під час передачі орендарем водного об'єкта в так звану «суборенду» іншому суб'єкту право оренди в останнього не виникає та, відповідно, він не може бути суб'єктом, який повноважний приймати рішення про припинення орендних відносин.

Якщо ініціатива на припинення прав виходить зовні, тобто від інших осіб, необхідною умовою припинення відносин спеціального природокористування є їх компетенція стосовно вирішення цього питання. Здебільшого за підстав, що мають безумовний характер та зазвичай не пов'язані зі спірним питанням, компетентним суб'єктом припинення відносин спеціального природокористування, в тому числі як суб'єкта засвідчення добровільної відмови природокористувача від подальшої реалізації своїх повноважень щодо природного об'єкта, є орган, що видав дозвіл на спеціальне природокористування, який анулює його у разі наявності відповідних передбачених законом підстав. Якщо йдеться про необхідність встановлення певних фактів, що мають значення для припинення права спеціального природокористування, орган, що видав дозвіл на спеціальне природокористування, звертається до адміністративного суду з позовом про застосування заходу реагування у виді анулювання дозволу.

По-третє, умови, які пред'являються до природних об'єктів (об'єктів суб'єктивних прав, що можуть бути припинені), а саме: їх індивідуалізація, тобто визначеність об'єктів природи в натурі (на місцевості) та закріплення меж у відповідному правопосвідчувальному документі; приналежність цього природного об'єкта конкретному суб'єкту на певному правовому титулі; оформлення права на цей індивідуально визначений природний об'єкт у той спосіб та правову форму, що відповідає правовому титулу, на якому природний об'єкт закріплено за громадянином.

Спеціальні умови включають ті вимоги, які залежать від конкретного природного об'єкта, різновиду спеціального використання природних об'єктів та визначеної законом підстави припинення відповідного суб'єктивного права на природний об'єкт.

Специфіка умов припинення права громадян щодо спеціального використання природних об'єктів зумовлена як неоднорідністю прав громадян щодо використання природних об'єктів (постійне, тимчасове, орендне), так і неоднорідністю самих природних об'єктів, особливості яких впливають і на умови припинення названих прав. Враховуючи різноманіття прав громадян щодо використання природних об'єктів, можна виділити:

1) умови припинення постійного використання природних об'єктів (наприклад, наявність акта на право постійного користування природним об'єктом);

2) умови припинення тимчасового використання природних об'єктів (зокрема, наявність дозволу (спеціального документа чи документів), що підтверджує право спеціального тимчасового використання природних об'єктів; анулювання чи скасування дозволів на здійснення використання природних об'єктів має відбуватися в межах компетенції відповідних органів та їх посадових чи службових осіб тощо);

3) умови припинення права орендного використання природних об'єктів (наявність договору оренди, в тому числі відповідність встановленим вимогам, що забезпечує його дійсність; якщо припинення відбувається на підставі одностороннього розірвання договору оренди, то визначеність можливості одностороннього розірвання договору оренди та умов такого розірвання тощо).

Висновки. З урахуванням викладеного можна зробити висновки про те, що значення умов припинення права спеціального природокористування в механізмі припинення права природокористування полягає в установленні фактів, що роблять можливим припинення відносин спеціального природокористування за певних підстав та у визначеному законом порядку. Умови припинення права спеціального природокористування розміщені не в окремій статті, а впливають із загального змісту нормативно-правового регулювання виникнення, реалізації та безпосередньо припинення права природокористування.

Отже, з урахуванням певних особливостей прав громадян щодо використання природних об'єктів можна визначити, що умови припинення права громадян щодо спеціального використання природних об'єктів – це встановлені законодавством вимоги, що пред'являються до всіх правоприпиняючих юридичних фактів, та спеціальні вимоги до кожного окремого юридичного факту як матеріально-правової, так і процесуально-правової основи припинення суб'єктивних прав громадян на природні об'єкти, а також загальні для всіх та спеціальні для конкретних випадків законодавчі вимоги до громадян та конкретних природних об'єктів, недодержання яких унеможливорює припинення відповідного суб'єктивного права спеціального використання природних об'єктів.

Подальшого дослідження потребує специфіка умов припинення конкретних видів права спеціального природокористування за окремими підставами чи хоча б за окремими групами підстав.

Kyrieieva I. General characteristics of the conditions of terminating the right of citizens to special use of natural objects

The article is focused on the research of the conditions of terminating the right of citizens to special use of natural objects. Since the legislation does not have the direct definition of the termination of the right of special exploitation of natural resources, the author of the article has studied the provisions of natural resource laws, which establish certain requirements that make it possible both the existence of the right of special exploitation of natural resources and its termination. On the basis of the analysis of the mentioned provisions, the author has established that the conditions for termination of the right of special exploitation of natural resources are not set out in a separate Article, but proceed from the general content of the normative and legal regulation of the emergence, implementation and direct termination of the right to exploit natural resources. It has been concluded that the significance of the conditions for terminating the right of special exploitation of natural resources within the mechanism of terminating the right to exploit natural resources is to establish the facts that make it possible to terminate relations of special exploitation of natural resources in certain reasons and in the manner prescribed by the law. On the basis of the analysis of the current natural resources law, the author has classified the conditions for the termination of the right of citizens to special use of natural objects. The author of the article has defined the conditions for terminating the right of citizens to special use of natural objects as the requirements established by the legislation for all law-abiding legal facts, and special requirements to each individual legal fact of both material and procedural basis of the termination of subjective rights of citizens to natural objects, as well as general for all and special for specific cases of legislative requirements to citizens and specific natural objects, the non-observance of which makes it impossible to terminate the corresponding subjective right of special use of natural objects.

Key words: exploitation of natural resources, special exploitation of natural resources, termination of the right to exploit natural resources, conditions for the termination of the right to exploit natural resources, classification of conditions for the termination of the right to exploit natural resources.

Література:

1. Водний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 24. Ст. 189.
2. Кодекс України про надра. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 36. Ст. 340.
3. Харченко О.С. Підстави припинення права власності : монографія. Київ : Вид-во Європ. ун-ту, 2009. 174 с.
4. Головня І.Я. Відчуження земельних ділянок для суспільних потреб чи з метою суспільної необхідності як підстави припинення права власності. URL: http://www.visnyk-juris.uzhnu.uz.ua/file/No.50/part_1/19.pdf (дата звернення: 03.04.2021)
5. Комарницький В.М. Дозволи на спеціальне використання природних ресурсів: зміст і значення. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. 2012. № 3. С. 194–198.
6. Кобецька Н.Р. Договори використання природних ресурсів у системі договірного регулювання екологічних відносин. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 1. С. 220–225. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkur_2015_1_54 (дата звернення: 04.04.2021)
7. Новий словник української мови у 4-х томах. Т. 4. Київ : Вид-во АКОНІТ, 2000. 944 с.
8. Єлісеєва О.В. Припинення права приватної власності на земельну ділянку : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2006. 20 с.
9. Лісовий кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 21. Ст. 170.
10. Земельний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3. Ст. 27.

ЗЛОВЖИВАННЯ ЦИВІЛЬНИМИ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ

Козін О. В.,

здобувач вищої освіти першого (бакалаврського) рівня

Навчально-наукового інституту права

Університету державної фіскальної служби України

ORCID ID: 0000-0002-4439-6479

Дяченко С. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри цивільного права та процесу

Навчально-наукового інституту права

Університету державної фіскальної служби України,

адвокат

ORCID ID: 0000-0002-0104-2769

У статті представлено загальну характеристику зловживання цивільними процесуальними правами, досліджено поняття «зловживання цивільними процесуальними правами», його сутність та юридичну природу, особливості та проблеми правового регулювання, здійснено аналіз судової практики та визначено проблеми, які виникають у процесі розгляду судом справ, що пов'язані зі зловживанням цивільними процесуальними правами.

Зловживання цивільними процесуальними правами було і є досить поширеним явищем у нашій державі. Попри те, що це явище фактично існує давно, держава звернула на нього увагу і розпочала здійснювати нормативне закріплення питань, що з ним пов'язані, нещодавно. Зокрема, одним із найважливіших нормативно-правових актів, в яких висвітлено питання зловживання цивільними процесуальними правами, став прийнятий у новій редакції у 2017 році ЦПК України. Фактично зловживання цивільними процесуальними правами є новелою цивільного процесу. Саме це є причиною його детального вивчення та дослідження. Проблема існування цього явища залишається актуальною протягом багатьох років. Адже, якщо держава не приділятиме йому гідної уваги, може бути порушено конституційні права громадян України, право на справедливий суд, що передбачено Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

Основним завданням суду є правильне визнання тих чи інших дій учасників цивільного процесу зловживанням цивільними процесуальними правами. Саме завдяки встановленню правильних критеріїв, за якими можна було б відрізнити зловживання процесуальними правами від добросовісної поведінки осіб, можна уникнути таких наслідків, як безпідставне притягнення їх до відповідальності, порушення права на справедливий суд, що є однією із найбільш поширених проблем, з якими зустрічаються суди у своїй діяльності. Також проблематичним є розмежування зловживання цивільними процесуальними правами і зловживання цивільними матеріальними правами, адже вони тягнуть за собою зовсім різні правові наслідки, що також може стати порушенням права на справедливий суд.

Ключові слова: зловживання процесуальними правами, цивільний процес, цивільні процесуальні права.

Постановка проблеми. Проблема зловживання цивільними процесуальними правами потребує детального вивчення, оскільки саме вона є причиною порушення права осіб на справедливий суд та безпідставного застосування до них негативних наслідків. Однією із причин існування зловживання цивільними процесуальними правами є недосконалість законодавства, зокрема відсутність закріплених критеріїв розмежування добросовісного використання процесуальних прав і дій, які можуть бути зловживанням цими правами. Враховуючи постійну зміну законодавства та виникнення нових шляхів зловживання правами, досить недоцільно було б встановлювати перелік всіх цих дій, набагато зручніше було б встановити саме критерії, що дадуть змогу здійснювати точне визначення зловживання процесуальними правами.

Зловживання цивільними процесуальними правами досліджували такі науковці, як А.С. Штефан, І.Г. Андрущенко, О.Я. Рогач, Н.В. Кузнецов, А.В. Юдін, В.В. Комаров, Н.О. Чечина, М.М. Агаркова, В.В. Комаров, Н.В. Кузнецов, А.Г. Новіков, А.Н. Єрмаков, М.Л. Гальперін та інші.

Мета статті – сформулювати теоретичні основи зловживання цивільними процесуальними правами, виявити прогалини в законодавстві та проблеми, що пов'язані зі зловживанням цивільними процесуальними правами, та напрацювати пропозиції щодо їх вирішення.

Завдання – дослідити особливості правового регулювання зловживання цивільними процесуальними правами, дати загальну характеристику зловживанням цивільними процесуальними правами та здійснити аналіз судової практики у справах, що пов'язані із зловживанням цивільними процесуальними правами, визначити прогалини в законодавстві, яке регулює зловживання цивільними процесуальними правами.

Виклад основного матеріалу. Зловживання цивільними процесуальними правами є однією з важливих проблем цивільного процесу. З часом цьому явищу стали приділяти більше уваги не лише на теоретичному рівні та у наукових працях, а й на законодавчому рівні. Зокрема, це пов'язано з прийняттям нової редакції Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) у 2017 році. Саме ця подія стала переломним моментом у розвитку цього явища. Попри це, зловживання цивільними процесуальними правами існувало ще задовго до цього і слугувало предметом досліджень багатьох науковців.

Зміни, внесені до нової редакції ЦПК України, були досить суттєвими. Він містить багато новел, до числа яких і входить принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами, що закріплений ст. 44.

Варто вказати, що стара редакція ЦПК України містила досить мало інформації щодо зловживання цивільними процесуальними правами. Зокрема, ст. 27 містила інформацію щодо добросовісного здійснення своїх процесуальних прав та обов'язків учасниками справи, а ч. 4 ст. 153 – про заставу як запобіжний засіб для недопущення зловживання забезпеченням позову [1]. Тобто фактично в старій редакції взагалі не було як такого врегулювання питань зловживання процесуальними правами, що певним чином негативно впливало на судовий процес.

Якщо ж брати до уваги вже нову редакцію ЦПК України, то багато науковців визначають інститут зловживання цивільними процесуальними правами взагалі як новелу цивільного процесу [2]. Нова редакція вже закріпила поняття, що було наведено вище, перелік дій, що можуть вважатися зловживанням правами, відповідальність за їх вчинення. Оскільки не існує чітко встановленого визначення поняття «зловживання цивільними процесуальними правами», наведемо деякі з них.

Звернувшись до ст. 44 ЦПК України, можна вказати, що зловживання процесуальними правами визначено як дії, що суперечать завданню цивільного судочинства [1]. Проте, на нашу думку, таке визначення є поверхневим. Тому, щоб визначити поняття, варто звернутися до теоретичної частини цивільного процесуального права. Так, можна запропонувати визначення авторів, які під зловживанням процесуальним правом розуміють реалізацію процесуальних прав всупереч меті та завданням цивільного судочинства і меті наданих особі відповідних процесуальних прав, що тягне за собою фіктивність відповідних процесуальних дій, які завдають шкоди публічним інтересам в ефективному та справедливому здійсненні правосуддя у цивільних справах і приватним інтересам учасників справи [3].

На думку О.Я. Рогача, зловживання процесуальними правами визначається як недобросовісне здійснення особою права на судовий захист, використання стороною судового процесу цього права не відповідно до призначення процесу [4].

Е. Васьковський визначає зловживання процесуальними правами як недопустиме здійснення певного права, яке протидіє правильному, своєчасному розгляду справи та винесенню по ній рішення судом або призводить до несправедливого результату для іншої сторони [5].

В.С. Петренко розуміє під зловживанням процесуальними правами здійснення цивільних прав виключно з наміром заподіяти шкоду іншій особі, дії в обхід закону, а також інше завідомо несумлінне здійснення цивільних прав [6].

На нашу думку, всі ці визначення певною мірою розкривають суть поняття і мають місце бути. Із них найширшими є поняття Васьковського та поняття, що взяте з практикуму С.В. Дяченка, Ю.Ю. Рябченко, Л.О. Самілик. Саме ці визначення охоплюють деякі ознаки зловживання, що пов'язані із наслідками.

Щодо всього комплексу ознак зловживання процесуальними правами в науковців також є різні погляди. Одні зараховують до ознак здійснення суб'єктивних прав та обов'язків, умисну поведінку та, як наслідок, заподіяння чи загрозу заподіяння шкоди суспільним інтересам. Дехто з вчених додає до цього переліку ще здійснення прав всупереч їх призначенню, усвідомлення факту зловживання ними, відповідність вчинених дій закону, настання конкретних юридичних наслідків. На нашу думку, всі ці ознаки певною мірою є правильними та відповідають цьому поняттю.

Призначення і сутність принципу неприпустимості зловживання цивільними процесуальними правами проявляється у встановленні прямої заборони недобросовісного та корисливого користування учасниками судового процесу та їхніми представниками процесуальними правами з метою забезпечення захисту і справедливого балансу у використанні ними їхніх прав і виконання обов'язків [7, с. 68]. Закріплення цього принципу на законодавчому рівні є дуже позитивним кроком на шляху вдосконалення цивільного процесу та зменшення певних перешкод у процесі розгляду справи [8, с. 105].

Ч. 2 ст. 44 ЦПК України містить 5 пунктів, де визначено, які саме дії можуть бути зловживанням процесуальними правами, проте деякі вчені вважають, що цей перелік є не досить повним і не є вичерпним. Про це свідчать такі словосполучення, як «вчинення інших дій», «вчинення інших аналогічних дій». Тобто це означає, що кодекс не містить перелік всіх дій, що можуть бути визнані судом зловживанням цивільними процесуальними правами. Це питання також є предметом дослідження для багатьох науковців, які наводять значно більше видів зловживань, ніж їх закріплено на законодавчому рівні. Зокрема, А.С. Штефан як приклад наводить затягування строків розгляду справи та неявку в судові засідання з усіх можливих причин, тобто коли особа спеціально постійно перебуває на лікарняному, у відпустці, у відрядженні, таке застосування інституту забезпечення позову, коли дійсною метою вжиття тих чи інших заходів є створення несприятливого становища для відповідача чи навіть завдання йому шкоди [9]. Основною проблемою є те, що нині немає чітко визначених на законодавчому рівні ознак або критеріїв, за допомогою яких можна було б розмежувати зловживання процесуальними правами та інші дії. Така ситуація склалася саме через те, що ґрунтовних теоретичних досліджень у цій сфері бракує. Тобто ця проблема могла б вирішитися шляхом закріплення окремих критеріїв, якими б могли керуватися суди у своїй діяльності, або ж встановлення вичерпного переліку таких дій.

Зловживання цивільними процесуальними правами, як і будь-яке явище, тягне за собою певні юридичні наслідки. Серед них часто виділяють фіктивність відповідних процесуальних дій, завдання шкоди суспільним інтересам.

Цікавою є пропозиція законодавчого закріплення принципу концентрації, тобто чітких механізмів протидії зловживанню сторонами своїх процесуальних прав, із метою реалізації своєчасного розгляду справи [10].

Також ст. 135 ЦПК України містить інформацію щодо забезпечення судових витрат у разі зловживання процесуальним правом на позов, що є досить гарною «подушкою безпеки» для відповідача, що унеможливорює порушення його прав [1].

Ч. 9. ст. 141 ЦПК України також містить інформацію щодо можливості покладення судових витрат на сторону, яка здійснила зловживання правами [1].

Ст. 148 ЦПК України передбачає можливість накладення штрафу на учасника процесу у разі зловживання цивільними процесуальними правами. Розмір цього штрафу коливається залежно від кількості зловживань своїми правами. Зокрема, у разі 1 зловживання може бути накладено штраф у розмірі від 0,3 до трьох розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (оскільки з 1.01.2021 р. прожитковий мінімум для працездатних осіб становить 2270 грн, то сума штрафу коливається від 681 грн до 6810 грн), а у разі повторного чи систематичного зловживання особа може отримати штраф розміром від 1 до 10 прожиткових мінімумів для працездатних осіб (тобто від 2270 грн до 22 700 грн) [1].

Наприклад, у справі № 544/485/20 Пирятинський районний суд Полтавської області ухвалив застосування до свідка, про виклик якого клопотав позивач і який періодично не з'являвся до суду, хоч і був повідомлений судовою повісткою, відповідальності. Його неявку на судові засідання суд визнав зловживанням цивільними процесуальними правами, що стало результатом накладення на нього штрафу розміром 0,3 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб [11].

Прикладом накладення штрафу за систематичне зловживання цивільними процесуальними правами може бути справа № 361/6741/19, за якою Київський апеляційний суд ухвалив стягнути з особи штраф, розмір якого становить 10 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, що на той час у гривнях було майже 20 тисяч. Систематичним зловживанням цивільними процесуальними правами суд визнав направлення на дванадцять апеляційних скарг на одне і те саме рішення [12].

Відповідно до ч. 3 ст. 44 ЦПК України наслідком визнання судом певних дій зловживанням процесуальних прав може бути залишення скарги, клопотання чи заяви без розгляду або їх повернення. Прикладом цього на практиці може бути справа № 576/1780/19 (провадження № 2/576/518/19). У ній подання позовної заяви, яка викладена беззмістовно та хаотично і ґрунтується лише на припущеннях, визнано зловживанням цивільними процесуальними правами, у результаті чого позовна заява була залишена без розгляду [13]. Схожим прикладом є справа № 754/12394/19, в якій суд визнав подання повторної ідентичної заяви зловживанням позивачем своїми процесуальними правами. Це спричинило повернення заявнику його заяви [14].

Ст. 262 ЦПК України встановлює ще один спосіб для запобігання зловживання цивільними процесуальними правами адвокатом або прокурором шляхом постановлення окремої ухвали щодо них [1]. Деякі науковці вважають, що постановлення таких ухвал може стати способом тиску на адвоката саме з боку судді. На нашу думку, таке твердження є досить правильним, оскільки ця норма не є деталізована. Зокрема, необхідно вказати, що саме належатиме до суттєвих недоліків, саме таке вирішення цієї проблеми, на нашу думку, буде найкращим.

Попри те, що зловживання цивільними процесуальними правами закріплене на законодавчому рівні нещодавно, на практиці суди зіштовхнулися з безліччю справ, що пов'язані зі зловживанням цивільними процесуальними правами. Деякі суди вже провели узагальнення судової практики у цій сфері. Одним із таких судів є апеляційний суд Одеської області [15]. На практиці найпоширенішими випадками зловживання цивільними процесуальними правами є такі:

1) неодноразове подання скарг, заяв, клопотань. Вони можуть стосуватися відводу судді чи інших учасників процесу, відкладення розгляду справи, проведення повторної експертизи тощо. Прикладом такої справи може бути справа під № 367/8947/18, в якій повторне подання клопотання про призначення тієї самої експертизи в іншій експертній установі було визнано зловживанням процесуальними правами [16];

2) неодноразове неприбуття в судові засідання. Прикладом такого випадку в судовій практиці стали дії позивача під час розгляду справи № 521/8997/15-ц. Сторона позивача була сповіщена про проведення судових засідань, проте позивач та його представники тричі не з'являлись у судові засідання. Після цього Малиновський районний суд м. Одеси дійшов висновку, що неодноразова неявка позивача не має поважних причин та розцінив такі дії як зловживання цивільними процесуальними правами [17];

3) подання кількох позовів до того самого відповідача, з тим самим предметом і з тих самих підстав або за аналогічними підставами і предметом. Прикладом такого зловживання цивільними процесуальними правами є справа № 523/13892/19. Суворовський районний суд м. Одеси ухвалою від 10.09.2019 р. визнав зловживанням процесуальними правами подання позовної заяви позивачем, оскільки аналогічний позов, того самого позивача до того самого відповідача з тих підстав вже був поданий позивачем [18].

У своїй діяльності суди зіштовхуються із певними проблемами. Однією із них є те, що суду досить складно визначити в різних ситуаціях межі зловживання учасниками справи своїми процесуальними правами і їх добросовісного використання.

Висновки. У результаті проведеного дослідження зловживання цивільними процесуальними правами можна дійти наведених нижче висновків.

1. Зловживання цивільними процесуальними правами як нове поняття в законодавстві, звичайно, потребує ще більш детального дослідження. Проте, порівнюючи стару редакцію ЦПК України та нову, можна визначити значні відмінності в регулюванні такого явища, як «зловживання цивільними процесуальними правами». Стара редакція містила лише дві норми, які поверхнево були пов'язані із зловживанням. Нова ж редакція закріпила поняття, перелік дій, що можуть вважатися зловживанням правами, відповідальність за їх вчинення.

2. До визначення поняття та ознак зловживання цивільними процесуальними правами вчені підходять по-різному. На нашу думку, найширшими є поняття Васьковського та поняття з практикуму С.В. Дяченка, Ю.Ю. Рябенко, Л.О. Самілик.

3. Незважаючи на те, що на законодавчому рівні зловживання цивільними процесуальними правами закріпилося нещодавно, на практиці суди зіштовхнулися з безліччю справ, що пов'язані із ним. Найпоширенішими випадками зловживання цивільними процесуальними правами є неодноразове подання скарг, заяв, клопотань, неодноразове неприбуття у судові засідання, подання кількох позовів до того самого відповідача, з тим самим предметом і з тих самих підстав або за аналогічними підставами і предметом.

4. Основною проблемою, з якою стикаються суди, є відсутність критеріїв розмежування добросовісного використання процесуальних прав і дій, які можуть бути зловживання цими правами. Їх відсутність може бути причиною виникнення ситуації застосування до учасників судового процесу негативних наслідків без підстав. Виходом із цієї ситуації може стати законодавче закріплення в ст. 44 ЦПК України критеріїв розмежування або ж встановлення чіткого переліку усіх можливих дій, які можуть бути визнані зловживанням, із детальним попереднім дослідженням цієї сфери.

Kozin O., Dyachenko S. Abuse of civil procedural rights

The article presents a general description of the abuse of civil procedural rights, explores the concept of “abuse of civil procedural rights”, its essence and legal nature, features and problems of legal regulation, analyzes case law and identifies problems that arise in court cases related to with abuse of civil procedural rights.

Abuse of civil procedural rights was and is now quite common in our country. Despite the fact that this phenomenon has actually existed for a long time, the state paid attention to it and began to regulate issues related to it, relatively recently. In particular, one of the most important regulations, which addresses the issue of abuse of civil procedural rights, was adopted in a new version in 2017, the Civil Procedure Code of Ukraine. In fact, the abuse of civil procedural rights is a novelty of civil proceedings. This is the reason for its detailed study and research. The problem of the existence of this phenomenon remains relevant for many years. After all, if the state does not pay enough attention to it, the constitutional rights of citizens of Ukraine, the right to a fair trial, as provided by the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, may be violated.

The main task of the court is the correct recognition of certain actions of the participants in civil proceedings as an abuse of civil procedural rights. It is by establishing the right criteria by which one could distinguish the abuse of procedural rights from the conscientious conduct of individuals that such consequences as unjustified prosecution and violation of the right to a fair trial can be avoided.

It is also one of the most common problems that courts face in their work. It is also problematic to distinguish the abuse of civil procedural rights from the abuse of civil substantive rights, as they entail completely different legal consequences, which can also be a violation of the right to a fair trial.

Key words: abuse of procedural rights, civil proceedings, civil procedural rights.

Література:

1. Цивільний процесуальний кодекс : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
2. Ковтунович Т.О., Дяченко С.В. Неприпустимість зловживання цивільними процесуальними правами як новела цивільного процесу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 6. С. 103–106. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2018/26.pdf
3. Дяченко С.В. Цивільний процес України : практикум / С.В. Дяченко, Ю.Ю. Рябченко, Л.О. Самілик. Ірпінь : Університет ДФС України, 2020. 312 с.
4. Рогач О.Я. Зловживання позивачем процесуальним правом при використанні правових механізмів, передбачених ст. 207 ЦПК Цивільного процесуального кодексу України . *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3-1. С. 148–150.
5. Маруніч Г. «Затягування цивільного процесу» та «зловживання цивільними процесуальними правами»: співвідношення понять *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 9. URL: <http://rgr-journal.kiev.ua/archive/2016/09/4.pdf>.
6. Петренко В.С. Механізми запобігання та протидії зловживанню процесуальними правами у цивільному судочинстві. *Зловживання цивільними процесуальними правами: шляхи протидії* : матер. круглого столу, м. Одеса, 27 лист. 2015 р. / уклад.: І.В. Андронов, Н.В. Волкова, Р.Ф. Гонгало; НУ ОЮА, Каф. цив. проц. Одеса: Фенікс, 2015. С. 15–20. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/4100>
7. Красько В.В., Дяченко С.В. Принцип неприпустимості зловживання цивільними процесуальними правами: правова природа та специфіка застосування в судовій практиці. *Приватне та публічне право*. 2019. № 4. С. 65–69. URL: http://www.pp-law.in.ua/archive/4_2019/15.pdf
8. Ковтунович Т.О., Дяченко С.В. Неприпустимість зловживання цивільними процесуальними правами як новела цивільного процесу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 6. С. 103–106. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2018/26.pdf
9. Штефан А.С. Зловживання цивільними процесуальними правами як процесуальний юридичний факт. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2017. № 2. С. 62–70.
10. Ковальчук О.С., Дяченко С.В. Концентрація цивільного процесу як засіб забезпечення своєчасного розгляду справи. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Том 1. № 3(28). С. 96–100. URL: [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i3\(28\).328](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i3(28).328)
11. Рішення суду загальної юрисдикції: ухвала у справі № 544/485/20 від 2 жовтня 2020 року / Пирятинський районний суд Полтавської області. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92016815>

12. Рішення суду загальної юрисдикції : ухвала у справі № 361/6741/19 від 18 жовтня 2019 року / Київський апеляційний суд. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85135433>
13. Рішення суду загальної юрисдикції : ухвала у справі № 576/1780/19 від 9 вересня 2019 року / Глухівський міськрайонний суд Сумської області. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84116432>
14. Рішення суду загальної юрисдикції: ухвала у справі № 754/12394/19 від 9 жовтня 2020 року / Деснянський районний суд м. Києва. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92141440>
15. Узагальнення судової практики розгляду судами деяких питань, пов'язаних із зловживанням процесуальними правами: практика застосування новел цивільного процесуального права. URL: https://oda.court.gov.ua/userfiles/file/sud1590/Zlovgivannya_procesyalnomy_pravamy.pdf
16. Рішення суду загальної юрисдикції : ухвала у справі № 367/8947/18 від 8 жовтня 2020 року / Переяслав-Хмельницький міськрайонний суд Київської області. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92122480>
17. Рішення суду загальної юрисдикції : ухвала у справі № 521/8997/15-ц від 31 травня 2018 року / Малиновський районний суд м. Одеси. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74417480>
18. Рішення суду загальної юрисдикції : ухвала у справі № 523/13892/19 від 10 вересня 2019 р. / Суворовський районний суд м. Одеси. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84305965>

ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ ЯК ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ ДИСКУРС

Косілова О. І.,
кандидат політичних наук,
науковий співробітник
Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID ID: 0000-0002-5574-3771

У статті розглядаються поняття політичної участі як форми реалізації політичних прав. Аналізуються зміст політичної участі, співвідношення політичної участі та політичної діяльності. Проаналізовані основні підходи до визначення поняття «політична участь» вітчизняними та зарубіжними вченими. З'ясовано, що в сучасній науковій літературі відсутній єдино визнаний підхід та критерії для визначення змісту та форм політичної участі. Проаналізовано функції політичної участі, її роль та значення в реалізації інтересів та прав громадян. Підкреслюється важлива роль політичної участі у формуванні представницьких органів державної влади, знятті соціально-політичної напруженості тощо. Аналізуються види та форми політичної участі за різними критеріями. Зокрема, вивчаються зміст та суть конвенційної та неконвенційної форм політичної участі, формальної та неформальної. Обґрунтовано, що основною формою конвенційної поведінки є участь у виборах. Визначено нормативне закріплення права на політичну участь в Основному Законі України. Проаналізовано права та можливості політичної участі у формі політичних прав громадян України, іноземців та осіб без громадянства. Автор доходить висновку, що політичну участь слід трактувати крізь призму політичних прав та свобод, якими повною мірою володіють громадяни конкретної держави, що становить зміст конвенційної формальної участі. Визначено взаємозв'язок збільшення кількості неконвенційних форм участі (мітинги, страйки, акти громадської непокорності) та одночасного зниження рівня участі у звичних формах політичної участі. Зокрема, низька явка виборів свідчить про нестабільність політичних систем та низький рівень легітимності державної влади з боку населення.

Ключові слова: політична участь, політичні права і свободи, політична діяльність.

Постановка проблеми. У сучасних умовах завдяки стрімкому розвитку інформаційних технологій та глобалізації дедалі більше громадян беруть активну участь у політичному житті, збільшується кількість форм та способів для політичної участі. Але в науковій та прикладній літературі до цього часу немає системних досліджень політичної участі як форми реалізації політичних прав і свобод, відсутнє чітке структурування форм та видів політичної участі. У зв'язку з цим актуальність дослідження зумовлена необхідністю здійснення глибшого аналізу нових та традиційних форм політичної участі в сучасних державах.

Тема політичної участі стала предметом дослідження зарубіжних та вітчизняних вчених. Зокрема, варто згадати наукові праці німецьких науковців М. Каасе, А. Марша, М. Вебера, Г. Д. Яраса, В. Войке, О. Нідермайера, Е. Альбер, Б. Вілса, С. Пікель, праці американських дослідників Г.А. Алмонда, С. Верби, К. Джандра, Дж. Беррі та Дж. Голдмана та інших. У вітчизняній правовій та політичній науці тема політичної участі розглядається в наукових статтях та монографіях Ф.Г. Семенченка, В.Л. Федоренка, Г.О. Мазур, В.І. Бортнікова, Б.Г. Макаренка, Т.С. Андрійчука, В.Д. Бакуменка та інших дослідників. Водночас, незважаючи на значну кількість наукових розвідок у визначеній сфері, тема політичної участі як форми реалізації політичних прав у міждисциплінарному розрізі, крізь призму політичних та юридичних наук є фактично не дослідженою.

Мета статті – дослідити сутність категорії «політична участь» у структурі політичної діяльності та як форми реалізації політичних прав, визначити суб'єктів політичної участі, специфіки реалізації політичної участі залежно від конституційно-правового статусу особи, форм та способів її реалізації.

Виклад основного матеріалу. Можливість політичної участі, як і забезпечення свободи та справедливості, належить до основних принципів демократії. У сучасних суспільствах політична участь набуває дедалі більшого значення, відбулося її закріплення на нормативному рівні в нормах міжнародного права та внутрішньому законодавстві.

До середини ХХ ст. політична участь трактувалося переважно як участь у виборах і державному управлінні. Згодом це поняття стало застосовуватися до дій будь-якої людини, будь то політичний діяч, державний службовець або звичайний громадянин, який активно бере участь у той чи інший спосіб у здійсненні політики в рамках політичної системи будь-якого типу [1, с. 239].

Важливість політичної участі конкретизується через реалізацію низки функцій: відображення, узгодження і реалізація політичних інтересів соціальних груп та окремої особи; формування виборних представницьких органів держави; здійснення громадського контролю діяльності органів державної влади; залучення населення до вироблення і реалізації політичних рішень (у формі створення громадських рад); політична соціалізація; зняття соціально-політичної напруги; подолання відчуження громадян від органів державної влади та управлінської діяльності.

Метою політичної участі може бути вираження задоволення чи незадоволення політичними рішеннями. Політична участь покликана впливати на політичний процес. Це передбачає прийняття рішень населенням та здійснення конституційно закріплених прав на участь у демократичних країнах.

Обов'язковою умовою для політичної участі є мінімум зацікавленості та знання політики, щоб сформувати власне уявлення про зміст політичної діяльності, функціонування правової та політичної системи держави. Таким чином, особа повинна володіти волею до політичної участі, яка має забезпечуватися відповідними державними структурами та інституціями громадянського суспільства. Важливо зазначити, що, крім терміна «політична участь», є також термін «соціальна участь», що включає насамперед добровільну та громадянську участь. Ці заходи, спрямовані на соціальну інтеграцію, безумовно, можуть мати політичний характер, але, як правило, їх можна знайти в добровільному секторі [2].

Дискурс щодо участі базується на давніх традиціях та історії розвитку, внаслідок чого розрізняють участь як структурний принцип та принцип дії постіндустріального суспільства у вужчому розумінні (політична участь) та в ширшому розумінні (участь у всіх сферах життя). Слід зазначити, що науковці по-різному тлумачать її зміст та сутність. Відрізняються також підходи до визначення видів та форм політичної участі.

Один із засновників теорії політичної участі в Німеччині М. Каасе зазначає: «На культурному тлі західноєвропейських та північноамериканських країн концепції участі ґрунтуються на головній характеристиці <...>: добровільному характері участі, за допомогою якої громадяни намагаються впливати на певні варіанти чи проблеми. Згідно з цим визначенням, політична участь розуміється як «інструментальна, цілеспрямована дія <...>, [насамперед] з погляду окремого громадянина» [3]. Схоже визначення політичної участі пропонує також сучасний німецький дослідник В. Войке, який вважає, що політична участь включає поведінку громадян, які як група чи самі по собі добровільно хочуть впливати на політичні рішення на різних рівнях політичної системи (муніципалітет, штат, федеральний уряд та Європа) [2].

Інший німецький дослідник Г.Д. Ярас наголошує на важливості політичної участі громадян для забезпечення демократичності державно-правового режиму: «Ні політичні партії, ні об'єднання чи утворення зі змішаним статусом не уповноважені приймати рішення про долю спільноти, навпаки, легітимність державної влади ґрунтується не тільки на народі як анонімній і дедалі більш дифузній величині, але й на політичному праві на свободу кожного окремого громадянина як співгромадянина» [4, с. 631]. При цьому варто розрізняти поняття «участь» та «співучасть» (з нім. мови «Beteiligung» und «Teilhabe»). Якщо ми говоримо про політичну співучасть, то коло суб'єктів, що володіють правами політичної співучасті, звужено до громадян певної держави.

Німецька дослідниця С. Пікель, аналізуючи праці М. Вебера, зазначає, що вчений розрізняє пасивну політичну поведінку як сприйняття політичних новин, політичний інтерес, та дію. Таким чином, політичну участь дослідник визначає як цілеспрямовану поведінку громадян щодо політики та прийняття політичних рішень [5, с. 39–40].

Вітчизняні дослідники Ф.Г. Семенченко та В.І. Бортніков визначають категорію «політична участь» крізь призму політичної діяльності. Зокрема, В.І. Бортніков вважає, що на сучасному етапі розвитку науки найоптимальнішим варіантом співвіднесення категорій «політична участь» і «політична діяльність» можна вважати такий: «...політична діяльність індивідів може здійснюватись як політична участь і політичне функціонування». Він наголошує на тому, що політична участь охоплює непрофесійну сферу політичного життя суспільства, тоді як політичне функціонування ж сукупно означає професійну політичну діяльність [6, с. 24]. Тоді як Ф.Г. Семенченко визначає політичну участь як базовий, первинний рівень політичної діяльності. Основними формами цього рівня є вибори, мітинги, збори, маніфестації, голодування, альтернативні рухи, страйки і т. ін. Другий (вищий) рівень політичної діяльності становить політичне функціонування, тобто професійна діяльність, яку здійснюють члени уряду, депутати парламенту, керівники партій, рухів, політичних інститутів [7].

На наш погляд, найбільш вдале визначення політичної участі сформулював В.Л. Федоренко. Дослідник визначає її через категорію політичних прав і свобод: «Політичні права і свободи громадян

України – це встановлені Конституцією та законами України форми політичної участі громадян в управлінні державними справами, зміст яких передбачає об'єднання в політичні партії та інститути громадянського суспільства, участь у виборах, референдумах і мирних зібраннях, звернення з петиціями до органів державної влади та органів місцевого самоврядування» [8, с. 81].

Російські дослідники вважають, що політичну участь варто тлумачити як дії, що вживаються членами соціально-політичної спільноти на індивідуальній чи груповій основі з метою вплинути на процес формулювання або прийняття політичних рішень, здійснення державної політики або вибір політичних діячів на будь-якому рівні влади – місцевому, регіональному, загальнонаціональному [1, с. 239]. Подібне визначення міститься в політологічному енциклопедичному словнику, де участь громадян у політичному житті суспільства визначена як залучення членів певної соціально-політичної спільноти до процесу політико-владних відносин, вплив громадськості на перебіг наявних соціально-політичних процесів у суспільстві та на формування владних політичних структур [9, с. 264].

С. Пікель вважає, що політичні дії чи політична участь – це всі дії, незалежно від того, є вони письмовими чи ні, звичайними чи нетрадиційними, законними чи незаконними, ненасильницькими чи жорстокими, вони «лише» мають бути спрямовані на прийняття політичних рішень [5, с. 43].

Американські дослідники Л. Мілбрет та М. Гоел також вказують на багатоманітність форм політичної участі та відсутність чітких критеріїв для її визначення. Вони зазначають: «Політичну співучасть слід розуміти як діяльність звичайних громадян (від участі в акціях протесту, членства в громадських організаціях, активної підтримки якоїсь партії, написання листів до редакцій газет, до регулярної участі у виборах, відчуття любові до власної країни), якою вони намагаються вплинути або ж підтримати політику владних еліт» [10, с. 2].

Можемо зробити проміжний висновок, що в сучасних демократіях є різноманітні форми політичної участі. Як доповнення до усталеного терміна «революція участі», який часто використовується для розширення політичної участі громадян, можна говорити і про «плюралізацію політичної участі». У більшості дослідників відсутні чіткі критерії для визначення змісту політичної участі. До чітко визначених критеріїв, які поділяє більшість науковців, належать добровільний характер політичної участі, здійснення її на непрофесійній основі та мета – вплив на політичні рішення.

Форми політичної участі відрізняються не тільки мірою усвідомленості, але й масштабністю, легальністю та іншими параметрами.

На ступінь політичної участі можуть впливати такі чинники: політичний режим; соціокультурне і географічне середовище; рівень освіти і ступінь доступу до інформації; рівень інституціоналізації суспільства; матеріальні можливості суб'єктів участі тощо [11, с. 15]. Класифікацію політичної участі можна здійснити за такими видами: активна і пасивна, індивідуальна і колективна, добровільна і примусова, традиційна і новаторська, легітимна і нелегітимна [7].

Найважливішими, на наш погляд, є розмежування конвенційної та неконвенційної політичної участі та формальної і неформальної, в межах яких можна виділити їх підвиди (активна/пасивна, онлайн/офлайн, із використанням зброї / без використання тощо). Ці критерії розглядаються нижче у статті.

Зокрема, за критерієм легітимності прийнято виділяти конвенціональні та неконвенціональні форми політичної участі. Конвенціональна участь – поведінка, яка використовує законні або ті, що відповідають загальноприйнятим нормам, форми вираження інтересів і впливу на владу. Основною формою конвенціональної поведінки є участь у виборах. Участь у виборах дає змогу обмежити прояв небезпечних для політичної системи форм масової активності, спрямувавши її в інституціональне (регульоване нормами) русло, коли невдоволені політикою уряду люди виражають свій протест, голосуючи за зміни. Інша частина громадян завдяки виборам демонструє підтримку урядовому курсу [12].

М. Каасе і А. Марш, які вважаються засновниками концепції політичної участі в Німеччині, визначають дві основні форми політичної участі: конвенційну та неконвенційну. Вони зазначають, що як конвенційну участь варто визначати всі види політичної діяльності, що прямо чи прямо чи опосередковано пов'язані з виборчим процесом [13, с. 32].

С. Пікель також зазначає, що формальні конвенційні форми участі формуються за законодавчо встановленими правилами, наприклад, виборчий процес або форми участі в партіях чи профспілках. Конвенційну участь можна додатково диференціювати на участь в аспекті виконання обов'язків – виборів – або добровільності – партійно орієнтованої участі [5, с. 44].

Класики американської політичної думки С. Верба і Г. Алмонд виділяють чотири основні види законної (конвенційної, формальної) політичної участі: голосування, участь у діяльності політичних партій та інших політичних організацій і в кампаніях, що проводяться; участь у політичному житті громади, зборах тощо; контакти з офіційними особами на різних рівнях [14].

Американські дослідники К. Джандра, Дж. Беррі та Дж. Голдман диференціюють конвенційну політичну участь залежно від підтримки/непідтримки чинної влади: як дії, що демонструють підтримку

влади і політичної системи, або як дії, шляхом яких громадяни намагаються вплинути на владу і змінити певні сторони суспільного життя [15, с. 454].

До першої групи належать дії, що демонструють підтримку влади і політичної системи: участь у святкових заходах з приводу будь-яких подій, робота в якості спостерігача на виборах, прикріплення на одяг знаків з державною символікою тощо. До другої групи належать дії, шляхом яких громадяни намагаються вплинути на владу і змінити певні сторони суспільного життя. У цю групу об'єднані такі форми участі: голосування за партії і політиків, які виражають інтереси певної групи виборців; контакти з офіційними особами (найчастіше з представниками місцевих органів влади), щоб привернути їхню увагу до будь-яких проблем; ініціативні рухи (збір підписів за проведення референдуму з яких-небудь питань, письмові звернення в органи влади, в ЗМІ); участь у санкціонованих мітингах, демонстраціях; особливі форми участі – лобіювання, фінансування виборчих кампаній [12].

На відміну від конвенційної форми, неконвенційна участь найчастіше є такою, що суперечить правовим нормам, може мати деструктивний вплив на політичну та правову системи. Вона проявляється у формах протесту, непокорі державній владі. До таких акцій громадяни вдаються, якщо відсутні інституціональні канали вираження їх інтересів або традиційні форми участі виявляються неефективними, а самі люди відчувають недовіру до політичної системи.

Неконвенційна поведінка поділяється на ненасильницькі і насильницькі види. До перших можна зарахувати мітинги і марші протесту проти будь-яких дій офіційної влади, пікети, сидячі страйки у громадських місцях і під вікнами урядових будівель, перекриття транспортних магістралей. Ці дії можуть здійснюватися з порушенням чинного законодавства. Свідома відмова підпорядковуватися законам (а у виняткових випадках – відмова від сплати податків), проведення несанкціонованих акцій протесту, приниження будь-якої ділової активності – усі ці дії об'єднуються назвою «громадянська непокора» [12].

Крайня форма неконвенційної неформальної участі спостерігалася під час потрясінь у Східній Європі в колишній НДР та Чехословаччині, а нині – у північноафриканських та арабських державах (із найбільшим успіхом у Тунісі та Єгипті під час революцій «арабська весна» 2011 року). В Україні такі прояви неконвенційної поведінки яскраво визначились під час Революції гідності у листопаді 2013 року і тривали до лютого 2014 року. Причиною масових протестів громадян став відхід політичного керівництва країни від законодавчо закріпленого курсу на європейську інтеграцію. Не можемо не згадати масові акції протесту проти офіційних результатів виборів президента в Білорусі, які почалися з 9 серпня 2020 року й досі тривають. Опозиція не визнала оголошених владою підсумків виборів, згідно з якими переможцем було оголошено Олександра Лукашенка (обіймає цю посаду з 1994 року).

Спільним критерієм участі для всіх вказаних акцій непокори є мета політичної участі – зміна політичної системи, а не законодавчо дозволена форма політичної участі. Поширенням явищем стала домовленість для участі в акціях протесту та мітингах в Інтернеті, у зв'язку з чим у деяких країнах політичне керівництво частково або повністю блокує доступ до вебсайтів.

Неконвенційні, законодавчо не врегульовані форми політичної участі можуть мати ненасильницький характер – наприклад, як громадянська непокора у формі стихійних чи несанкціонованих демонстрацій, сидінь чи бойкотів (у пасивній чи активній формах). Пасивне насильство включає зайняття офісів партіями, парламентарями чи урядами; активне насильство також приймає їх знищення або загрози політикам.

С. Пікель, на основі дослідження емпіричних даних визначає специфічну закономірність: зі збільшенням кількості неконвенційних форм участі (мітингів, страйків, акцій громадської непокори) зменшується рівень участі в конвенційних формах, зокрема виборах [5, с. 41]. Таким чином, форми нетрадиційної, неконвенційної, незаконної та насильницької участі часто можна зустріти в періоди нестабільності політичних систем [5, с. 42].

Звичайно, форми неконвенційної участі можуть трансформуватися та переходити з пасивних в активні, з ненасильницьких – у насильницькі; мирні демонстрації часом закінчуються жорстокими заворушеннями. Як прояв громадської непокори та пасивних ненасильницьких акцій протесту можна розцінювати атаки в Інтернеті або блокування вебсайтів із політичною мотивацією з боку окремих осіб. Таким чином, політичну боротьбу в мережі Інтернет, її вплив та наслідки не можна недооцінювати в сучасних умовах і варто розцінювати як окрему форму політичної участі.

Щодо інших критеріїв розрізнення політичної участі, варто вказати її поділ на формальну та неформальну. Такий підхід обґрунтовує німецький науковець Б. Вілс, який залежно від наявності чи відсутності німецького громадянства розрізняє її дві основні форми: неформальну та формальну. Неформальна політична співучасть включає, наприклад, протести, демонстрації, громадянські ініціативи, волонтерську діяльність у (політичних) асоціаціях, адвокації чи громадській участі. Вона відкрита для всіх осіб, які проживають у Німеччині незалежно від їх громадянства. Формальна політична участь регулюється законом. Найважливішими формами представницької демократії є право голосувати, тобто право обирати і бути обраним. Вона принципово пов'язана з німецьким громадянством [13].

Деякі дослідники не диференціюють політичну участь за виділеними нами критеріями, а визначають її форми в загальному переліку політичних дій. Зокрема, німецький дослідник О. Нідермайер поділяє всю участь громадян на шість форм: участь у виборах та голосуваннях; діяльність, пов'язана з партіями; місцева громада, участь у виборчих кампаніях та політикою на місцевому рівні; легальний протест; громадянський протест; політичне насильство [17, с. 192].

Ф.Г. Семенченко розрізняє такі форми політичної участі: у виборах; в ухваленні рішень; в управлінні та самоврядуванні; у виборі політичних лідерів і контролі за їхньою діяльністю; у прийнятті, реалізації й охороні законів; у виборчих політичних кампаніях; у мітингах, зібраннях; у засвоєнні й передачі політичної інформації; у страйках; у масових кампаніях громадян, непокори, визвольних війнах і революціях тощо [7]. Таким чином, дослідник до політичної участі зараховує, по суті, всі форми реалізації політичних прав і свобод, що належать як громадянам, так і особам, які не мають цього конституційно-правового статусу. На нашу думку, таке тлумачення форм політичної участі є занадто широким та потребує уточнення та диференційованого підходу.

Аналізуючи нормативне закріплення права на політичну участь в Україні в нормах внутрішнього законодавства, варто зазначити, що вона закріплена у ст. 38 абз. 1, абз. 2 Основного Закону, що включає право на управління державними справами, участь у референдумах, право обирати та бути обраним до органів державної влади, право доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування [18]. Правом політичної участі та політичними правами наділені в основному громадяни України. Іноземці, біпатриди, апатриди можуть володіти окремими політичними правами, визначеними Конституцією України та законами України, зокрема, такими як право на звернення, право на свободу думки і слова, право на вільний вираз поглядів та переконань, право на створення та членство в об'єднаннях громадян. Іноземці в Україні мають право брати участь у зборах, мітингах, демонстраціях, якщо вони не переслідують політичну мету.

Виключно громадяни України володіють активним та пасивним виборчим правом, правом брати участь в управлінні державними справами, загальнодержавних та місцевих референдумах, вступати до політичних партій та бути їх засновниками, бути державними службовцями, що становить основу конвенційної політичної участі.

Висновки. Політична участь є формою реалізації демократії та основоположним базовим елементом політичної діяльності, яка здійснюється громадянами у процесі реалізації ними політичних прав.

На нашу думку, політичну участь можна визначити як добровільні, цілеспрямовані дії громадян із метою впливу на рішення на різних рівнях політичної системи, що реалізуються у формі політичних прав та свобод. Характерною рисою політичної співучасті є те, що ця діяльність не є професійною, здійснюється звичайними громадянами у формі реалізації ними своїх політичних прав і свобод.

Політична участь може здійснюватися в конвенційних та неконвенційних формах, які розрізняють за критерієм нормативного регулювання та захисту. Критерій формальної чи неформальної політичної участі базується на наявності/відсутності громадянства конкретної держави.

Конвенціональні форми політичної участі можна визначити як письмово закріплені, юридично гарантовані та регульовані, тоді як неконвенціональні є письмово не закріплені, їх реалізація не передбачає гарантії з боку держави, можуть мати (але не обов'язково) протиправний характер.

Конвенційна, формальна політична участь здійснюється громадянами держави й включає такі форми реалізації політичних прав: виборчі права (право обирати та бути обраним); право брати участь у загальнодержавних та місцевих референдумах; право на об'єднання в політичні партії; право брати участь у мітингах та демонстраціях (мирні збори), які мають політичну мету; право в управлінні державними справами.

Неконвенційна, неформальна участь може здійснюватися всіма категоріями осіб (як громадянами, так і особами, які мають інший конституційно-правовий статус, – іноземці, особи без громадянства) у формі протестів, акцій громадської непокори, революцій тощо; в активних діях (насильницьких формах) із застосуванням зброї, а також у пасивній формі (шляхом захоплення державних установ).

Збільшення кількості неконвенційних форм участі (мітингів, страйків, акцій громадської непокори) й одночасне зменшення рівня участі у конвенційних формах, зокрема виборах, відбувається в періоди нестабільності політичних систем і свідчить про нелегітимність державної влади та низький рівень її підтримки з боку населення.

Kosilova O. Political participation as a form of realization of political rights: theoretical and legal discourse

The article examines the concepts of political participation as a form of realization of political rights. The author explores the place and role of political participation in the political process. The functions of political participation, its role and significance in the realization of the interests and rights of citizens are studied.

The important role of political participation in the formation of the formation of representative bodies of state power, the removal of socio-political tensions, etc. is emphasized. Types and forms of political participation are analyzed according to various criteria. In particular, the content and essence of conventional and unconventional forms of political participation, formal and informal, are studied.

It is determined that the main form of conventional behavior is participation in elections. Participation in elections allows to limit the manifestation of dangerous for the political system forms of mass activity, directing it in the institutional (regulated) direction, when people dissatisfied with government policy express their protest, voting for change. The rest of the citizens show support for the government's course due to the elections. The norms of the Basic Law of Ukraine, which enshrine the right to political participation and their content, are studied; the normatively enshrined components of the right to political participation are determined. The rights and opportunities for political participation in the form of political rights not only of Ukrainian citizens, but also of foreigners and stateless persons are analyzed.

The author concludes that there is a direct relationship between an increase in the number of non-traditional forms of participation (rallies, strikes, acts of public disobedience) and a simultaneous decrease in the level of participation in the usual forms of political participation. In particular, the low turnout in the elections indicates the instability of political systems and the low level of legitimacy of state power by the population.

Key words: political participation, political activity, political rights and freedoms.

Література:

1. Зарубежная политология: Словарь-справочник / Под ред. А.В. Миронова, Г.А. Цыганкова. Москва : Социально-политический журнал, Независимый открытый университет, 1998. С. 239–241. URL: http://grachev62.narod.ru/Grachev/n26_98st.html (дата звернення 23.02.2021)
2. Woyke W. Politische Beteiligung. URL: <https://www.bpb.de/nachschlagen/lexika/handwoerterbuch-politisches-system/202091/politische-beteiligung-politische-partizipation?p=all> (дата звернення 23.02.2021)
3. Kaase M., Partizipation, in Dieter Nohlen (Hrsg.), *Wörterbuch Staat und Politik*, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1993, 466 s..
4. Hans D. Jaras Funktionen und Dimensionen der Grundrechte / Handbuch der Grundrechte in Deutschland und Europa. C.F. Muller, Verlagsgruppe Huthing Jehle Rehm GmbH, Heidelberg, Munchen, Landsberg, Berlin. 2006. 894 s.
5. Pickel S. Das politische Handeln der Bürgerinnen und Bürger – ein Blick auf die Empirie /in Politisch Handeln Modelle, Möglichkeiten, Kompetenzen. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung / Red.: H. Buchstein, F. Kiefer (verantw.), G. Weißeno. S. 39–57.
6. Бортніков В.І. Політична участь і демократія: українські реалії. Монографія. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. 524 с.
7. Семенченко Ф.Г. Критерії ефективності політичної діяльності. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2013. № 1. URL: http://el-zbirn-du.at.ua/Sem_s.pdf (дата звернення 23.02.2021)
8. Федоренко В.Л. Політичні права та свободи людини і громадянина в Україні: поняття, види, характеристика. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 1 (7). С. 80–86.
9. Політологічний енциклопедичний словник [Текст] : навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів / відповід. ред. Ю.С. Шемшученко, В.Д. Бабкін. Київ : Генеза, 1997. 400 с.
10. Milbrath L.W. Goel M.L. Political Participation. How and Why Do People Get Involved in Politics? — Second Edition. New York: University Press of America, 1982. 223 p.
11. Бакуменко В.Д. Формування державно-управлінських рішень: проблеми теорії, методології, практики : монографія. Київ : Вид-но УАДУ, 2000. С. 324.
12. Юрій М.Ф. Політологія. Київ : Дакор, КНТ. 2006. 416 с. URL: https://www.ebk.net.ua/Book/political_science/uriy_politologiya/part7/1504.htm (дата звернення 23.02.2021)

13. Marsh A., Kaase M. Political Action: A theoretical perspective / Barnes S.H., Kaase M. (Eds.). Political Action. Sage Publication, 1979. P. 3–56.
14. Almond G. The Civic Culture: Political Attitudes in Five Nations. An Analytic Study / G. Almond, S. Verba. Boston: Little, Brown, 1965. 379 p.
15. Джандра К., Берри Д.М., Голдман Д., Хула К.В. Трудным путём демократии: процесс государственного управления в США. Москва : РОССПЭН, 2006. 655с.
16. Wilmes B. Politische Partizipation von Migrantinnen und Migranten. URL: <http://www.bpb.de/gesellschaft/migration/dossier-migration/247685/politische-partizipation?p=all> (дата звернення: 19.06.2019).
17. Niedermayer O. Bürger und Politik. Politische Orientierungen und Verhaltensweisen der Deutschen. 2., aktualisierte und erweiterte Auflage September 2005. 269 s.
18. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 23.02.2021)

ПОЛІЦЕЙСЬКІ ЗАХОДИ В УКРАЇНІ: ВИДИ ТА ЗАСТОСУВАННЯ

Костенко І. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID ID: 0000-0002-6974-023X

Білоусова К. В.,
студентка
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID ID: 0000-0003-1136-3248X

У статті було здійснено дослідження поліцейських заходів. Для того щоб конкретизувати це поняття, було досліджено ознаки, види та проблеми реалізації поліцейських заходів, зокрема в Україні. Щодо основних ознак поліцейських заходів, то властиві такі ознаки, як ефективність, законність, необхідність та пропорційність. Видів виокремлюють два: превентивні та примусові. Превентивні поліцейські заходи визначаються як «профілактичні», «запобіжні», «попереджувальні». Головними особливостями превентивних заходів з точки зору права є регулювання і впорядкування суспільних відносин за допомогою адміністративно-правових норм і профілактичний характер. Примусовим поліцейським заходам характерне застосування фізичної сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї. Однак такі заходи застосовуються лише у виключних випадках, а саме коли заходи превенції не дали певного результату або суспільно небезпечні діяння, які неможливо зупинити іншим способом, окрім заходів примусу. «Найсудовішим» з таких заходів є застосування вогнепальної зброї. Однак це може тягнути за собою певні наслідки. Зокрема, у цій статті це розписано як приклад справи, що сталася 7 лютого 2016 року з працівником правоохоронних органів С. Олійником. Під час виконання своїх повноважень постраждала невинна особа, а саме підліток Михайло Медведєв. Також щодо проблем з перевищенням наданих поліції повноважень свідчить практика Європейського суду з прав людини. У статті виокремлені та розписані дві справи. Перша стосується громадянина Серікова, де у відділі заявника катували, принижували, а також загрожували зґвалтуванням. За рішенням Європейського суду з прав людини держава-відповідач повинна сплатити суму грошей за відшкодування моральної шкоди та компенсацію судових та інших витрат. Аналогічно висвітлено справу, що стосується Бекетова. У цій справі також відзначається про жорстоке поводження з боку правоохоронців районного відділу міста Києва, а також про неефективне розслідування скарг Бекетова, неналежних побутових умов під вартою. Європейський суд з прав людини виніс відповідне рішення у цій справі.

Ключові слова: поліцейські заходи, види поліцейських заходів, Національна поліція України, застосування превентивних заходів, застосування заходів примусу.

Постановка проблеми. Згідно з «Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод», найвищою соціальною цінністю є права людини та забезпечення їх реалізації. Функції щодо захисту основоположних свобод громадян, підтримка безпеки та порядку покладаються на центральний орган виконавчої влади – Національну поліцію України. Задля забезпечення суспільного порядку поліція має право застосовувати «поліцейські заходи», які бувають як превентивного, так і примусового характеру. Позаяк Україна прямує до ідеальної демократичної моделі, одним із головних кроків є забезпечення та гарантія всіх прав і свобод, а тому сфера реалізації поліцейських заходів потребує більш детального вивчення. Однак наявна низка прогалин щодо поліцейських заходів. Проблеми стосуються як недосконалості закону, так і його практичного застосування, що впливає на ефективність реалізації застосування поліцією таких заходів під час здійснення своїх повноважень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Детальним вивченням поняття поліцейських заходів, їх типів та видів, а також правил та підстав їх здійснення займалися такі вчені, як О. Кузьменко, В. Осадчий, М. Вітрук, Л. Кавун, О. Бондаренко, І. Бородін, А. Губанов, В. Шиян та інші.

Постановка завдання. Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати застосування та законодавче визначення поліцейських заходів в Україні та проблеми, які заважають ефективній реалізації реформи поліції, зокрема, прогалин законодавчого характеру.

З поставленої мети можна виокремити такі завдання:

- 1) дати визначення поняттю «поліцейські заходи» та обґрунтувати їх потребу у суспільстві;
- 2) виокремити типи та види поліцейських заходів та охарактеризувати їх;
- 3) проаналізувати практичне застосування поліцейських заходів в Україні та їх відповідність конституційно-правовим засадам, чинному законодавству.

Виклад основного матеріалу. Унаслідок здійснення реформи системи Міністерства внутрішніх справ створено новий центральний орган виконавчої влади – Національну поліцію України. Відповідно до Закону України «Про Національну поліцію» (далі – Закон) метою та головними завданнями органу є забезпечення суспільної безпеки, охорона прав і основоположних свобод людини, протидія правопорушенням і злочинам та надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які того потребують [1].

Для забезпечення виконання повноважень, покладених на Національну поліцію, правоохоронці мають право застосовувати поліцейські заходи. Стаття 29 Закону визначає поліцейський захід як комплекс дій принути або профілактичного характеру, спрямований на тимчасове обмеження прав і свобод людини з метою протидії злочинності та підтримки суспільного порядку. Проте потрібно зазначити, що «обмеження прав і свобод людини» не синонімічне до поняття «порушення прав людини». Хоча це і закріплено на теоретичному рівні, однак у практичному застосуванні набуває іншого змісту.

Щодо превентивних заходів, то їх потрібно охарактеризувати як «попереджувальні», порівняно із заходами примусу вони повинні бути м'якшими до особи. Статтею 31 Закону закріплено положення про види попереджувальних заходів. Застосування заходів превенції поліцією не є самоціллю, воно доповнює проведення виховних, інформаційних і роз'яснювальних заходів [2, с. 126–127]. Щодо видів превенції, то їх виділяють два: загальний та індивідуальний. Загальним називають той вид превентивних заходів, що стосується попередження скоєння адміністративних і кримінальних правопорушень особами, схильними до протиправних вчинків. Індивідуальною ж є превенція, яка виступає профілактикою (попередженням) щодо вчинення нових правопорушень особами, які вже скоїли будь-яке правопорушення [3, с. 190].

Сутність застосування полягає в усуненні причин правопорушення і «унеможливлення» умов, що спотворюють таку поведінку. Головними особливостями превентивних заходів з точки зору права є регулювання і впорядкування суспільних відносин за допомогою адміністративно-правових норм і профілактичний характер [4, с. 72].

Щодо заходів примусу, то статтею 42 Закону визначаються такі як фізична сила, застосування спеціальних засобів і вогнепальної зброї. Такі заходи застосовуються лише у виключних випадках, а саме коли заходи превенції не дали певного результату або суспільно небезпечні діяння, які неможливо зупинити іншим способом, окрім заходів примусу. Статтею 43 Закону визначається саме порядок застосування таких заходів [1].

Отже, проаналізувавши це положення, можемо зробити висновок, що законодавець чітко зумовлює, за яких причин і яким способом і послідовності правоохоронець може застосовувати заходи примусу.

Щодо застосування поліцейським фізичної сили, то визначається вона статтею 44 Закону, а саме як застосування спеціальних прийомів боротьби (рукопашного бою) для забезпечення виконання поліцією покладених на неї повноважень. Положенням вище щодо підстав застосування встановлюється межа між застосуванням фізичної сили та спеціальних засобів, з огляду на вид правопорушення, обставини неправомірного діяння і параметри правопорушника (ознаки вагітності, вік та ін.).

Застосування вогнепальної зброї визначається як найсуворіший захід примусу, виняткові випадки якого визначаються статтею 46 Закону України «Про Національну поліцію». Правомірність застосування такого виду заходу перевіряється органами прокуратури, які з'ясовують, чи таке діяння мало досить підстав для застосування, завдана шкода мала необхідний, достатній і винятковий характер і її неможливо було досягнути іншими видами заходів [5].

Європейський суд з прав людини визначає, що застосування вогнепальної зброї з метою затримання особи, яка підозрюється у вчиненні ненасильницького злочину, не може бути «абсолютно необхідним» [6]. Слід зазначити, що частиною 6 статті 46 Закону встановлюється перелік обставин, за яких застосування зброї можливе без попередження [1]. Проте чи завжди реалізація такого виду примусу є дієвою та без наслідків?

Прикладом щодо цього може слугувати подія 7 лютого 2016 року, коли від кулі поліцейського С. Олійника загинув пасажир BMW Михайло Медведєв. Машина їхала по Києву на максимальній

швидкості, тим самим створюючи небезпеку. На вимоги поліцейських зупинитися водій не реагував, тому працівник правоохоронного органу діяв на підставі пункту 7 статті 46 Закону України «Про Національну поліцію»: «для зупинки транспортного засобу шляхом його пошкодження, якщо водій своїми діями створює загрозу життю чи здоров'ю людей та/або поліцейського» [1]. Однак С. Олійника було обвинувачено у навмисному вбивстві і він був взятий під варту [7].

Також практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) свідчить про те, що із застосуванням заходів під час фіксації правопорушень в Україні є низка проблем. Вони пов'язані з перевищенням повноважень працівниками Національної поліції. Наприклад, у справі «Серіков проти України» мати заявника подала скаргу до Харківської прокуратури про застосування під час затримання правоохоронцями надмірної фізичної сили, а у відділі заявника катували, принижували, а також загрожували зґвалтуванням. За результатами судово-медичної експертизи виявилось, що заявник мав струс мозку, гематоми на шиї та лівому плечі, а також синці на лівому зап'ястку. За рішенням ЄСПЛ держава-відповідач (у цьому разі – Україна) повинна сплатити Серікову у загальній сумі 13200 EUR за відшкодування моральної шкоди та компенсацію судових та інших витрат [8].

Схожою є справа з практики ЄСПЛ «Бекетов проти України». У цій справі також зазначається про жорстоке поводження з боку правоохоронців районного відділу міста Києва, а також про неефективне розслідування скарг Бекетова, неналежних побутових умов під вартою. Як результат неналежного поводження судово-медичною експертизою було виявлено закриту черепно-мозкову травму та закриту травму живота. У результаті ЄСПЛ виніс рішення, що держава-відповідач повинна виплатити заявнику 11700 EUR упродовж трьох місяців та додатково суму будь-якого податку як відшкодування моральної шкоди [9].

Висновки. Отже, проаналізувавши поняття «поліцейські заходи», визначено, що вони повинні бути законними, необхідними, ефективними та пропорційними. Досліджено види поліцейських заходів, за яких обставин вони можуть застосовуватися, а за яких – ні. Головною метою застосування таких заходів є забезпечення прав і свобод, протидія злочинності і підтримка публічного порядку. Поліцейський захід повинен бути зупинений, коли досягнуто мету застосування. Також застосування заходів повинні відповідати конституційно-правовим засадам і «законно» обмежувати права і свободи правопорушників. Поліцейські заходи можуть застосовуватися виключно працівниками уповноваженого центрального виконавчого органу з метою виконання покладених повноважень.

Kostenko I., Belousova K. Police measures in Ukraine: types and applications

The purpose of writing the article was to study the police measures. In order to specify this concept, the signs, types and problems of implementation of police measures, in particular, in Ukraine, were studied. As for the main features of police measures, there are such features as efficiency, legality, necessity and proportionality. There are two types: preventive and coercive. Preventive police measures are defined as “preventive”, “precautionary”, “preventive”. The main features of preventive measures in terms of law are the regulation and regulation of public relations through administrative law and preventive nature. Coercive police measures are characterized by the use of physical force, special means and firearms. However, these measures are applied only in exceptional cases, namely when prevention measures have not given a certain result or socially dangerous acts that cannot be stopped in any other way than coercive measures. The most “severe” of these measures is the use of firearms. However, this can have certain consequences. In particular, in this article it is described as an example of a case that occurred on February 7, 2016 with a law enforcement officer S. Oliynyk. In the course of his duties, an innocent person was injured, namely a teenager Mikhail Medvedev. The case law of the European Court of Human Rights also testifies to the problems with exceeding the powers granted by the police. The article singles out and describes two cases. The first concerns a citizen of Serikov, where the applicant was tortured, humiliated and threatened with rape in the applicant's department. According to the decision of the European Court of Human Rights, the respondent state must pay the amount of money for compensation for non-pecuniary damage and compensation for legal and other costs. The case concerning Beketov is similarly covered. The case also alleges ill-treatment by law enforcement officers in the Kyiv district department, as well as the ineffective investigation of Beketov's complaints and improper living conditions in custody. The European Court of Human Rights has ruled in this case.

Key words: police measures, types of police measures, National Police of Ukraine, application of preventive measures, application of coercive measures.

Література:

1. Про Національну поліцію : Закон України від 02.08.2015 № 580-VIII. *База даних «Законодавство України»* / Верхов. Рада України. Дата оновлення: 17.03.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення: 22.04.2021).
2. Глуховець В.А. Адміністративно-юрисдикційна діяльність Національної поліції : навчальний посібник. Дніпро : ДДУВС, 2016. 364 с.
3. Адміністративна діяльність поліції України у питаннях та відповідях : навчальний посібник / під ред. О.М. Бандурки. Харків : ХНУВС, 2017. 243 с.
4. Дідик Н.І. Превентивні функції в діяльності патрульної поліції. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*, 2016. С. 188–194.
5. Новицький Г. Пам'ятка співробітникам поліції «Щодо застосування вогнепальної зброї», 2016. URL: <http://mediarnbo.org/2016/02/10/pam-yatka-spivrobitnikam-politsiyi-shhodo-zastosuvannya-vognepalnoyi-zbroyi/>.
6. Case of “Nachova and others v. Bulgaria” (Application No. 43577/98 and 43579/98). Judgment European Court of Human Rights, 6 July 2004. HUDOC / European Court of Human Rights. URL: <file:///C:/Users/Home/AppData/Local/Temp/002-3747.pdf>.
7. Смертельна гонитва в Києві: прокуратура визнала винним патрульного, який застрелив у BMW підлітка. *УНІАН*. 08.11.2016. URL: <https://www.unian.ua/incidents/1612042-smertelna-gonitva-v-kievi-prokuratura-viznala-vinnim-patrulnogo-yakiy-zastreliu-u-bmw-pidlitka.html>.
8. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Серіков проти України» (Заява № 42164/09). 2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a97#Text.
9. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бекетов проти України» (Заява № 44436/09). 2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d19#Text.

ПОВНОВАЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ СПЕЦІАЛЬНОГО ЗВ'ЯЗКУ ТА ЗАХИСТУ ІНФОРМАЦІЇ УКРАЇНИ ЩОДО НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ ІНФОРМАЦІЇ З ОБМЕЖЕНИМ ДОСТУПОМ

Коц Д. В.,

начальник юридичного сектору

Інституту спеціального зв'язку та захисту інформації

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0002-3955-7100

У цій статті продовжується авторське дослідження питання правового регулювання інформації з обмеженим доступом та захисту цього виду інформації. Визначаються та аналізуються також питання захисту інформації з обмеженим доступом у Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України. Крім цього, у дослідженні визначаються та аналізуються повноваження Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України в частині правового (нормативно-правового) регулювання захисту інформації з обмеженим доступом, у тому числі для внутрішнього застосування органами і підрозділами, які входять до структури управління цього державного органу.

Встановлено, що акти регулювання центрального органу виконавчої влади у структурі Держспецзв'язку, які за загальним правилом не можуть визнаватися законодавством, безумовно, чинять вплив на галузь захисту інформації чи її окрему сферу. Такі акти видаються в межах наданих повноважень у розвиток актів законодавства, які мають вищу юридичну силу та входять до внутрішньогалузевої системи нормативно-правового регулювання питань захисту інформації з обмеженим доступом.

Визначено, що правове регулювання захисту інформації з обмеженим доступом на рівні внутрішньовідомчих актів – актів організаційно-розпорядчого характеру в Держспецзв'язку має свої особливості, в тому числі, зважаючи на вид інформації з обмеженим доступом. Вони органічно доповнюють і визначають відомчі особливості правового регулювання питань захисту інформації з обмеженим доступом у Держспецзв'язку порівняно із загальнодержавною системою.

Особливість нормативно-правового регулювання захисту інформації з обмеженим доступом для Держспецзв'язку полягає у проведенні у вказаному державному органі значного обсягу нормотворчої роботи для забезпечення прийняття центральним органом виконавчої влади у структурі Держспецзв'язку в межах наданих йому повноважень і на виконання нормативно-правових актів, які регулюють суспільні відносини у галузі захисту інформації з обмеженим доступом, масиву нормативних документів (актів), які дозволяють рухатися галузі у ногу з часом. Зокрема, такі нормативні акти видаються Адміністрацією Держспецзв'язку для встановлення дозвільного порядку проведення робіт із захисту інформації для власних потреб.

Ключові слова: захист інформації, інформація з обмеженим доступом, інформаційна безпека, Держспецзв'язку.

Постановка проблеми. У період глобальної інформатизації, цифрової трансформації та інформаційного суспільства все актуальнішим стає питання організації управлінської діяльності у цій сфері, зокрема чіткого унормування сфер відповідальності державних органів, уповноважених на формування і реалізацію відповідних державних політик, а також розмежування повноважень, у тому числі з метою недопущення дублювання повноважень.

Такі ж процеси відбуваються у разі нормативно-правового регулювання захисту інформації з обмеженим доступом та інформації, вимога щодо захисту якої встановлена законом. Зокрема, останні тенденції реалізації національних зобов'язань України, визначених Адміністративними домовленостями щодо охорони інформації з обмеженим доступом між Урядом України та НАТО, стали визначальними для отримання додаткових повноважень Адміністрацією Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України – центрального органу у структурі Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України (Держспецзв'язку).

Тож дослідження питання повноважень державних органів щодо нормативно-правового регулювання певних сфер суспільних відносин у державі, зокрема, сфери захисту інформації з обмеженим доступом, є актуальним.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання захисту інформації, у тому числі державних інформаційних ресурсів, розкривали вітчизняні дослідники у розрізі своїх генеральних досліджень: О.Д. Довгань, В.А. Ліпкан, В.Г. Пилипчук, А.М. Гуз, Т.Ю. Ткачук, О.Б. Розвадовський, О.О. Пучков та інші.

Окремі вчені досліджували питання ефективності діяльності державних органів у сфері захисту інформації України – А.І. Марущак, С.Г. Петров.

Проте, на думку автора, питання повноважень Держспецзв'язку щодо нормативно-правового регулювання захисту інформації з обмеженим доступом не досить проаналізовані.

Мета статті – визначити та проаналізувати повноваження Держспецзв'язку щодо нормативно-правового регулювання захисту інформації з обмеженим доступом.

Виклад основного матеріалу дослідження. У попередньому дослідженні автор вже визначив, що правове регулювання захисту інформації з обмеженим доступом для Держспецзв'язку, як державного органу України, призначеного для функціонування і розвитку державної системи урядового зв'язку, Національної системи конфіденційного зв'язку, реалізації державної політики у сферах криптографічного та технічного захисту інформації, кіберзахисту, користування радіочастотним ресурсом, не різниться від загальнодержавного, адже галузеві стандарти захисту інформації на рівні нормативів тільки зароджуються в деяких сферах діяльності. За відсутності галузевих стандартів можна стверджувати, що нормативно-правове регулювання питань захисту інформації з обмеженим доступом у будь-якому органі, міністерстві, підприємстві здійснюється на підставі єдиної системи нормативно-правових актів з урахуванням особливостей внутрішньої дозвільної системи, яка регулюється актами організаційно-розпорядчого характеру [1, с. 141–142].

Держспецзв'язку на своєму сайті публікує переліки актів законодавства у сферах кіберзахисту, технічного і криптографічного захистів інформації та інших [2]. Кожен з указаних переліків має однакову логічну, ієрархічну структуру побудови: закони України, нормативно-правові акти Президента України, нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, нормативно-правові акти Адміністрації Держспецзв'язку та інших міністерств.

Однак у разі визначення переліків законодавства деяких указаних сфер наводяться також нормативні документи системи технічного захисту інформації, також до переліків іноді включають накази Адміністрації Держспецзв'язку, що не зареєстровані у Мін'юсті. Такі акти не можуть визнаватися законодавством, проте вони, безумовно, чинять вплив на галузь чи її окрему сферу, видаються в межах наданих повноважень у розвиток актів законодавства та входять до внутрішньогалузевої системи нормативно-правового регулювання питань захисту інформації з обмеженим доступом.

Правове регулювання захисту інформації з обмеженим доступом на рівні відомчих актів організаційно-розпорядчого характеру в Держспецзв'язку має свої особливості, в тому числі, зважаючи на вид інформації з обмеженим доступом. Такі акти правового регулювання доповнюють і визначають відомчі особливості регулювання питань захисту інформації з обмеженим доступом у Держспецзв'язку порівняно із загальнодержавною системою.

Особливість нормативно-правового регулювання захисту інформації з обмеженим доступом для Держспецзв'язку полягає у проведенні у вказаному органі значного обсягу нормотворчої роботи для забезпечення прийняття Адміністрацією Держспецзв'язку в межах наданих повноважень і на виконання нормативно-правових актів, які регулюють суспільні відносини у галузі захисту інформації з обмеженим доступом, масиву нормативних документів (актів), які дозволяють рухатися галузі у ногу з часом.

Так, стаття 3 Закону України «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України» визначає основними завданнями цього державного органу: формування та реалізацію державної політики у сферах криптографічного та технічного захисту інформації, кіберзахисту, захисту державних інформаційних ресурсів та інформації, вимога щодо захисту якої встановлена законом, в інформаційно-телекомунікаційних системах і на об'єктах інформаційної діяльності, а також у сферах використання державних інформаційних ресурсів у частині захисту інформації; участь у формуванні та реалізації державної політики у сферах електронного документообігу (в частині захисту інформації державних органів та органів місцевого самоврядування), електронних довірчих послуг.

З урахуванням основних завдань стаття 14 цього ж Закону покладає на Держспецзв'язок такі обов'язки щодо регулювання захисту інформації, як:

1) встановлення порядку створення та допуску до експлуатації засобів криптографічного захисту службової інформації та інформації, що становить державну таємницю, визначення криптографічних алгоритмів для застосування у засобах криптографічного захисту інформації;

2) розробка за дорученням Президента України, Кабінету Міністрів України та з власної ініціативи проєктів нормативно-правових актів;

3) забезпечення нормативно-правового регулювання у сферах криптографічного та технічного захисту інформації, захисту державних інформаційних ресурсів та інформації, вимога щодо захисту якої встановлена законом, в інформаційно-телекомунікаційних системах і на об'єктах інформаційної діяльності, телекомунікацій;

4) технічне регулювання у сферах криптографічного та технічного захисту інформації, захисту державних інформаційних ресурсів та інформації, вимога щодо захисту якої встановлена законом, в інформаційно-телекомунікаційних системах і на об'єктах інформаційної діяльності;

5) встановлення порядку та вимог технічного захисту інформації на об'єктах інформаційної діяльності;

6) встановлення порядку здійснення державного контролю за: станом криптографічного та технічного захисту державних інформаційних ресурсів та інформації, вимога щодо захисту якої встановлена законом; додержанням вимог безпеки під час розроблення, виробництва, використання, експлуатації, сертифікаційних випробувань, проведення тематичних досліджень, експертизи, вивезення та знищення засобів криптографічного захисту інформації, що мають гриф обмеження доступу;

7) встановлення порядку організації та проведення державної експертизи у сфері криптографічного та технічного захисту інформації, проведення державної експертизи та експертних досліджень у сфері криптографічного захисту інформації, визначення криптографічних алгоритмів як рекомендованих, допуску до експлуатації засобів криптографічного захисту інформації, засобів, комплексів та систем спеціального зв'язку;

8) встановлення порядку надання висновків і погоджень міжнародних передач засобів криптографічного та технічного захисту інформації;

9) встановлення вимог з безпеки та захисту інформації до кваліфікованих надавачів електронних довірчих послуг;

10) організація та координація робіт із проведення сертифікації засобів криптографічного та технічного захисту інформації разом із центральним органом виконавчої влади з питань технічного регулювання;

11) розробка критеріїв і порядку оцінки стану захищеності державних інформаційних ресурсів в інформаційно-телекомунікаційних системах;

12) розробка та затвердження єдиних технічних вимог щодо захисту Єдиного вебпорталу державних органів;

13) погодження проєктів нормативно-правових актів з питань: криптографічного та технічного захисту інформації, захисту державних інформаційних ресурсів та інформації, вимога щодо захисту якої встановлена законом, в інформаційно-телекомунікаційних системах і на об'єктах інформаційної діяльності; умов здійснення міжнародних передач засобів криптографічного та технічного захисту інформації;

14) визначення переліків засобів технічного захисту інформації, дозволених для забезпечення технічного захисту державних інформаційних ресурсів та інформації, вимога щодо захисту якої встановлена законом;

15) встановлення дозвільного порядку на проведення робіт із технічного захисту інформації для власних потреб;

16) розробка технічних регламентів, норм, методик розрахунків електромагнітної сумісності радіоелектронних засобів і випромінювальних пристроїв, інших нормативно-правових актів у сферах телекомунікацій; організація робіт, пов'язаних із перевіркою, переглядом, скасуванням галузевих нормативних документів та сертифікацією засобів телекомунікацій;

17) участь у підготовці міжнародних договорів України з питань, що належать до повноважень Держспецзв'язку;

18) формування та реалізація державної політики щодо захисту у кіберпросторі державних інформаційних ресурсів та інформації, вимога щодо захисту якої встановлена законом, кіберзахисту;

19) забезпечення впровадження системи аудиту інформаційної безпеки на об'єктах критичної інфраструктури, встановлення вимог до аудиторів інформаційної безпеки, їх атестації (переатестації) [3].

Стаття 15 Закону про Держспецзв'язок наділяє Адміністрацію Держспецзв'язку у межах своїх повноважень, на основі і на виконання Конституції та законів України, актів і доручень Президента України, актів Уряду України видавати накази, у тому числі нормативно-правового характеру.

Тобто тягар нормативно-правового регулювання питань, які Законом віднесено до предмета відання Держспецзв'язку, лежить на її центральному органі виконавчої влади.

Відповідно до пункту 4 Положення про Адміністрацію Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 03 вересня 2014 року № 411, Адміністрація Держспецзв'язку: узагальнює практику застосування законодавства

з питань, що належать до її компетенції, розробляє пропозиції щодо вдосконалення законодавчих актів, актів Президента України і Кабінету Міністрів України та в установленому порядку вносить їх на розгляд Уряду; розробляє проекти законів та інших нормативно-правових актів з питань, що належать до її компетенції; забезпечує нормативно-правове регулювання у сферах криптографічного і технічного захисту інформації, організації спеціального зв'язку, урядового фельд'єгерського зв'язку, захисту державних інформаційних ресурсів та інформації, вимога щодо захисту якої встановлена законом, в інформаційно-телекомунікаційних системах і на об'єктах інформаційної діяльності [4].

Крім зазначеного, нещодавніми змінами до Положення про Адміністрацію Держспецзв'язку нормативно синхронізовано реалізацію національних зобов'язань України, визначених Адміністративними домовленостями щодо охорони інформації з обмеженим доступом між Урядом України та НАТО. Акредитація з питань безпеки здійснюватиметься з метою встановлення достатнього рівня захисту з урахуванням умов конфіденційності, цілісності, доступності, ідентифікації та безвідмовності, а також врахування наявних рекомендацій, визначених Комітетом безпеки НАТО. Відповідно до змін Адміністрація Держспецзв'язку: набула право здійснювати нормативне регулювання аспектів акредитації з питань безпеки інформаційно-комунікаційних систем; організовуватиме таку акредитацію, розроблятиме вимоги та рекомендації з безпеки; перевірятиме заходи з безпеки ІТС на відповідність вимогам законодавства та надаватиме відповідні рекомендації; погоджуватиме застосування засобів криптографічного захисту інформації та апаратних засобів для передачі інформації НАТО з обмеженим доступом [5].

Наявна позиція про не повну відповідність повноважень Держспецзв'язку євроінтеграційним напрямкам розвитку держави, вказується на необхідність позбавлення Держспецзв'язку невласних функцій у сфері захисту конфіденційної інформації в недержавному секторі, переходу від регулювання створення КСЗІ для електронних публічних сервісів до систем управління безпекою інформації та оцінки їх відповідності за міжнародними стандартами [6, с. 130–131]. Так, порушені питання постійно перебувають на порядку денному цього державного органу. Про це свідчать як публічні висловлювання очільників відомства, так і практичні заходи, які вживаються у процесі управлінської діяльності. Зокрема, відзначається, що комплексна система захисту інформації створена в 90-х роках. Нормативно вона трохи змінювалася, але як загальна система функціонує й на цей момент. Створення нових національних стандартів займає якийсь час. Стратегії пишуться не на один–два роки, а на 50 років. У нас мусить бути створена Національна система стандартизації у сфері захисту інформації з імплементацією американських і європейських стандартів і із застосуванням того, що в нас уже є [7]. Звичайно, ми маємо рухатися до адаптації національних стандартів до прогресивних міжнародних, проте маємо зважати на наявну національну школу.

Тож Адміністрація Держспецзв'язку має повноваження з розробки і погодження нормативно-правових актів з питань захисту інформації з обмеженим доступом, які приймаються та/або видаються Верховною Радою України, Президентом України, Кабінетом Міністрів України, а також самостійно видавати нормативно-правові акти з питань захисту інформації з обмеженим доступом у розвиток актів, які мають вищу юридичну силу.

Неоднозначною є ситуація із затвердженими Адміністрацією Держспецзв'язку та органами, які до утворення Держспецзв'язку мали повноваження регулювання сфери технічного захисту інформації, нормативними документами системи технічного захисту інформації (НД ТЗІ). Так, НД ТЗІ видавалися і видаються як міжвідомчі нормативні документи системи технічного захисту інформації. Однак, на нашу думку, питання щодо обов'язковості НД ТЗІ як джерела права не повністю унормовано у сучасному підході до нормативно-правового регулювання захисту інформації.

Крім цього, Адміністрація Держспецзв'язку уповноважена своїми актами встановлювати дозвільний порядок проведення робіт із захисту інформації для власних потреб. Такі акти Адміністрації Держспецзв'язку, видані в межах наданих повноважень у розвиток актів законодавства, входять, зокрема, і до внутрішньогалузевої системи правового регулювання питань захисту інформації з обмеженим доступом у Держспецзв'язку, опосередковано розвиваючи систему нормативно-правових актів з питань захисту інформації з обмеженим доступом. Адже видаються такі акти Адміністрацією Держспецзв'язку для конкретизації завдань із захисту інформації, зокрема з обмеженим доступом, у підрозділах, які входять до структури Держспецзв'язку.

Висновки. Отже, у структурі Держспецзв'язку саме Адміністрація як центральний орган виконавчої влади, який формує та реалізує державну політику у сферах спеціального зв'язку, захисту інформації, кіберзахисту і користування радіочастотним ресурсом, наділена повноваженнями щодо нормативно-правового регулювання правовідносин, пов'язаних із захистом інформації з обмеженим доступом, шляхом видання наказів, у тому числі нормативно-правового характеру, а також має повноваження на здійснення такого регулювання галузі загалом шляхом розробки та погодження проєктів актів Кабінету Міністрів України, Президента України, законів України та міжнародних договорів з питань, які законом віднесені до її компетенції.

Також встановлено, що акти Адміністрації Держспецзв'язку без державної реєстрації у Мін'юсті, безумовно, чинять вплив на галузь, видаються в межах наданих повноважень та входять до внутрішньогалузевої системи правового регулювання захисту інформації з обмеженим доступом.

Тому особливість нормативно-правового регулювання захисту інформації з обмеженим доступом у Держспецзв'язку полягає у наявності значного масиву нормативних актів, які видані (прийняті) Адміністрацією Держспецзв'язку в межах наданих їй повноважень і на виконання приписів нормативно-правових актів, які мають вищу юридичну силу та регулюють суспільні відносини у галузі захисту інформації з обмеженим доступом. Проведене дослідження спонукає до продовження дослідження регуляторного впливу Держспецзв'язку.

Kots D. The powers of the State Service of Special Communications and Information Protection of Ukraine in the normative-legal regulation of protection of information with limited access

This article continues the author's study of the issue of normative-legal regulation of information with limited access and protection of this type of information. There are issues of protection of information with limited access in the State Service of Special Communications and Information Protection of Ukraine are also analyzed. In addition, the study is determined and analyzed by the powers of the State Service of Special Communications and Information Protection of Ukraine in the legal (normative-legal) regulation of protection of information with limited access, including, for internal use by the authorities and subdivisions that are part of the management structure this state authority.

It has been established that acts of regulation of the central executive body in the structure of the state agency, which in general cannot be recognized as legislation, of course affects the field of information protection or its separate sphere. Such acts are issued within the limits of the authorities granted to the development of legislation with higher legal force, and are included in the intra-industry system of normative-legal regulation of issues of protection of information with limited access.

The peculiarity of the normative-legal regulation of information protection with limited access for the State Service of Special Communication and Information Protection of Ukraine is to conduct a significant amount of rule-making work in the specified state body to ensure the adoption of the central executive body within the State Service of Special Communication and Information Protection of Ukraine within its powers and to implement regulations, which regulate public relations in the field of protection of information with limited access, an array of regulatory documents (acts) that allow the industry to move in step with the times. In particular, such normative acts are issued by the Administration of the State Service of Special Communications and Information Protection of Ukraine to establish the permitting procedure for information protection for its own needs.

Key words: information protection, information with limited access, information security, State Service of Special Communication.

Література:

1. Коц Д.В. Система нормативно-правових актів, що регулюють захист інформації з обмеженим доступом. *Збірник наукових праць "Juris Europensis Scientia"*. 2020. № 4. С. 138–142.
2. Фонд нормативних документів у сфері технічного та криптографічного захисту інформації / Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України : *вебсайт*. URL: http://195.78.68.84/dsszzi/control/uk/publish/article?art_id=302366&cat_id=89734 (дата звернення: 15.11.2020).
3. Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України : Закон України від 23.02.2006 № 3475-IV. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2006. № 30, ст. 258.
4. Положення про Адміністрацію Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09.2014 № 411 / *Верховна Рада України* : *вебсайт*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/411-2014-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.04.2021).
5. Уряд доручив Адміністрації Держспецзв'язку організовувати акредитацію з питань безпеки українських інформаційно-комунікаційних систем для оброблення інформації НАТО з обмеженим доступом. *Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України* : *вебсайт*. URL: <https://cip.gov.ua/ua/news/uryad-doruchiv-administraciyi-derzhspeczv-yazku-or-ganizovuvati-akreditaciyu-z-pitan-bezpeki-ukrayinskikh-informaciino-komunika-ciinikh-sistem-dlya-obroblennya-informaciyi-nato-z-obmezhenim-dostupom> (дата звернення: 15.04.2021).
6. Петров С.Г. Проблеми захисту державних електронних інформаційних ресурсів у контексті цифрових трансформацій і цифровізації в Україні. Електронне наукове видання *«Порівняльно-аналітичне право»*. 2020. № 3. С. 126–132.
7. Юрій Щиголь: Національну безпеку монетизувати не можна. *LB.ua* : *вебсайт*. URL: https://lb.ua/news/2021/03/04/479108_yuriy_shchigol_natsionalnu_bezpeku.html (дата звернення: 16.04.2021).

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТРЕТІХ ОСІБ ЗА ПОРУШЕННЯ ПОКЛАДЕНИХ НА НИХ ОБОВ'ЯЗКІВ БОРЖНИКА

Кузьмич О. Я.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри судочинства

Навчально-наукового юридичного інституту

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Стаття присвячена дослідженню правових аспектів цивільно-правової відповідальності третіх осіб за порушення покладених на них обов'язків боржника. Звертається увага на актуальність вибраної тематики для здійснення наукового дослідження. Зокрема, як свідчить аналіз юридичної літератури, в радянський період у дослідженні проблематики прямої відповідальності третіх осіб перед кредиторами в кожному із випадків як про третіх осіб йшлося не тільки про учасників, на яких покладено виконання боржником обов'язку, але й також учасників, які виступали контрагентами боржника. При цьому з огляду на критерії, якими необхідно керуватися у разі визначення третіх осіб у цивільних правовідносинах під час дослідження такого виду відповідальності, слід передусім виходити із розуміння третіх осіб як учасників цивільного обороту, які перебувають у юридично значимому правовому зв'язку з одним із суб'єктів основного зобов'язання.

Підкреслюється, що, як правило, третя особа за порушення покладеного на неї обов'язку боржника цивільно-правову відповідальність несе не перед кредитором, а перед боржником. Тільки як виняток із правила третя особа у випадку, про який йдеться, може нести пряму відповідальність перед кредитором. Це випадки, які зумовлені законом або договором.

Особливу увагу у статті присвячено аналізу законодавчих випадків, через які треті особи за порушення покладених на них обов'язків боржника можуть нести пряму цивільно-правову відповідальність перед кредитором.

Значна увага присвячується також аналізу правової природи договору як однієї з підстав, з настанням якої є можливою пряма відповідальність третьої особи перед кредитором. Робиться висновок про те, що такий договір мусить мати багатосторонній характер. Зокрема, його суб'єктами, окрім третьої особи, мають бути також боржник та кредитор основного зобов'язання.

Ключові слова: цивільно-правова відповідальність, учасники цивільних відносин, боржник, кредитор, третя особа, зобов'язання, обов'язок, договір.

Постановка проблеми. Проблематика інституту цивільно-правової відповідальності неодноразово перебувала у центрі уваги науковців, однак що стосується аналізу правових аспектів цивільно-правової відповідальності саме третіх осіб за порушення покладених на них обов'язків боржника, то це питання натепер є найменш дослідженим, що й зумовило актуальність тематики наукового дослідження.

Стан дослідження. Правові аспекти як цивільно-правової відповідальності загалом, так і цивільно-правової відповідальності боржника за порушення зобов'язання третіми особами зокрема, на яких було покладено його виконання, неодноразово досліджувалися у юридичній літературі, підтвердженням чого слугують праці таких авторів: М.І. Брагінського, І.О. Бровченка, В.В. Луця, О.В. Михалюк, В.Д. Примака, М.К. Сулейменова та ін. Однак що стосується дослідження проблематики цивільно-правової відповідальності саме третіх осіб за порушення покладених на них обов'язків боржника, то це питання не знаходило належної уваги серед науковців.

Метою статті є дослідження проблематики настання прямої відповідальності третіх осіб за порушення покладених на них обов'язків боржника.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як відомо, одним із видів цивільно-правової відповідальності є відповідальність боржника за порушення зобов'язання третіми особами, на яких було покладено його виконання (ст. 618 ЦК України). Як передбачено ч. 1 ст. 618 ЦК України, боржник відповідає за порушення зобов'язання іншими особами, на яких було покладено його

виконання (ст. 528 ЦК України), якщо договором або законом не встановлено відповідальність безпосереднього виконавця.

Слід зауважити, що цей вид цивільної відповідальності мав місце і за попереднім цивільним законодавством України, про що свідчить положення ч. 2 ст. 164 ЦК УРСР 1963 р. Проте, на відміну від чинного цивільного законодавства України, цивільне законодавство УРСР 1963 р. не зобов'язувало боржника у разі невиконання чи неналежного виконання третьою особою покладеного на неї обов'язку такий обов'язок виконати самостійно. Наведене свого часу стало основним аргументом для висновку в юридичній літературі про те, що в разі порушення третіми особами покладеного на них обов'язку боржника останній перед кредитором несе цивільну відповідальність не за свою вину [6, с. 198–208].

Як випливає із сказаного, за загальним правилом третя особа несе цивільну відповідальність за порушення покладеного на неї обов'язку боржника безпосередньо перед боржником, а не кредитором основного зобов'язання. Умови та форми такої цивільної відповідальності зумовлюються договором про покладення виконання.

Як виняток із загального правила, третя особа у випадках, обумовлених договором або законом, за порушення покладеного на неї обов'язку боржника може нести цивільну відповідальність безпосередньо перед кредитором основного зобов'язання.

Що стосується прямої відповідальності третьої особи перед кредитором боржника, то така можливість згідно із ч. 1 ст. 618 ЦК України може зумовлюватися виключно нормами спеціального характеру або договором. Так, відповідно до умов розрахунків із застосуванням платіжних доручень банк, що прийняв платіжне доручення платника, має право залучити інший банк (виконуючий банк) для виконання переказу грошових коштів на рахунок, визначений у дорученні клієнта. У разі невиконання або неналежного виконання платіжного доручення у зв'язку з порушенням правил розрахункових операцій виконуючим банком відповідальність може бути покладена судом на цей банк (ч. 2 ст. 1091 і ч. 2 ст. 1092 ЦК України) [2, с. 297].

У цьому разі, як випливає з наведеного, виконуючий банк як третя особа за порушення правил розрахункових операцій, що стало підставою для невиконання або неналежного виконання платіжного доручення, може нести пряму цивільну відповідальність перед кредитором боржника.

З приводу договору як однієї з підстав, за наявності якої третя особа може нести пряму цивільну відповідальність перед кредитором, то в цьому випадку, з огляду на відсутність безпосереднього правового зв'язку між третьою особою та таким кредитором, повинно йтися про договір, укладений як багатосторонній, суб'єктами якого, окрім боржника та третьої особи, має бути також і кредитор. У протилежному випадку виникне запитання щодо передумов пред'явлення останнім вимоги безпосередньо до третьої особи.

За загальним правилом цивільна відповідальність третьої особи перед кредитором не має солідарного або субсидіарного характеру. Винятком із цього правила можуть бути випадки, які зумовлені договором або нормами спеціального характеру. Так, наприклад, згідно із ч. 3 ст. 1119 ЦК України користувач та субкористувач відповідають перед правоволодільцем за завдану йому шкоду солідарно. Як передбачено ч. 1 ст. 1119 ЦК України, у випадках, передбачених договором комерційної концесії, користувач може укласти договір комерційної субконцесії, за яким він надає іншій особі (субкористувачу) право користування наданим йому правоволодільцем комплексом прав або частиною комплексу прав на умовах, погоджених із правоволодільцем або визначених договором комерційної концесії. Це є один із опосередкованих прикладів, який свідчить про можливий солідарний характер цивільно-правової відповідальності третьої особи перед кредитором. Аналогічний висновок необхідно зробити й з приводу настання додаткової (субсидіарної) відповідальності за порушення третьою особою покладеного на неї обов'язку боржника.

Однак, незважаючи на сказане, положення ч. 1 ст. 618 ЦК України як загальне у судовій практиці трактується в довільному порядку. Тому як наслідок, незважаючи на відсутність у конкретних випадках норм спеціального характеру про солідарний чи субсидіарний характер цивільної відповідальності третьої особи перед кредитором, судами такі рішення в окремих випадках приймаються. Таким прикладом може слугувати Постанова Київського міжобласного апеляційного господарського суду у справі № 8/211 від 13.10.08 р., якою солідарно з третьою особою та боржника стягнуто грошові кошти у зв'язку із порушенням третьою особою покладеного на неї обов'язку боржника. Зокрема, як йдеться в Постанові суду, 02.11.2007 р. між ЗАТ «Юнікон» та ОСОБА_1 було укладено договір № 2/11-5 про надання послуг експедирування з перевезення вантажів автотранспортом, згідно з умовами якого експедитор зобов'язувався організувати перевезення вантажів автомобільним транспортом на умовах, визначених договором (договір експедирування, а.с. 12, 69). Згідно з розділом 1 договору експедирування, перевізником визначено УН ТОВ «Алтазар», перевезення здійснить водій ОСОБА_5 на автомобілі Сканія, державний номерний знак НОМЕР_1 з державним номерним знаком причепа

НОМЕР_2. Окрім цього, договір експедирування містить підпис та відтиск печатки експедитора, що свідчить про прийняття останнім зобов'язань по договору експедирування до виконання в обсязі, визначеному вказаним договором.

На виконання своїх зобов'язань по договору експедирування експедитором було подано перевізнику заявка-договір, згідно з умовами якої експедитор доручає перевізнику прийняти вантаж для замовника (заявка-договір, а.с. 13). Заявка-договір містить підписи та відтиски печаток експедитора та перевізника, що свідчить про прийняття ними зобов'язань по заявці-договору до виконання в обсязі, нею визначеному.

У зв'язку з неотриманням вантажу 15.02.2008 року замовник звернувся до перевізника з претензією № 232/УДиИ/Юро, в якій викладено вимоги про відшкодування вартості втраченого вантажу в розмірі 86 481,14 грн (а.с. 27). Грошова оцінка вантажу замовником збільшена на підставі подорожчання собівартості втраченого вантажу, що підтверджується документами про вартість продукції, аналогічної втраченій (рахунки, прайс-листи, специфікація, лист тощо, а.с. 71–77, 81–84).

У своїй відповіді № 16 від 06.03.2008 року перевізник відмовився виконати вимоги, викладені в претензії замовника, з посиланням на те, що між ним та замовником відсутні договірні правовідносини.

Матеріалами справи підтверджується, що на виконання умов договору експедирування замовник передав, а перевізник відповідно до заявки-договору експедитора прийняв до перевезення вантаж замовника.

Замовник вантаж у вказаний строк не отримав, оскільки перевізником вантаж замовника було втрачено, що не заперечується відповідачами у справі, тобто має місце невиконання експедитором та перевізником своїх зобов'язань з доставки вантажу замовника.

За таких обставин колегія суддів апеляційного господарського суду дійшла висновку про правомірність задоволення місцевим господарським судом позовних вимог саме шляхом солідарного стягнення понесених замовником збитків з експедитора та перевізника.

Таким чином, колегія суддів апеляційного господарського суду дійшла висновку, що обставини, на які посилається скажник, не можуть бути підставою для скасування рішення господарського суду Полтавської області від 12.08.2008 року у справі № 8/211 [4].

Як випливає з наведеного, солідарно поряд із транспортним експедитором цивільну відповідальність поніс і транспортний перевізник як третя особа, на яку покладено транспортним експедитором виконання свого обов'язку. Загалом, як свідчить аналіз норм цивільного законодавства про транспортно-експедиційну діяльність, спеціальних норм, якими б передбачалася відповідальність третьої особи перед кредитором, законодавцем не передбачено. Такої відповідальності, про що свідчить аналіз Постанови Київського міжобласного апеляційного господарського суду, не було передбачено і учасниками цивільних відносин у договорі транспортного експедирування. Це свідчить про те, що між перевізником як третьою особою та кредитором жодних безпосередніх правовідносин не виникало, а отже, згідно із ч. 1 ст. 618 ЦК України підстав для притягнення солідарно транспортного перевізника як третьої особи поряд із боржником до цивільної відповідальності не було. З наведених міркувань не можна погодитися із правовою позицією, яку зайняв у цій справі господарський суд Полтавської області як суд першої інстанції, яка, своєю чергою, підтримана Київським міжобласним апеляційним господарським судом про солідарний характер цивільної відповідальності третьої особи.

У такому разі господарський суд Полтавської області передусім мав прийняти рішення про стягнення грошових коштів з транспортного експедитора як боржника. Надалі це судове рішення мало би стати підставою вже для пред'явлення позову транспортним експедитором до транспортного перевізника як третьої особи, чим самим було б дотримано загального порядку притягнення до цивільної відповідальності третіх осіб, на яких покладено виконання боржником обов'язку.

Тому слід погодитися із правовою позицією, яку зайняв апеляційний суд Київської області від 25 червня 2015 р. у справі № 910/25257/14 за наслідками розгляду апеляційної скарги ТзОВ «Далет Лоджістик» на рішення господарського суду міста Києва від 26.05.2015 р. у справі № 910/25257/14 за позовом ТзОВ «Славянка» до ТзОВ «Далет Лоджістик», треті особи Фізична особа-підприємець ОСОБА_5, ПП «Евентус-Білд», Компанії Arkadia Food Internacional, S.L., про стягнення 290641,39 грн. Як сказано в Постанові суду, третя особа 1, виконуючи за Відповідача його зобов'язання перед Позивачем, не замінювала Відповідача та не була новим, додатковим чи солідарним боржником у правовідносинах, що існували між Позивачем та Відповідачем. Позивач не вступав безпосередньо з Третьою особою 1 у будь-які правовідносини і відповідно зобов'язаною особою перед Позивачем залишається Відповідач, який повністю відповідає перед ним за належне виконання всіх своїх обов'язків, у тому числі за їх невиконання чи неналежне виконання залученою ним Третьою особою 1.

Апеляційна скарга ТзОВ «Далет Лоджістик» на рішення господарського суду міста Києва від 26.05.2015 р., як випливає з фабули справи, мотивована тим, що обов'язок з відшкодування збитків, пов'язаних з втратою якісних властивостей вантажу, повинен нести перевізник, який безпосередньо здійснював перевезення. Так, на виконання умов договору транспортного експедирування, укладеного між Позивачем та Відповідачем, Відповідач уклав договір з Третьою особою 2, вказавши всі істотні умови перевезення. Разом із тим Відповідач під час здійснення перевезення не отримував жодних повідомлень від Третьої особи 1 та Третьої особи 2, а тому не міг об'єктивно вчинити додаткові дії, пов'язані з фіксуванням температури перевезення вантажу. Таким чином, Відповідач виконав усі умови договору транспортного експедирування, а пошкодження вантажу сталось поза волею експедитора і не з його вини. Крім того, зазначалося відповідачем в апеляційній скарзі, що у нього виникло зобов'язання щодо організації перевезення, а не здійснення самого перевезення [3].

Як випливає з наведеного, задовольняючи позовні вимоги про відшкодування заподіяних збитків, апеляційний суд Київської області виходив із того, що безпосереднім суб'єктом цивільної відповідальності за договором транспортного експедирування є транспортний експедитор, а не третя особа, на яку покладено транспортним експедитором виконання обов'язку. В цьому разі, як сказано судом, третя особа не може виступати ні як солідарний, ні як субсидіарний боржник.

Загалом, питання прямої відповідальності третіх осіб перед кредиторами неодноразово перебувало в центрі уваги дослідників, особливо в радянський період. Однак, як свідчить аналіз юридичної літератури, в кожному із цих випадків як про третіх осіб ішлося не тільки про учасників, на яких покладено виконання боржником обов'язку, але й також учасників, які виступали контрагентами боржника.

Так, вступивши в дискусію з С.І. Аскназієм, яким концепція прямої відповідальності не підтримувалася, оскільки, як вважав дослідник, контрагент відповідає перед своїм кредитором (замовником) за всю організовану ним господарську діяльність незалежно від того, мала чи не мала місце в діях залучених ним учасників цивільних відносин для виконання взятого на себе обов'язку вина, В.К. Райхер виходив із того, що такий вид відповідальності дасть можливість зміцнити договірну дисципліну в умовах планово-адміністративної економіки. На думку цього автора, пряма відповідальність мала би бути адекватною альтернативою регресному захисту прав та інтересів боржників перед їх кредиторами. Як наслідок, автор виходив із того, що й контрагенти постачальника за договором поставки у разі невиконання чи неналежного ними виконання взятих на себе зобов'язань, мають нести пряму відповідальність перед кредиторами цих постачальників [5, с. 212, 251, 256–257].

Своєю чергою М.К. Сулейменов вважав, що можливість прямої відповідальності третьої особи перед кредитором має залежати від виду цивільних правовідносин, суб'єктом яких виступають треті особи. Зокрема, писав автор, якщо третьою особою виконується загалом чи частково зобов'язання боржника перед кредитором (транзитна поставка), залучення третіх осіб у процес є виправданим в усіх випадках. Водночас якщо третьою особою виконується перед боржником свій обов'язок, то в цьому разі можливість відповідальності третьої особи перед кредитором боржника має залежати від категорії справ. Зокрема, у спорах, які стосуються якості та комплектності поставленої третіми особами продукції, завжди існує доцільність їх залучати в процес як виробників такої продукції. Водночас у спорах, які пов'язані з простроченням поставки товару, то в цих випадках цивільна відповідальність має покладатися безпосередньо на основного постачальника [7, с. 7–8].

Як бачимо, М.К. Сулейменовим питання прямої відповідальності третіх осіб розглядалося крізь призму залучення цих осіб до участі у розгляді відповідної категорії справ, чим самим дещо ототожнювалися матеріальний та процесуальний підходи у їх розумінні.

Однак, як відомо, через критерії, якими необхідно керуватися у разі визначення третіх осіб у цивільних правовідносинах (цивільні правовідносини, які беруться за основу; юридично значимий правовий зв'язок третьої особи з одним із суб'єктів основних цивільних правовідносин, учасники (суб'єкти) цивільних правовідносин), контрагентів боржника, які не перебувають у юридично значимому правовому зв'язку з одним із суб'єктів основного правовідношення, підстав розглядати третіми особами не має. Як наслідок, слід відмежовувати з-поміж усієї маси учасників цивільного обороту, з якими боржник перебуває у відповідних правовідносинах, саме третіх осіб, на яких покладено виконання ним свого обов'язку.

З метою додаткової аргументації зробленого висновку не можна не звернути увагу на ст. 617 ЦК України. Як передбачено ч. 1 цієї статті, особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо вона доведе, що це порушення сталось внаслідок випадку або непереборної сили. Не вважається випадком, зокрема, недодержання своїх обов'язків контрагентом боржника, відсутність на ринку товарів, потрібних для виконання зобов'язання, відсутність у боржника необхідних коштів.

Як впливає з положення наведеної правової норми, невиконання взятих на себе зобов'язань контрагентами боржника законодавцем не відноситься й до випадку як однієї з підстав звільнення боржника від цивільної відповідальності. У цьому разі згідно з положенням наведеної правової норми боржник несе цивільну відповідальність перед кредитором як за свою вину та дії (бездіяльність).

Крім того, ні ст. 617 ЦК України, ні ст. 618 ЦК України не передбачаються умови, за наявності яких контрагенти боржника можуть нести пряму цивільну відповідальність перед кредиторами останнього, з якими вони не перебувають в юридично значимому правовому зв'язку. Тому таких учасників цивільних відносин не слід розглядати третіми особами, а отже, й доцільності вести мову на сучасному етапі розвитку цивільного права про можливість їх прямої відповідальності саме як третіх осіб перед кредиторами своїх контрагентів немає. Це свідчить про те, що той чи інший учасник цивільних відносин може нести цивільну відповідальність як третя особа тільки у тому разі, якщо на момент порушення суб'єктивних прав та інтересів інших осіб він відповідатиме ознакам, характерним для цих осіб. Хоча, наприклад, якщо взяти до уваги ст. 363 ЦК РК, то можна побачити, що в цьому кодифікованому акті поняттям третьої особи охоплюються як учасники, які є контрагентами боржника, так і учасники, на яких покладено виконання ним свого обов'язку. Як наслідок, на цій основі й вибудовуються законодавцем засади цивільної відповідальності боржника за дії третіх осіб [1].

Висновки. Таким чином, якщо інше не передбачено договором або законом, цивільно-правову відповідальність за порушення зобов'язання третіми особами, на яких було покладено його виконання, несуть безпосередньо боржники.

Тільки як виняток із правила у випадках, які обумовлені договором або законом, третя особа за порушення покладеного на неї боржником обов'язку може нести пряму цивільно-правову відповідальність перед кредитором. Така відповідальність може мати як індивідуальний характер, так і солідарний чи субсидіарний.

Kuzmych O. Topical issues of civil liability of third parties for breach of the debtor's duties

The article is devoted to the study of the legal aspects of civil liability of third parties for breach of the debtor's duties. Attention is paid to the relevance of the chosen topic for research. In particular, according to the analysis of the legal literature, in the Soviet period when studying the issue of direct liability of third parties to creditors in each case as third parties it was not only the participants who are responsible for the debtor, but also participants who acted counterparties of the debtor. In this case, given the criteria to be followed in determining third parties in civil law in the study of this type of liability should primarily proceed from the understanding of third parties as participants in civil turnover, who are in a legally significant legal relationship with one of the main obligations.

It is emphasized that, as a rule, a third party bears civil liability for the breach of the debtor's obligation not to the creditor, but to the debtor. Only as an exception to the rule can a third party in the case in question be directly liable to the creditor. These are cases that are stipulated by law or contract.

Considerable attention is also paid to the analysis of the legal nature of the contract as one of the grounds on the occurrence of which it is possible direct liability of a third party to the creditor. It is concluded that such an agreement should be multilateral in nature. In particular, in addition to a third party, its subjects must also be the debtor and the creditor of the principal obligation.

Key words: civil liability, participants in civil relations, debtor, creditor, third person, obligation, duty, contract.

Література:

1. Гражданский кодекс Республики Казахстан (общая часть) от 27.12.1994 г. № 269-XII. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1006061#pos=44;-25.
2. Луць В.В. Строки і терміни у цивільному праві : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 320 с.
3. Постанова Вищого Господарського суду України від 01 квітня 2009 р. у справі № 10/336. URL: www.reyestr.gov.ua.
4. Постанова Вищого Господарського суду України від 21 жовтня 2010 р. № 19/250-09. URL: www.reyestr.gov.ua.
5. Райхер В.К. Правовые вопросы договорной дисциплины в СССР. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1958. 267 с.
6. Степанов Д.И. Услуги как объект гражданских прав. Москва : Статут, 2005. 349 с.
7. Сулейменов М.К. Ответственность за просрочку исполнения договорного обязательства по советскому гражданскому праву : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Москва, 1966. 15 с.

БЕЗПІЛОТНИЙ ТРАНСПОРТ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Мисливий В. А.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри публічного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID ID: 0000-0001-8950-4237*

Кліпановський А. П.,

*студент II курсу факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

Розглянуто питання правового регулювання безпілотного транспорту в сучасних умовах. Здійснено аналіз кодифікованого та галузевого транспортного законодавства і нормативно-правових актів щодо наявності в ньому норм, що регулюють функціонування окремих видів безпілотного транспорту. З'ясовано, що у вітчизняній правовій базі зазначеними приписами у цій сфері відрізняється лише Повітряний кодекс України, а також інші нормативні акти, що регламентують використання повітряного простору.

Основну увагу авторами приділено стану правового регулювання безпілотного автомобільного транспорту та його значенню для безпеки дорожнього руху. Висвітлюється ситуація, пов'язана із впровадженням провідними автовиробниками безпілотного автомобільного транспорту в країнах світу. Розглянуто наявні рівні автономності безпілотних автомобілів, роль штучного інтелекту у разі керування ними, а також значення цих рівнів для правового регулювання експлуатації безпілотного транспорту. Констатовано відсутність у вітчизняному законодавстві та правилах з безпеки дорожнього руху приписів стосовно правової регламентації експлуатації безпілотного транспорту, а звідси – брак правової бази для визначення юридичної відповідальності у разі вчинення деліктів за його участю. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання та визначення кола суб'єктів у разі вчинення деліктів на безпілотному автотранспорті. Розглянуто питання «етики» поведінки штучного інтелекту у разі його потрапляння в небезпечні ситуації під час дорожнього руху та можливого заподіяння шкоди його учасникам.

Внесено комплекс рекомендацій і пропозицій, необхідних для законодавчої та нормативно-правової регламентації безпечного функціонування безпілотного транспорту в Україні.

Ключові слова: правове регулювання, транспортна інфраструктура, безпілотний транспортний засіб, штучний інтелект.

Постановка проблеми. З набуттям Україною незалежності розпочався активний процес законотворення і реформування вітчизняної системи права, спрямований на забезпечення правового регулювання найбільш важливих суспільних відносин, зокрема у сфері функціонування транспорту. Законодавець у ст. 21 Закону України «Про транспорт» визначив, що Єдину транспортну систему України становлять транспорт загального користування (залізничний, морський, річковий, автомобільний і авіаційний, а також міський електротранспорт, у тому числі метрополітен), трубопровідний та деякі інші види транспорту [1]. Прийняття вказаного базового закону стало важливим системоутворюючим фактором подальшого розвитку галузевого законодавства та інших нормативних актів щодо правового врегулювання транспортної інфраструктури.

Правове регулювання – це вплив системи юридичних засобів на певні суспільні відносини шляхом їх упорядкування, системності, привнесення стабільності, порядку та спрямування у певному напрямі. Більшість учених у теорії права вважає, що правове регулювання здійснюється через використання державою системи таких засобів, як юридичні норми, правові приписи, правовідносини, що мають юридичний характер, а також забезпечують нормативно-організований вплив на

суспільні відносини з метою їх упорядкування, охорони та розвитку відповідно до вимог суспільних потреб [2, с. 153].

Загалом поняття «правове регулювання» є складним та багатограним, загальнотеоретичним і міждисциплінарним. У разі встановлення правового регулювання у сфері транспортної інфраструктури варто враховувати, що право: повинне врегульовувати найбільш суттєві потреби соціуму у перевезеннях; має своєчасно відображати у своїх нормах зміни, що відбуваються у суспільних відносинах, пов'язаних з функціонуванням транспорту; повинне стимулювати розвиток сучасних і безпечних транспортних послуг; впливає на виникнення нових відносин та здійснює їх юридичну регламентацію.

Сучасне правове регулювання, яке відображає динаміку права, зіткнулося з викликами такого феномена в транспортній інфраструктурі, як безпілотний транспорт, сутнісною рисою якого є автономність його функціонування. Своєю чергою це явище науково-технічного прогресу висуває перед правовою наукою нові проблемні питання, що потребують свого дослідження і вирішення.

Стан дослідження теми. Проблеми правового регулювання, а отже, упорядкування, охорони, відповідальності та розвитку, що пов'язані із впровадженням безпілотного транспорту, досліджують вітчизняні вчені, такі як В.І. Варивода, В.В. Білоус, М.В. Карчевський, В.І. Павликівський, О.Е. Радутний, Б.В. Фасій, К.В. Юртаєва та інші науковці. Проте на тепер проблемні питання у цій важливій сфері вимагають продовження та поглиблення наукових розробок.

Мета статті – дослідження питань правового регулювання транспортної інфраструктури з огляду на функціонування безпілотного транспорту.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Безпілотний транспорт являє собою спеціальну систему, що забезпечує пересування транспортного засобу, а також його пасажирів та/або вантажів без екіпажу на борту за допомогою спеціальної системи автономного управління, інтегрованої зі штучним інтелектом або його елементами, в різних середовищах. Витоки виникнення різних видів такого транспорту мають свої особливості, проте сутність їх зводиться до того, щоб делегувати певні функції особи, яка здійснює керування транспортним засобом (водій, штурман, пілот, оператор, диспетчер, рульовий та ін.), автоматизованим розумним технологіям, здатним частково або повністю замінити людину.

Зокрема, автоматизація руху суден на водному транспорті пов'язана з винаходом електромеханічного пристрою – *авторульового* (Німеччина, 1921 р.). Нині всі судна морського транспортного флоту обладнуються системами автоматичного управління курсом судна (САУ), основним елементом якої є авторульовий, що забезпечує роботу системи без участі людини-оператора. Прикладом може бути автономний 194-метровий суховантаж “American Courage”, обладнаний САУ (лідаром, GPS), який вже багато років ходить по річці Кайахога (США, штат Огайо) [3].

У галузі автоматизації керування літаками першою розробкою вважається *автопілот* підприємства Sperry Corporation (США, 1912 р.), який забезпечував автоматичне утримання курсу польоту повітряного судна. У 30-х роках минулого століття автопілот встановлюють на деякі літаки, зокрема пасажирські лайнери. У 1947 р. літак С-54 ВПС США здійснив перший трансатлантичний переліт під керуванням автопілота [4]. Сучасний автопілот – це програмно-апаратний комплекс, здатний провести повітряне судно за заданою йому траєкторією на всіх етапах польоту.

Розвиток подібних технологій на залізничному транспорті почався з випробування безпілотних поїздів у низці країн світу з кінця 40-х років минулого століття, а перші їх зразки для поїздів приміського сполучення з'явилися у середині 60-х, зокрема, у Сан-Франциско (США). Нині безпілотні пасажирські поїзди курсують у десятках країн світу (США, країни ЄС, Канада, ОАЕ, Китай, Австралія, Японія, Південна Корея та ін.). Поряд із цим автоматичне керування впроваджене у метрополітені, зокрема, у Парижі працює спеціальна лінія метро, якою автоматично керовані поїзди здійснюють сполучення з аеропортом «Орлі». У Ванкувері (Канада) діє система легкого метро SkyTrain, одна з найдовших у світі систем швидкісного транспорту з повністю автоматизованим управлінням. Іншим прикладом є метро у Копенгагені (Данія), де у поїздах немає машиніста, адже керування відбувається завдяки автоматизованій системі АТС [5]. У Сіднеї (Австралія) запущено в експлуатацію лінію метро із 13 станціями довжиною 36 км з безпілотними потягами [6].

Ранок космічної ери взагалі почався з використання безпілотних апаратів, із запуску у СРСР у 1957 році на орбіту Землі першого штучного супутника. Безпілотні космічні апарати й нині зберігають пріоритет як космічний транспорт. Важливу роль у цьому процесі відіграють технології дистанційного керування космічними апаратами-дослідниками («луноходи», «марсоходи» тощо) та іншими високотехнологічними роботизованими транспортними засобами пересування.

На автомобільному транспорті ідея автопілота розробляється із 60-х років ХХ століття. Перші експерименти з його розробки були розпочаті у Стенфорді (США), а відома каліфорнійська програма продемонструвала автоматичне водіння таких автомобілів (Сан-Дієго, 1994 р.). Були запроваджені

окремі модулі систем допомоги водієві, зокрема адаптивний круїз-контроль, автоматичне аварійне гальмування тощо.

Суттєвим фактором прискорення створення безпілотного автомобільного транспорту стала поява сучасних цифрових технологій та телекомунікаційних мереж. Натеper безпілотні автобуси вже використовуються у США, Канаді та Європі (ФРН, Фінляндія, Швеція, Естонія, Франція та інші країни). У Китаї стартап AutoX, заснований компанією Alibaba, запустив сервіс безпілотних таксі без водіїв у м. Шеньчжень [7], а також у сумнозвісному м. Ухань.

У 2021 році новий безпілотний електричний автобус на 60 пасажирів почав експлуатуватися в м. Малага (Іспанія) [8], а в Анкарі (Туреччина) презентовано безпілотний пасажирський електроавтобус Otonom Atak Elektrik [9]. До кінця 2021 року влада Великої Британії дозволить використання систем автономного управління на дорогах загального користування. Водії зможуть використовувати системи автоматичного утримання у смузі дорожнього руху (ALKS), що забезпечить рух автомобіля в межах однієї смуги з контролем швидкості до 60 км/год [10].

Ще на етапі проведення експериментів використання безпілотного транспорту виникло питання щодо визначення його статусу в правовому полі, адже застосування новітніх технологій в автономних транспортних засобах не позбавляє останніх ознак джерел підвищеної небезпеки. Процес впровадження безпілотних транспортних засобів об'єктивно зумовив одним з основних критеріїв розмежування безпілотного транспорту середовище їх функціонування, а саме: суходіл, повітряний простір, водний простір, підземне середовище та космічний простір. Водночас у разі ідентифікації вказаних транспортних засобів також має значення спосіб (тип) керування ними, який, зокрема, може здійснюватися оператором, бути автономним або змішаним.

При цьому останнім часом проблема законодавчого і нормативно-правового регулювання безпілотного транспорту набула актуальності саме на автомобільному транспорті, що пов'язано з його найбільш питомою вагою серед інших видів транспорту, а також тяжкістю наслідків дорожньо-транспортної аварійності. Досить відзначити, що у світі в дорожньо-транспортних пригодах щорічно гине понад 1 млн 300 тис. людей, що, до речі, нині майже сягає кількості жертв від пандемії COVID-19. Проте якщо причетність людини до створення смертоносного вірусу залишається поки що не з'ясованою, то негативна роль «людського фактора» в транспортних правопорушеннях є очевидною. Тому одним із важливих завдань впровадження безпілотного автомобільного транспорту є суттєве зниження негативних наслідків автомобілізації у світі.

У зв'язку з розвитком цього сегменту автономних транспортних засобів у технічних і правових джерелах отримали поширення різні визначення транспортних засобів, що функціонують на основі нових технологій, зокрема такі як: «дистанційний», «автономний», «безпілотний», «самокерований», «самоврядний», «мобільний» транспорт тощо.

У цьому сенсі заслуговує на увагу термінологія щодо визначення вказаних транспортних засобів, яка базується на досвіді країн, що вже здійснюють реальні кроки з упровадження безпілотного автотранспорту. Так, Бундестаг ФРН 16 червня 2017 року прийняв зміни до Закону про дорожній рух, в якому безпілотні автомобілі отримали назву як «автомобілі зі значною або повністю автоматизованою функцією водіння» [11].

Палата представників Конгресу США 6 вересня 2017 року схвалила проєкт Федерального закону, що передбачає подальший розвиток і дослідження у «Законі про еволюцію транспортних засобів» та встановлює федеральну роль у забезпеченні безпеки цих транспортних засобів, заохочуючи їх випробування і розгортання [12]. Закон називає безпілотник «високоавтоматизованим транспортним засобом», тобто таким, що оснащений автоматизованою системою керування, здатною виконувати всю динамічну задачу водіння на постійній основі. Проте слід відзначити, що загально-визнаного еквівалентного міжнародного терміна щодо визначення безпілотних автомобілів натеper не вироблено.

З огляду на європейський вектор України варто звернути увагу на те, чи встигає вітчизняне законодавство і нормативна база за правовим регулюванням безпілотного транспорту у зазначеній сфері. Аналіз законодавства у цій частині показує, що Кодекс України про адміністративні правопорушення, Цивільний кодекс України, Господарський кодекс України, Кодекс торговельного мореплавства України та інші кодифіковані закони взагалі не містять будь-яких новел, що стосуються автономних транспортних засобів.

Найбільше за своїми приписами відповідає вимогам сьогодення Повітряний кодекс України, який у п. 23 ст. 1 містить поняття безпілотного повітряного судна – це «повітряне судно, призначене для виконання польоту без пілота на борту, керування польотом якого і контроль за яким здійснюються за допомогою спеціальної станції керування, що розташована поза повітряним судном», а також регламентує інші важливі положення у цій частині [13]. Аналогічні або близькі поняття цього виду безпілотників також містить низка підзаконних нормативних актів, що регулюють використання

повітряного середовища, зокрема «Правила виконання польотів безпілотними авіаційними комплексами державної авіації України» [14], Авіаційні правила України «Правила використання повітряного простору України» [15], а також інші нормативні акти, які переважно регламентують експлуатацію безпілотних авіаційних систем у правоохоронній та військовій сферах.

Натомість протилежною виглядає ситуація, що характеризує транспортне законодавство, оскільки закони України «Про транспорт», «Про залізничний транспорт», «Про внутрішній водний транспорт», «Про трубопровідний транспорт», «Про автомобільний транспорт» та інші взагалі не містять норм, пов'язаних із сегментом безпілотного транспорту.

Отже, у зв'язку з цим норми таких галузей публічного права, як адміністративне та кримінальне, бланкетні диспозиції яких спираються на галузеве транспортне законодавство і нормативно-правові акти, що регламентують безпечне функціонування транспорту, з огляду на вказані вище обставини поки що не мають (окрім повітряного) необхідної правової бази для правового регулювання та охорони суспільних відносин, пов'язаних з експлуатацією безпілотних транспортних засобів.

Водночас спостереження показують, що нині створення безпілотних транспортних засобів набирає стрімких обертів за умов серйозних змагань провідних світових автомобільних концернів у боротьбі за майбутні ринки збуту. Незважаючи на те, що в умовах конкуренції таких всесвітньо відомих автогігантів, як Volvo, Mercedes, Audi, Tesla, BMW, Ford, Google, Yandex, General Motors, Volkswagen та інших виробників, переважна частина таких складників, як бортові комп'ютери, програмне забезпечення, відеокамери, лідари, радары, сенсори, засоби GPS та інше обладнання, є комерційною таємницею в умовах ринкової економіки, просування та успішність прориву і легалізації безпілотників не викликає сумніву.

Характеризуючи безпілотний автомобіль як матеріальний субстрат дорожньої інфраструктури, слід відзначити, що він здатен отримувати дані про свій експлуатаційний стан та навколишнє середовище руху, здійснюючи при цьому навігацію без участі людини, яка б ним керувала. Для більш предметного розуміння сутності безпілотного автомобіля доцільно навести їх класифікацію залежно від рівня (стадії) автоматизації, прийнятого Національною адміністрацією з безпеки дорожнього руху США [16, с. 162]. При цьому «рівень 0» не береться до уваги, позаяк передбачає повне керування транспортним засобом водієм. Наступні стадії (1–5) полягають у такому:

- 1-ий рівень передбачає повне керування автомобілем водієм з використанням автоматизованої системи як допоміжного засобу, що в змозі керувати прискоренням/уповільненням, попереджати водія про можливий виїзд з дороги тощо;
- 2-ий рівень містить більше функцій, котрі здатна виконувати система (керувати як рухом, так і прискоренням/гальмуванням), проте водіям не дозволяється знімати руки з керма, вони й далі повинні виконувати всі інші дії, пов'язані з керуванням транспортом;
- 3-ій рівень характеризує можливість системи виконувати всі завдання з водіння за деякими винятками, наприклад, паркування автомобіля. Це вже більш схоже на «автопілот», позаяк машина може робити все сама, використовуючи камери, лідари, датчики та, зокрема, штучний інтелект, проте водій-людина повинен бути уважним до дорожньої обстановки та все ще бути наготові взяти на себе керування транспортним засобом, отримавши відповідний запит від системи;
- 4-ий – передостанній рівень автоматизації, відрізняється від 3-го тим, що водієві не обов'язково слідкувати за дорожньою обстановкою, проте його перебування в автомобілі досі не ставиться під сумнів, тому що після подання системою запиту на втручання у ситуацію він має бути наготові взяти керування на себе, хоча й у зворотному випадку автопілот намагатиметься не допустити настання аварійної обстановки;
- 5-ий рівень є останнім та не передбачає наявності водія у транспортному засобі, обмеживши завдання людини увімкненням системи та навігацією місця призначення.

Таким чином, лише 5-ий рівень автономності можна повністю віднести до безпілотного автомобіля, керування яким здійснюється із застосуванням штучного інтелекту.

Сучасна методологія доводить, що будь-яке соціальне явище не може бути належно досліджене без відповідних методів, способів і прийомів, серед яких у техніці і технологіях обов'язковою складовою частиною виступає експериментальна частина. У цьому сенсі процес створення автомобілів-безпілотників у США, країнах ЄС (ФРН, Данія), Близького Сходу (ОАЕ), Південно-Східної Азії (Сінгапур, Китай, Гонконг, Японія, Південна Корея) показує, що він не лише перейшов у стадію експериментальних випробувань зразків автомобілів-безпілотників, а подекуди реально впроваджується у сферу дорожнього руху. При цьому органи державної влади та місцевого самоврядування деяких країн обмежують його експлуатацію тимчасовими нормативними актами, відводячи для цього певні адміністративно-територіальні одиниці (місто, штат, провінція тощо) або дорожню мережу (дороги, автомагістралі, виробничі чи громадські місця).

Така ситуація пояснюється тим, що, незважаючи на факти запровадження безпілотного автомобільного транспорту у сферу дорожнього руху, натепер продовжує існувати низка невирішених, проблемних питань, зокрема, що стосуються сфери правового регулювання безпілотного транспорту. Так, чинне законодавство України вбачає як суб'єкта, який керує транспортним засобом, водія як фізичну особу, що містить п. 1.10 Правил дорожнього руху (далі – ПДР) та відповідає ст. 8 «Конвенції про дорожній рух» від 08.11.1968 р., ратифікованій Україною 25.04.1974 року, де наголошується: «Кожний транспортний засіб або склад транспортних засобів, що знаходяться в русі, повинні мати водія» [17]. Таким чином, уже сам факт відсутності водія під час дорожнього руху безпілотника 5-го рівня прямо суперечить вказаному припису конвенції, а отже, вказані положення національного законодавства та міжнародно-правового документа вимагають відповідного узгодження.

Також потребують правового врегулювання положення, пов'язані з допуском в експлуатацію безпілотних автомобілів з огляду на наявний звичайний порядок у сфері надання такого права фізичним особам, оскільки процедура, що стосується безпілотних транспортних засобів, потребує особливого порядку та спеціальної нормативної регламентації.

Іншим питанням, про яке вже йшлося раніше, є відсутність у законодавстві та правилах дорожнього руху поняття «безпілотний автомобіль» як виду транспортного засобу, а також визначення конструкції «керування транспортним засобом», на що ми вже звертали увагу [18].

Очевидно, що з огляду на майбутні новели, пов'язані з безпілотниками, вимагають переробки *de lege ferenda* відповідні положення законів: «Про автомобільний транспорт», «Про автомобільні дороги», «Про дорожній рух», а також «Правила дорожнього руху» та інші нормативно-правові акти у цій сфері, в яких поки що не згадується про безпілотні автотransпортні засоби. Поряд з цим мають бути перероблені й норми галузей публічного права, що передбачають юридичну відповідальність за делікти у сфері безпеки руху та експлуатації транспорту. Адже в будь-якому разі безпілотні транспортні засоби за певних умов можуть виступати предметами таких правопорушень.

Однією з найбільш складних проблем, яка натепер не дозволяє законодавцю більшості країн використання самонаведених транспортних засобів на дорогах загального користування, є невирішеність питань юридичної відповідальності у разі заподіяння автомобілем-безпілотником шкоди, яка може заподіюватися таким об'єктом, як здоров'я та життя людини. При цьому підлягають системному врегулюванню питання цивільно-правової, адміністративно-правової та кримінально-правової відповідальності за такі делікти, коли керування транспортним засобом у повному обсязі здійснював автопілот.

Так, проведене нами у поточному році соціологічне дослідження серед 107 майбутніх юристів віком від 18 до 25 років дозволило з'ясувати правовий погляд респондентів на бачення кола можливих суб'єктів таких деліктів: водій-інструктор автопілота (22,2%); власник автопілота (42,9%); виробник автопілота (36,5%); розробник програмного забезпечення (31,7%); особа, яка перевіряє програмне забезпечення перед поїздкою (50,8%); диспетчер, який контролює рух автопілота дистанційно (54,0%). У разі визначення назви і відповідно статусу саме автопілота більшістю респондентів пропонується поняття «цифрова особа» (63,5%), що не виключає в перспективі визнання штучного інтелекту відповідальним за вчинення суспільно небезпечних деліктів у визначених законом формах [9].

Таким чином, з'ясуванню питань правового регулювання безпілотного автотранспорту можуть сприяти соціологічні опитування щодо визначення суб'єктів, відповідальних за дотримання безпеки дорожнього руху та експлуатації цього транспорту, серед яких залежно від виконуваних функцій можуть бути: а) власники або користувачі безпілотного автомобільного транспорту, відповідальні за його безпечну експлуатацію; б) конкретні розробники комп'ютерних програм, призначених для конкретного безпілотного автомобіля; в) особи, які безпосередньо контролюють безпечне використання комп'ютерних програм на такому безпілотному автомобілі; г) особи, які перебувають у безпілотному автомобілі та зобов'язані здійснювати безпосередній контроль за безпекою його експлуатації.

Певну групу проблемних питань правового регулювання безпілотного транспорту фахівці у цій сфері певною мірою пов'язують з необхідністю закріплення етичних норм для безпілотних автомобілів шляхом заборон штучному інтелекту приймати рішення, які можуть врятувати життя одних людей, заподіявши шкоду іншим. Така позиція може бути пояснена з боку тих, хто поряд з категорією «правове регулювання» вважає спорідненим поняття «правовий вплив», а останній, на їх переконання, включає такі елементи, як: правосвідомість, правова культура, етика тощо. Отже, нині правові основи використання безпілотних автомобілів на дорогах загального користування, як правило, передбачають обов'язковість знаходження за кермом водія, який має бути готовий у будь-який момент взяти керування транспортним засобом у свої руки. При цьому на такому етапі розробок «етики» автопілота йому пропонується вирішення відомої «дилеми вагонетки» (*trolley problem*), сформульованої в 1967 році британським філософом Філіппою Фут, що передбачає ситуацію, коли важка некерована вагонетка мчить по рейках, а на її дорозі до рейок прикуто п'ять чоловік. На щастя, ви можете перемкнути стрілку – і тоді вагонетка поїде іншим шляхом, але на запасній колії знаходиться одна

людина, що також прив'язана до рейок. Які ваші дії? [19]. Характерно, що фахівці, використовуючи можливості соціальних мереж, долучають до вирішення цієї проблеми мільйони людей [20]. Такі опитування справді уявляють цікавість, але «дилема вагонетки» у контексті поведінки автопілота у разі виникнення небезпечних ситуацій, на наш погляд, не зовсім коректна. Адже у таких прикладах постає проблема вибору «зла, що є меншим», тобто явища, яке в правовому полі регламентується нормами крайньої необхідності. Проте як сьогодні людина-водій, так і завтра штучний інтелект-водій не здійснюватимуть у небезпечній обстановці вибір за «дилемою вагонетки», оскільки вони у разі виникнення небезпеки зобов'язані взагалі запобігти настанню суспільно небезпечних наслідків, тобто уникненню будь-якої шкоди. Що ж стосується поведінки у створеній аварійній ситуації, яка за своєю сутністю означає невідворотність настання шкоди, то в ній штучний інтелект, як і людина, буде позбавлений технічної можливості запобігти наслідкам дорожньо-транспортної пригоди.

Натомість проблему «етики» штучного інтелекту слід вбачати у можливості сприйняття та виконання останнім, наприклад, певних приписів Правил дорожнього руху, подібних до вимог п. 1.7: «Водії зобов'язані бути особливо уважними до таких категорій учасників дорожнього руху, як велосипедисти, особи, які рухаються в кріслах колісних, та пішоходи. Усі учасники дорожнього руху повинні бути особливо обережними до дітей, людей похилого віку та осіб з явними ознаками інвалідності». Адже цілком прогнозуємо, що таку оціночну категорію, як «особлива увага», а також терміни «дитина», «особа похилого віку» та «особа з явними ознаками інвалідності», автопілоту врахувати буде не просто, проте сподіваємося, що він буде здатен подолати ці складнощі, якщо розробники будуть вкладати в нього справді необхідні компетенції для дотримання безпеки дорожнього руху, а не випробування на кшталт «вагонетки».

Висновки з дослідження і його подальші перспективи. Впровадження безпілотного транспорту в правовій площині вимагає належного правового регулювання цієї сфери, а тому необхідності: 1) з огляду на ключове значення технологій штучного інтелекту для безпілотного транспорту, приведення національного законодавства у цій сфері у відповідність до міжнародних нормативно-правових актів; 2) взяття участі у створенні міжнародних і, зокрема, конвенційних правових актів у сфері використання безпілотного транспорту; 3) здійснення постійного моніторингу, узагальнення та аналізу законодавчої і нормативної правової бази країн світу з питань правового регулювання безпілотного транспорту; 4) врахування у напрямках науково-дослідної діяльності наукової тематики, пов'язаної з правовими питаннями безпілотного транспорту; 5) передбачення в національній законопроектній та нормотворчій діяльності розробки нормативних актів щодо впровадження безпілотного транспорту; 6) створення правил, нормативів і стандартів щодо розробки, конструювання, виробництва, реєстрації, страхування, випробувань, експлуатації та інших важливих ланок, пов'язаних із впровадженням безпілотного транспорту; 7) удосконалення правової бази інфраструктури для забезпечення належних соціальних і правових засад, гарантій охорони здоров'я і життя громадян, створення безпечних умов у разі надання послуг у сфері функціонування безпілотного транспорту.

Myslyvyi V., Klipanovskyi A. Unmanned vehicles: legal regulation problems

The article deals with issues of legal regulation of unmanned vehicles nowadays. The author has analyzed the codified and sectoral transport legislation and regulations concerning the existence of norms regulations the operation of certain types of unmanned vehicles. He has found that in the domestic legal framework only the Air Code of Ukraine as well as other regulations governing the use of airspace differ from these provisions in this area.

The author's attention has been paid to the state of legal regulation of unmanned road transport and its importance for road safety. The situation related to the introduction of unmanned vehicles by world leading car-manufacturers has been highlighted. The existing levels of autonomy of unmanned vehicles, the role of artificial intelligence in driving them as well as the significance of these levels for the legal regulation of unmanned vehicles operation have been studied. The author has noted the lack in the national legislation and road safety rules of instructions on the legal regulation of unmanned vehicles operation, and hence the lack of a legal basis to establish legal liability for torts with its participation. He has made proposals to improve legal regulation and determination of the perpetrators range of unmanned vehicles torts. He has considered the issue of "ethics" of the artificial intelligence behaviour when it gets into dangerous situations while driving and possible harm to people and vehicles involved in it.

The author has made a set of recommendations and proposals necessary for legislative and by-law regulation of the safe operation of unmanned vehicles in Ukraine.

Key words: legal regulation, transport infrastructure, unmanned vehicle, artificial intelligence.

Література:

1. Про транспорт : Закон України від 10.11.1994 № 233/94. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/232/94-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 30.04.2021).
2. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. Видання 5-те, зі змінами. Київ : Атіка. 2001. 176 с.
3. Ганієв Р. Цей корабель оснащений автопілотом і не потребує капітана. Наскільки він хороший? URL: <https://hi-news.ru/technology/etot-korabl-osnashhen-avtopilotom-i-ne-nuzhdaetsya-v-kapitane-naskolko-on-horosh.html> (дата звернення: 30.04.2021).
4. Дуглас С-54 «Скаймастер». Википедія. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Douglas_C-54_Skymaster (дата звернення: 30.04.2021).
5. Грамматчиков А. Беспилотные поезда: прибытие ожидается. URL: https://expert.ru/2017/06/28/bespilotnyie-poezda-na-pod_езде-k-perronam (дата звернення: 30.04.2021).
6. В Австралии запустили первое метро с беспилотными поездами. URL: <https://life.informator.news/v-avstraliyu-zapustily-pervoe-metro-s-bespylotn-mu-poezdamy> (дата звернення: 30.04.2021).
7. В Китае запустили сервис полностью беспилотных такси. URL: <https://newsyou.info/v-kitae-zapustili-servis-polnostyu-bespilotnyh-taksi-video> (дата звернення: 30.04.2021).
8. Вперше у Європі: Малага дозволила електроавтобус без водія на дорогах міста. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/02/26/7284897> (дата звернення: 30.04.2021).
9. У Туреччині представили безпілотний електроавтобус власної розробки. URL: <https://kontrakty.ua/article/170044> (дата звернення: 30.04.2021).
10. Велика Британія стала першою країною в Європі, яка дозволила пересуватися дорогами на автопілоті. URL: <https://autogeek.com.ua/velyka-brytaniia-stala-pershoiu-krainoiu-v-ievropi-i-aka-dozvolyla-peresuvatysia-dorohamy-na-avtopiloti> (дата звернення: 30.04.2021).
11. Восьмий закон про внесення змін у Закон про дорожній рух від 16 червня 2017 року. *Вісник федеральних законів*. Видано в Бонні 20.06.2017 р. Випуск 2017 р. Частина 1. № 38.
12. У США прийнятий перший національний законопроект про експлуатацію самокерованих автомобілів. URL: <https://itc.ua/news/v-ssha-prinyat-perviy-natsionalnyiy-zakonoproekt-ob-ekspluatatsii-samoupravlyaemyih-avtomobiley> (дата звернення: 30.04.2021).
13. Повітряний кодекс України : Закон України від 19.05.2011 р. № 3393-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3393-17#Text> (дата звернення: 30.04.2021).
14. Правила виконання польотів безпілотними авіаційними комплексами державної авіації України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0031-17#Text> (дата звернення: 30.04.2021).
15. Авіаційні правила України «Правила використання повітряного простору України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1056-18#Text> (дата звернення: 30.04.2021).
16. Мисливий В.А. Безпілотний автотранспорт як резерв запобігання аварійності. *Науковий журнал «Наука і правоохорона»*. 2018. № 1. С. 158–167.
17. Конвенція про дорожній рух від 08.11.1968 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_041#Text (дата звернення: 30.04.2021).
18. Мисливий В.А. Транспортний засіб як предмет злочинів проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту. *Право і суспільство*. 2018. № 5. С. 188–194.
19. Проблема вагонетки. URL: <https://amp.ru.google-info.cn/3097048/1/problema-vagonetki.html> (дата звернення: 30.04.2021).
20. Кого має переїхати безпілотний автомобіль: дитину чи бабусю? Це залежить від країни. URL: <https://www.imena.ua/blog/moral-machine> (дата звернення: 30.04.2021).

РОЛЬ СУДУ В ПОПЕРЕДЖЕННІ ЗЛОВЖИВАНЬ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ УЧАСНИКАМИ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Паскар А. Л.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри процесуального права

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ORCID ID: 0000-0002-0765-1143

У статті досліджено роль суду у попередженні зловживань процесуальними правами учасниками цивільного судочинства. Доведено, що результатом допущених зловживань процесуальними правами є негативний вплив на справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ.

На підставі аналізу прецедентної практики Європейського суду з прав людини виділено позитивний обов'язок суду в організації та створенні належних умов відправлення правосуддя. Саме на суд покладається зобов'язання організовувати судові провадження таким чином, щоб вони були без затримок та ефективними. Належне реагування суду та недопущення зловживання процесуальними правами учасниками провадження мають прямий вплив на ефективність та справедливість судового розгляду.

Встановлено, що негативні наслідки зловживань процесуальними правами проявляються у формі штучного ускладнення процесуальної діяльності, розтягування розумних строків розгляду справи, створення перешкод у реалізації процесуальної діяльності іншими учасниками процесу тощо. Аргументовано необхідність активного реагування суду на будь-які прояви недобросовісної поведінки учасників судового процесу. Встановлено, що зловживання цивільними процесуальними правами передбачає їх умисне недобросовісне використання задля створення перешкод судочинству та є порушенням гарантованого Конвенцією права на справедливий судовий розгляд.

Ключові слова: зловживання процесуальними правами, недобросовісна поведінка учасників процесу, право на справедливий судовий розгляд, протидія зловживанню процесуальними правами.

Постановка проблеми. Відповідно до п. 11 ч. 3 ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), однією з основних засад цивільного судочинства є неприпустимість зловживання процесуальними правами суб'єктами провадження. Зміст цього принципу деталізується у ст. 44 ЦПК України та передбачає перш за все добросовісне користування процесуальними правами учасниками судового процесу та їхніми представниками. Добросовісне здійснення процесуальних прав, повага до прав та інтересів інших учасників процесу, відсутність штучно створених перешкод у ході судового провадження є запорукою своєчасного, неупередженого та справедливого судового розгляду. Комітет Міністрів Ради Європи рекомендує державам-учасницям реагувати на недобросовісну поведінку сторін судового провадження, які явно зловживають процедурою з очевидною метою його затягування (п. 2, принцип 2) [1]. Це твердження співвідноситься з положеннями національного законодавства у цій сфері, де окреслена потреба посилення відповідальності учасників судового процесу за недобросовісне користування процесуальними правами та невиконання належних процесуальних обов'язків (п. 6 розділу IV) [2]. За такого підходу зловживання процесуальними правами є фактором, який безпосередньо впливає на справедливий судовий розгляд у розумінні ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) та потребує поглибленого наукового аналізу й дослідження.

Мета статті полягає в розкритті ролі суду у попередженні зловживань процесуальними правами учасниками судового процесу та запобіганні штучному перешкоджанню судочинству.

Виклад основного матеріалу. Реалізація мети й завдань цивільного судочинства обумовлено також потребою добросовісного здійснення процесуальних прав учасниками судового розгляду. Прецедентна практика Європейського суду з прав людини (далі – Суд) підкріплює ідею про те, що у зв'язку із забезпеченням справедливого судового розгляду одними з обов'язків суду є запобігання зловживанню процесуальними правами та створення належних умов відправлення правосуддя. Зокрема, зазначається, що саме національні суди мають створювати умови для того, щоб судові

провадження було швидким та ефективним. Вони мають вирішувати, чи відкласти судові засідання за клопотанням сторін, чи вживати якісь дії щодо сторін, чия поведінка спричинила невинуваті затримки у провадженні (п. 23) [3]. У розумінні Суду обов'язок організовувати належним чином судову діяльність та створювати належні умови відправлення правосуддя є складовою частиною самого поняття «суд» і його компетенції. Так, у справі «Сокурєнко і Стригун проти України» вкотре наголошено на тому, що фраза «встановленого законом» поширюється не лише на правову основу самого існування суду, але й на дотримання таким судом певних норм, які регулюють його діяльність (п. 24) [4]. Дотримання норм цивільного процесуального законодавства та процесуальної форми розгляду й вирішення цивільних справ є вирішальним фактором ефективного судового захисту прав особи.

Належне реагування суду та недопущення зловживання процесуальними правами учасниками провадження має прямий вплив на ефективність такого судового розгляду. Відповідно до прецедентної практики Суду, саме на національні суди покладається роль організовувати судові провадження таким чином, щоб вони були без затримок та ефективними (п. 28) [5].

Роль суду у попередженні зловживань процесуальними правами та запобіганні ним розкрита у низці рішень Суду. Наприклад, у справі «Мусієнко проти України» наголошено на тому, що запобігання неналежній і такій, що затягує справу, поведінці сторін у цивільному процесі є завданням саме державних органів (п. 24) [6]. Більш того, у розглядуваному рішенні Суд установив відсутність сумлінності національного суду стосовно розгляду справи, оскільки така організація судового провадження, щоб воно було без затримок та ефективним, є функцією національних судів. Таким чином, неможливість суду ефективно протидіяти недобросовісно створюваним учасниками справи перепонам для руху справи є порушенням ч. 1 ст. 6 Конвенції.

Загальноприйнятим є факт, що саме суду як органу, який наділений виключною компетенцією здійснення правосуддя, належить провідна роль у гарантуванні і забезпеченні права на справедливий суд. Згідно з положенням Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), суд керує ходом судового процесу, роз'яснює учасникам судового провадження їхні процесуальні права, сприяє в реалізації цих прав та запобігає зловживанню ними (ч. 5 ст. 12). Фактично керування процесом судочинства та процесуальною діяльністю, яка виникає у зв'язку з цим, полягає у створенні належних умов для максимального ефективного здійснення правосуддя та належної реалізації учасниками процесу своїх прав і виконання обов'язків. Будь-яке відхилення від встановленого законом порядку та способів реалізації права, будь-яка «патологія» у нормальному перебігу судового процесу мають бути попереджені, зупинені та усунуті судом. Насамперед це стосується феномена зловживань процесуальними правами.

Саме поняття «зловживання» трактується як вживання, використання чогось на зло, на шкоду комусь [7, с. 765]. Отже, зловживання процесуальними правами означає таке їх використання, реалізацію, що зумовлює шкоду іншим учасникам справи, завданням правосуддя, нормальному порядку судового розгляду тощо. Якщо говорити про зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві, то оптимальне визначення та розуміння цього явища обумовлені специфікою самої галузі права, особливостями судових проваджень та змістом цивільних процесуальних прав учасників процесу. З огляду на це у теорії цивільного процесуального права під зловживаннями процесуальними правами пропонують розуміти реалізацію процесуальних прав не за їх призначенням, всупереч меті та завданням цивільного судочинства, задля безпідставного затягування судового процесу, створення перепон у здійсненні процесуальних прав іншими учасниками справи [8, с. 171]. Також зловживання процесуальними правами трактують як реалізацію належних учасникам провадження процесуальних прав задля того, щоб заподіяти майнову або нематеріальну шкоду іншим учасникам процесу [9, с. 18]. Зловживання процесуальними правами передбачає недобросовісну поведінку учасників судового процесу. Така поведінка характеризується вчиненням дій, що суперечать меті судового процесу щодо справедливого, своєчасного та неупередженого врегулювання правового спору.

Зловживання процесуальними правами означає використання прав, передбачених законом, всупереч їх першочерговому призначенню. Слід розрізняти факт зловживання процесуальними правами і факт порушення процесуальних прав. Об'єктами зловживання процесуальними правами повсякчас є суб'єктивні процесуальні права, а не обов'язки чи заборони, які встановлюються для учасників судового процесу.

У структурі конструкції «зловживання процесуальними правами» за аналогією із загальною теорією права можна спостерігати співіснування та взаємодію двох таких елементів:

- суб'єктивна складова частина, яка передбачає недобросовісну форму реалізації процесуального права з наміром нанесення шкоди протилежній стороні та порушення її прав;
- об'єктивна складова частина, яка характеризується використанням процесуального права задля перешкоджання досягненню мети і вирішенню завдань судочинства.

Цивільне процесуальне законодавство не містить визначення поняття «зловживання процесуальними правами». Законодавець установлює неприпустимість зловживання процесуальними правами та наводить орієнтовний перелік дій учасників процесу, які залежно від конкретних обставин справи можуть бути визнані та кваліфіковані як такі. Зокрема, до них належать подання скарги на судові рішення, яке не підлягає оскарженню, не є чинним або дія якого закінчилася, подання клопотання (заяви) для вирішення питання, яке вже вирішено судом, за відсутності інших підстав або нових обставин, заява завідомо безпідставного відводу або вчинення інших аналогічних дій, що спрямовані на безпідставне затягування чи перешкоджання розгляду справи чи виконання судового рішення; подання декількох позовів до одного й того самого відповідача з тим самим предметом та з тих самих підстав або подання декількох позовів з аналогічним предметом і з аналогічних підстав, або вчинення інших дій, метою яких є маніпуляція автоматизованим розподілом справ між суддями; подання завідомо безпідставного позову, позову за відсутності предмета спору або у спорі, який має очевидно штучний характер; необґрунтоване або штучне об'єднання позовних вимог задля зміни підсудності справи або завідомо безпідставне залучення особи як відповідача (співвідповідача) з тією самою метою; укладення мирової угоди, спрямованої на шкоду правам третіх осіб, умисне неповідомлення про осіб, які мають бути залучені до участі у справі (ч. 2 ст. 44) [10].

Верховний Суд у рішеннях, які стосуються розглядуваного питання, роз'яснив, що феномен зловживання процесуальними правами як особливий різновид цивільного процесуального правопорушення полягає в тому, що за зловживання процесуальними правами відбувається порушення умов реалізації суб'єктивних цивільних процесуальних прав. Суб'єкт цивільного судочинства свої цивільні процесуальні права має здійснювати відповідно до їх призначення, яке або прямо визначено змістом того чи іншого суб'єктивного права, або вочевидь впливає з логіки існування того чи іншого суб'єктивного права процесуального права [11].

Кваліфікацію дій учасника процесуальних правовідносин як зловживання процесуальними правами здійснює суд. Щодо цього науковцями відзначається, що основним чинником, який впливає на кваліфікацію дій особи як зловживання правами, є те, чи перешкоджають такі дії справедливому, неупередженому та своєчасному розгляду й вирішенню справи. Факт зловживання правами має бути зафіксований у відповідній мотивованій ухвалі суду [12, с. 106]. Кваліфікуючи певну дію учасника процесу як зловживання процесуальним правом, суд повинен ідентифікувати умисел особи порушити нормальний порядок цивільного судочинства. Також вирішальним для суду є встановлення меж, починаючи з яких, процес реалізації права перетворюється на зловживання ним. Межі здійснення процесуальних прав обумовлені специфікою галузі цивільного процесуального права та передбачають таке: з одного боку, реалізація прав має бути спрямована на досягнення мети, з якої це право було встановлено; з іншого боку, реалізація процесуального права не може порушувати процесуальні права інших суб'єктів процесу.

За такого підходу зловживання процесуальними правами уявляється як вид цивільного процесуального правопорушення, змістом якого є умисне порушення умов та способів реалізації суб'єктами наданих цивільних процесуальних прав. За загальним правилом, суб'єкт повинен реалізовувати надане йому право за його прямим призначенням, тобто у спосіб, межі та з метою, передбаченими законодавцем. Негативні наслідки зловживань процесуальними правами проявляються у формі штучного ускладнення процесуальної діяльності, розтягування розумних строків розгляду справи, створення перешкод у реалізації процесуальної діяльності іншими учасниками тощо. Зрештою, ці дії зумовлюють ускладнення процесу прийняття рішення у справі та нівелюють загалом ефективність і справедливість судочинства у конкретній справі. Не дарма Суд прирівнює зловживання процесуальними правами до порушення конвенційного положення щодо права на справедливий судовий захист.

Сутнісними ознаками зловживання процесуальними правами учасниками судового процесу є такі:

- 1) належність та наявність у особи конкретного процесуального права, наданого процесуальним законодавством;
- 2) мета використання досягається всупереч меті, для якої призначене це процесуальне право або порушення меж і порядку його реалізації;
- 3) реалізація процесуального права за призначенням, але всупереч іншим процесуальним правам і меті правосуддя;
- 4) зловживання має проявлятися у діях або бездіяльності учасника процесу;
- 5) формальний характер вчинюваних особою процесуальних дій [13, с. 171].

Окрім вищезазначених, серед критеріїв кваліфікації дій особи як зловживання процесуальним правом також можна назвати те, що особа повинна не тільки бути носієм відповідних процесуальних прав, але й бути наділеною дієздатністю їх здійснення. Також зловживання процесуальними правами уособлюється у свідомо недобросовісній реалізації права. Умисна поведінка

носія прав спрямована на завдання шкоди та порушення прав протилежної сторони. Загалом зловживання процесуальними правами характеризується відсутністю поваги до прав та інтересів інших учасників процесу.

Оцінка та кваліфікація дій чи бездіяльності учасника процесу як зловживання процесуальними правами є виключною прерогативою суду. Під час такого оцінювання повинні враховуватися не тільки дії суб'єкта процесуальних правовідносин. Юридична кваліфікація зловживань процесуальними правами передбачає складну інтелектуально-аналітичну роботу судді, яка включає аналіз законодавчого закріплення та змісту самого права, виявлення мети, яку переслідував законодавець, встановлення факту свідомого та цілеспрямованого порушення права тощо. Відповідно до законодавчих положень, які закріплені у ч. 4 ст. 44 ЦПК України, суд зобов'язаний вживати заходів для запобігання зловживанню процесуальними правами. Це є відображенням позитивного обов'язку суду запобігати зловживанню процесуальними правами, який охоплений змістом та розумінням п. 1 ст. 6 Конвенції. За своєю сутністю і спрямуванням зловживання процесуальними правами є різновидом процесуального правопорушення. Реагування судом на допущені учасниками процесу зловживання наданими їм процесуальними правами передбачає вжиття щодо таких осіб заходів процесуального примусу. Будь-яке допущене зловживання процесуальними правами має бути ідентифіковано і санкціоновано судом, адже під загрозою перебувають не тільки права інших учасників судового процесу. Саме призначення та мета правосуддя стають ілюзорними. Відповідно до положень ч. 1 ст. 2 ЦПК України, завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ задля ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. З огляду на це вся процесуальна діяльність суду та учасників цивільних процесуальних відносин повинна бути спрямована на втілення та вирішення зазначених завдань.

Професійне суддівське керівництво ходом судочинства та процесуальною діяльністю, яка відбувається у його межах, передбачає також обов'язок суду запобігати неправомірній поведінці учасників процесу, зловживанню ними процесуальними правами. Роз'яснюючи права та обов'язки учасникам процесу, суд має звернути увагу не тільки на їх зміст, але й на допустимі форми реалізації, а також попередити про неприпустимість поведінки, яка не відповідає цьому. Наприклад, під час вирішення питання про відвід судді суд не тільки залишив цю заяву без розгляду, але й попередив позивача про недопустимість зловживання процесуальними правами. Своє рішення суд аргументував тим, що заява ОСОБА_4 про відвід судді містить ознаки зловживання правами, перешкоджає розгляду справи в строки, визначені чинним законодавством. Головуючий у справі судді неодноразово заявлялися відводи з підстав незгоди з процесуальними рішеннями, прийнятими нею в процесі розгляду цієї справи та з підстав заінтересованості судді в результатах розгляду справи. Однак згідно з вимогами ч. 4 ст. 36 ЦПК України, незгода сторони з процесуальними рішеннями судді не може бути підставою для відводу [14].

Дії суду, які спрямовані на попередження зловживання процесуальними правами, мають подвійне спрямування. З одного боку, вони орієнтовані на недопущення поведінки та дій особи, які можуть визначатися як зловживання процесуальними правами та порушувати порядок розгляду справ. З іншого боку, такі дії спрямовані на попередження негативних наслідків такої поведінки для інших учасників судового процесу. Процесуальною гарантією правомірної поведінки учасників судового провадження та добросовісного користування наданими правами є законодавче закріплення можливості вжиття заходів процесуального примусу. Залежно від характеру допущеного зловживання процесуальними правами суд має можливість вибрати адекватний та відповідний захід впливу на особу.

Висновки. Зловживання цивільними процесуальними правами передбачає їх умисне недобросовісне використання задля створення штучних перешкод судочинству та є порушенням гарантованого Конвенцією права на справедливий судовий розгляд. Функціональні повноваження та роль суду у судочинстві передбачають його обов'язок реагувати на недобросовісну поведінку суб'єктів та вживати дієвих заходів, спрямованих на попередження та запобігання зловживанню процесуальними правами іншими учасниками процесу. Роль суду у попередженні зловживань процесуальними правами та протидії ним проявляється у професійному керівництві ходом судового провадження, чіткому роз'ясненні прав та обов'язків суб'єктів судового процесу, реагуванні на будь-які спроби зловживання правами, стимулюванні добросовісної реалізації процесуальних прав, наголошенні на неприпустимості поведінки, яка порушує права інших осіб або створює перешкоду у їх реалізації. Активна протидія зловживанню процесуальними правами учасниками судового процесу є гарантією справедливого судочинства та запорукою ефективного функціонування системи правосуддя загалом.

Paskar A. The role of a court in preventing the abuse of procedural rights by the participants of the civil trial

The present article examines the role of a court in preventing the abuse of procedural rights by participants in civil proceedings. It is proved that the result of the abuses of procedural rights is a negative impact on the fair trial, impartial and timely consideration and resolution of civil cases.

Based on the analysis of the case law of the European Court of Human Rights, the positive duty of the court in the organization and creation of appropriate conditions for the administration of justice is highlighted. It is the court's responsibility to organize the proceedings in such a way that they are without delay and efficient. The proper response from a court and the prevention of an abuse of procedural rights by the parties to the proceedings has a direct impact on the efficiency and fairness of the trial.

It is established that the negative consequences of an abuse of procedural rights are manifested in the form of artificial complication of procedural activities, stretching the reasonable terms of a case consideration, creation of obstacles in the implementation of procedural activities by other participants in the process, etc. The need for an active response from the court to any manifestations of dishonest behavior of participants in the trial is argued. It has been established that the abuse of civil procedural rights presupposes their intentional unfair use in order to obstruct judicial proceedings. Moreover, it violates the right to a fair trial guaranteed by the European Convention on Human Rights.

Key words: abuse of procedural rights, dishonest behavior of participants in the process, right to a fair trial, counteraction to an abuse of procedural rights.

Література:

1. Рекомендація № R (84) 5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя від 28 лютого 1984 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_84_5_1984_02_28.pdf.
2. Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів : Указ Президента України від 10 травня 2006 року № 361/2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006#Text>.
3. Рішення у справі «Цихановський проти України» від 6 вересня 2007 року (Заява № 3572/03). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_333#Text.
4. Рішення у справі «Сокурєнко і Стригун проти України» від 20 липня 2006 року (Заяви № 29458/04 та № 29465/04). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_115#Text.
5. Рішення у справі «Шульга проти України» від 2 грудня 2010 року (Заява № 16652/04). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_625#Text.
6. Рішення у справі «Мусієнко проти України» від 20 січня 2011 року (Заява № 26976/06). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_635#Text.
7. Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. Близько 200 тис. слів / уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. Т. 1 : А–К. Київ : Аконті, 2007. 926 с.
8. Цивільне процесуальне право України : підручник / 2-ге вид., переробл. та доп. : у 2 т. / за заг. ред. М. Ясинка. Київ : Алерта, 2021. Т. 1. 330 с.
9. Петренко В. Механізми запобігання та протидії зловживанню процесуальними правами у цивільному судочинстві. *Зловживання цивільними процесуальними правами: шляхи протидії* : матеріали круглого столу (м. Одеса, 27 листопада 2015 р.) / уклад.: І. Андронов, Н. Волкова, Р. Гонгало. Одеса : Фенікс, 2015. С. 15–20.
10. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV (Редакція від 13 серпня 2020 року). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.
11. Постанова КЦС ВС від 6 вересня 2018 року, провадження № 61-43659ск18, справа № 552/2378/17. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=76350143&red=10000332474d13e43660>.
12. Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / 2-ге вид., перероб. та доп. / за заг. ред. М. Ясинка. Київ : Алерта, 2020. 810 с. (ISBN 978-617-566-619-7).
13. Цивільне процесуальне право України : підручник. 2-ге вид, перероб. та доп. : у 2 т. / за заг. ред. М. Ясинка. Київ : Алерта, 2021. Т. 2. 330 с.
14. Ухвала від 5 березня 2019 року у справі № 591/3449/17, провадження № 2/591/51/19 / Зарічний районний суду м. Суми. Єдиний державний реєстр судових рішень URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80242569> (дата звернення: 10.05.2021).

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПЕРЕВЕЗЕННЯ ПАСАЖИРІВ ТА ЇХ БАГАЖУ В МІЖНАРОДНОМУ АВТОМОБІЛЬНОМУ СПОЛУЧЕННІ

Радчук О. П.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри міжнародного приватного права та порівняльного правознавства

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ORCID ID: 0000-0001-8069-2980

Стаття присвячена дослідженням правових проблем міжнародних перевезень пасажирів та їх багажу автомобільним транспортом.

Здійснено аналіз міжнародно-правових актів, що регулюють такі перевезення та визначають порядок укладення й виконання договору перевезення пасажирів та їх багажу, а також тих, що встановлюють організацію таких перевезень. Проведено аналіз як багатосторонніх конвенцій, так і двосторонніх договорів, що вирішують питання автомобільних перевезень.

Зазначено, що міжнародними перевезеннями є такі, що виконуються територією принаймні двох держав, пункт відправлення та пункт призначення яких знаходяться у різних країнах.

Проаналізовано дві основні конвенції, що регулюють зазначені перевезення, а саме Конвенцію про договір міжнародного автомобільного перевезення пасажирів і багажу (КАПП) 1973 р. та Конвенцію про міжнародні автомобільні перевезення пасажирів та багажу 1997 р., вказано на подібні положення та відмінності, що містяться у названих конвенціях.

Розглянуто суттєві ознаки договору міжнародного автомобільного перевезення пасажирів та їх багажу, визначено предмет договору. Особлива увага звернена на питання відповідальності автомобільного перевізника та випадки звільнення його від відповідальності.

Приділено увагу організації такого виду перевезень та праці водіїв, визначено роль міжнародних організацій у проведенні такої роботи. Зазначено вимоги як до транспортних засобів, що експлуатуються, так і до водіїв, що повинні відповідати встановленим критеріям.

Зроблено висновок, що питання міжнародних автомобільних перевезень пасажирів та їх багажу потребують постійної уваги та контролю, що проявляється в удосконаленні чинних нормативно-правових актів. Необхідно також посилити правовий захист прав пасажирів під час перевезень.

Ключові слова: договір міжнародного автомобільного перевезення пасажирів та їх багажу, суттєві умови договору, предмет договору, відповідальність перевізника за договором, організація праці водія.

Постановка проблеми. У сучасних умовах інтенсивних інтеграційних процесів в економічній сфері важлива роль належить транспорту загалом та автомобільному транспорту зокрема. Міжнародні автомобільні перевезення виступають однією зі з'єднуючих ланок між економіками держав, їх окремих регіонів, забезпечуючи активний розвиток співпраці окремих громадян та господарюючих суб'єктів.

Характерною особливістю міжнародного регулювання перевезень є та обставина, що основні питання врегульовані міжнародними угодами (транспортними конвенціями), що містять уніфіковані норми, що забезпечують однакове правове регулювання міжнародних перевезень. За відсутності однакових матеріально-правових норм застосуванню підлягають норми національного права відповідно до колізійних норм транспортних конвенцій або національного законодавства.

Міжнародні перевезення пасажирів та їх багажу посідають значне місце у діяльності транспортних організацій. Загальний характер такого виду перевезень вимагає детальної регламентації договірних забезпечень перевезень та чіткого правового регулювання. Зростання інтенсивності пасажирських перевезень веде до збільшення кількості договорів та практики їх регулювання й правозастосування, що об'єктивно підвищує актуальність розгляду таких питань.

Метою дослідження є комплексний аналіз договору міжнародного перевезення пасажирів автомобільним транспортом, зокрема положень про квиток як документальне підтвердження укладеного договору, положень про суттєві умови договору, взаємні права та обов'язки сторін за договором; порядок прийняття, оформлення та видачі багажу, а також інші питання регулювання договору міжнародного перевезення пасажирів та їх багажу.

Мета статті полягає в комплексному аналізі чинних міжнародно-правових актів, що регулюють визначений вид перевезень, а також внесенні пропозицій щодо поступового переходу українських перевізників на аналогічні умови перевезень під час здійснення внутрішньодержавних автобусних перевезень пасажирів та їх багажу.

Варто зазначити, що питання правового регулювання міжнародних перевезень, зокрема автомобільних, висвітлені у відомих працях таких вітчизняних і закордонних авторів, як О. Дзера, А. Довгерт, М. Богуславський, Н. Єрпілева, А. Яновицька, І. Діковська, О. Садіков. Щоправда, питання міжнародних пасажирських перевезень автомобільним транспортом не отримали належної уваги, тому з огляду на вищезазначене тема статті є актуальною.

Виклад основного матеріалу. Україна, враховуючи своє географічне становище, активно розвиває зв'язки із сусідніми та більш віддаленими країнами. Йдеться як про туристичні поїздки, так і про переїзди, пов'язані з роботою, відвідинами родичів та з іншою метою. Питання автомобільних перевезень перебувають у полі зору юристів, але їх проблематика вимагає додаткових досліджень [1; 2].

Все це висуває доволі високі вимоги до організації таких перевезень, створення комфорту та безпеки під час таких перевезень. Автомобільні перевезення проводяться на регулярній чи разовій основі. Транспортні компанії змушені спрямовувати підвищені затрати на придбання якісного пасажирського транспорту для перевезень. Автобуси менше за все залежать від зовнішньої інфраструктури, такі перевезення є більш доступними та оперативними. Сучасні автобуси – це далекомагістральні лайнери, які можуть безпечно та з високим рівнем комфорту перевозити пасажирів на далекі відстані.

Двосторонніми міждержавними угодами конкретизуються окремі положення порядку виконання пасажирських перевезень, зокрема умови продажу пасажирських квитків, надання пільг окремим категоріям громадян, тарифи. Додатково визначається положення про страхування іноземним автомобільним перевізником цивільної відповідальності на випадок завдання шкоди пасажиру. Крім цього, визначаються інші умови регулярних автомобільних перевезень, такі як розклад руху; умови перевезення автобусними лініями; послуги, що надаються перевізником; вимога щодо публікації умов перевезення.

Міжнародні автобусні перевезення пасажирів перебувають у полі зору такої міжнародної організації, як Комітет із внутрішнього транспорту. Саме під її егідою та за участю Міжнародного інституту приватного права було розроблено та прийнято в Женеві міжнародно-правовий акт про договір міжнародного автомобільного перевезення пасажирів та багажу.

Чинними положеннями визначено таку ознаку міжнародного автомобільного перевезення пасажирів: перевезення здійснюється територією принаймні двох держав, якщо пункт відправлення або пункт призначення знаходиться на території різних держав та не залежить ні від місця проживання, ні від громадянства сторін, що уклали договір перевезення.

Всі міжнародні перевезення пасажирів виконуються через визначені дороги та прикордонні переходи, які відкриті для міжнародного автомобільного сполучення та тільки тими перевізниками й відповідними автобусами, які зареєстровані на території однієї з договірних сторін та мають відповідні дозвільні документи.

Міжнародні пасажирські перевезення організовані як регулярні, рідше можуть виконуватись нерегулярні перевезення. Нерегулярні перевезення мають такі схеми:

- «маятникові перевезення» – багаторазові перевезення з одного пункту до іншого груп населення (маршрут та пасажирів попередньо визначені);
- перевезення в пункт призначення з пасажирами, у зворотному напрямку – без пасажирів;
- транзитні перевезення, що здійснюються територією країни та є складовою частиною автомобільного перевезення пасажирів, пункт відправлення та пункт призначення знаходяться в інших державах, а на території транзитної держави без спеціального дозволу не проводиться ні посадка, ні висадка пасажирів;
- інші перевезення, які не належать до вищезазначених схем перевезення.

Виконання регулярних міжнародних перевезень пасажирів здійснюється лише за наявності дозволів від компетентних органів держав, територією яких прокладено автобусний маршрут. Дозвіл може отримати перевізник за умови подачі відповідної заявки через компетентний орган своєї держави до компетентних органів закордонних країн. У такій заявці слід зазначити назву та місце знаходження перевізника; маршрут руху автобуса; пункт або пункти переходу державного кордону; перелік зупинок для висадки та посадки пасажирів; строк виконання перевезень на регулярній лінії; розклад руху автобуса; тарифну плату за перевезення пасажирів та багажу у валюті тих держав, територією яких здійснюється рух автобуса; обґрунтування доцільності експлуатації такої автобусної лінії тощо. Для нерегулярних перевезень дозвільний порядок, як правило, не застосовується.

Договором міжнародного перевезення пасажирів та їх багажу є угода, що укладається між фізичною особою (пасажиром) та транспортною організацією (перевізником), за якою перевізник зобов'язується перевезти на спеціальному обладнаному транспорті для перевезень (автобусі) до місця призначення, що знаходиться на території іншої країни, пасажирів та/або його багаж, а пасажир повинен сплатити визначені платежі.

Сторонами договору перевезення є перевізник та пасажир. Перевізником є будь-яка особа, що зобов'язується виконувати індивідуальний або колективний договір щодо перевезення однієї або декількох осіб та їх багажу. Перевезення здійснюються транспортним засобом, який призначений для таких перевезень, зокрема, автобусом є той транспортний засіб, що має понад 9 місць для сидіння, включаючи місце водія.

Перевізник, що виконує міжнародні перевезення пасажирів, повинен донести до всіх зацікавлених осіб за два тижні до відкриття автобусної лінії умови перевезення, тарифи та розклад руху автобусу з розбивкою по тих державах, де є зупинки для посадки та висадки пасажирів. Така інформація повинна бути поширена відповідно до місцевого законодавства їх державною мовою. Припинення або обмеження руху автобусів за ініціативою перевізника може відбуватися лише тоді, коли він попередив компетентні органи у строк не менше 30 днів та вніс відповідні зміни до інформації про виконуваний перевезення.

Сьогодні у світі існує близько 45 урядових та неурядових організацій, що опікуються питаннями автомобільних перевезень. Одне з чільних місць посідає Міжнародний союз автомобільного транспорту (The International Road and Transport Union (IRU)), що заснований у 1948 р. [2]. Автоперевізники об'єдналися в незалежну, демократичну, автомобільну організацію IRU, що діє в понад 80 державах світу. Дійсними членами є некомерційні організації, що представляють сектор вантажного або пасажирського транспорту на національному рівні. Асоційованими членами IRU є національні та міжнародні некомерційні організації, які не мають права голосу, але можуть брати участь у роботі консультативних органів організації та бути присутніми на Генеральній асамблеї.

Основними напрямками діяльності є стимулювання розвитку автомобільного транспорту шляхом усунення штучних бар'єрів, уніфікація технічних стандартів, спрощення правил; створення та запровадження освітніх програм для транспортних організацій та водіїв; запровадження механізмів підвищення дорожньої безпеки та захисту довкілля; узгодження міжнародних перевезень всіма видами транспорту, просування теорії мультимодальних перевезень.

Найбільш авторитетною організацією у сфері автомобільних перевезень є Комітет по внутрішньому транспорту (КТВ) Європейської економічної комісії ООН [3]. Цей орган заснований у 1947 р. як міжурядовий орган щодо внутрішніх автомобільних перевезень, що взяв на себе основну роль у процесі розроблення конвенцій та угод, що визначають такі перевезення. Головним майданчиком для обговорення наявних транспортних питань у регіоні ЄЕК ООН стали щорічні сесії Комітету з внутрішнього транспорту. Серед таких питань, що були розглянуті та вирішені, можна відзначити введення в дію Євроазійської транспортної мережі (2013 р.); запровадження єдиної стабільної внутрішнього транспорту та стабільної мобільності (2017 р.); налагодження співробітництва в епоху автоматизації транспорту (2019 р.); вдосконалення підходів до розвитку транспорту з урахуванням глобальних кліматичних та екологічних викликів (2020 р.); розгляд заходів стабільного транспортного сполучення в період надзвичайних ситуацій (2021 р.).

Робочі групи Комітету з внутрішнього транспорту постійно спрямовують свою роботу щодо прийняття поправок до конвенцій та угод ЄЕК ООН, розробляють технічні правила та приписи, що регламентують міжнародні перевезення пасажирів та вантажів, а також спрощення умов таких перевезень. Активна участь України у роботі Комітету та його допоміжних органів дає можливість ефективно взаємодіяти з іншими європейськими країнами для напрацювання спільних підходів до створення єдиної транспортної системи.

Міжнародні пасажирські перевезення регулюються двома основними міжнародними конвенціями, а саме Конвенцією про договір міжнародного автомобільного перевезення пасажирів і багажу (КАПП) 1973 р. (Україна приєдналась у 2005 р.) [4] та Конвенцією про міжнародні автомобільні перевезення пасажирів та багажу 1997 р. (Україна приєдналась у 1999 р.) [5].

Женевська конвенція про КАПП 1973 р. складається із семи глав та визначає правове регулювання кожного договору автомобільного перевезення пасажирів та їх багажу, якщо в договорі зазначено, що пункт відправлення та/або пункт призначення розташовані на території однієї з держав, що підписали зазначену Конвенцію. Перевізник відповідає не тільки за свої дії, але й за дії своїх агентів та інших осіб, послугами яких він користується.

Конвенція 1997 р. була прийнята після розпаду СРСР, коли виникла гостра потреба врегулювати перевезення автомобільним транспортом територіями країн СНД. Цією угодою визначено, що регулювання таких перевезень здійснюється трьома групами джерел, а саме багатосторонніми

конвенціями, двосторонніми угодами та національним законодавством. Невід'ємною складовою частиною зазначеної угоди є Правила перевезень пасажирів і багажу автомобільним транспортом у міжнародному сполученні держав-учасниць СНД.

Підтвердженням укладеного договору за конвенціями є індивідуальний чи колективний квиток, де зазначаються назва та адреса перевізника, а також є посилання на відповідні конвенції, правила яких визначають умови перевезення. Відсутність, неправильність оформлення або втрата квитка не впливають на існування або дійсність договору перевезення. На вимогу пасажирів перевізник повинен видати багажну накладну, що зазначає кількість та характер багажу, що передається до перевезення. Якщо така багажна накладна не є частиною квитка, то в ній повинні бути зазначені назва та адреса перевізника, а також вказівка про те, що договір підпадає під регулювання Конвенції. Питання видачі квитка та багажної накладної більш деталізовані Конвенцією, прийнятою в масштабах СНД [5].

Пасажиром є та особа, що уклала договір перевезення та перевозиться індивідуально або в складі групи за плату або безоплатно. Він має право на відшкодування шкоди, завдану перевізником у разі порушення ним зобов'язань, які покладаються на нього договором перевезення.

Предметом договору міжнародного перевезення багажу є послуга щодо його доставлення у пункт призначення, пов'язана з перетином кордону чи кордонів. Речі, які можуть бути передані до перевезення, повинні бути дозволені до перевезення. Міжнародна практика таких перевезень та норми міжнародних конвенцій визначають заборонені речі, такі як вогне небезпечні, вибухові, радіоактивні, отруйні речовини, вогнепальна зброя, бойові припаси, а також речовини, що можуть завдати шкоди багажу інших пасажирів; тварини, за винятком кімнатних (собаки, коти, птахи тощо) у відповідній тарі. Послуга перевезення багажу здійснюється з використанням того ж транспорту, яким користується пасажир. Стаття 10 КАПП передбачає положення про те, що прибуття багажу до пункту призначення та не витребування його власником ведуть до передачі багажу на зберігання, яке є платним; зберігання багажу регулюється законодавством, яке діє в місці здачі багажу на зберігання [4].

Пасажир повинен сплатити за перевезення багажу, крім цього, він має підготувати багаж до перевезення, а саме упакувати за встановленими правилами. На багаж прикріплюється бирка зі вказівкою власника багажу, станції відправлення та станції призначення, а також адресою пасажирів. Обов'язки пасажирів поширюються на завчасну передачу багажу до перевезення (перевізник визначає такий час до відправлення автобусу) та його вагу. Під час перетину кордону, відповідно до ст. 23 Конвенції про міжнародні автомобільні перевезення пасажирів та багажу, пасажир повинен бути присутнім під час огляду багажу або видати довіреність на огляд багажу без його присутності [5]. Додаткові умови перевезення багажу пасажирів визначаються договором перевезення або правилами перевезення пасажирів та їх багажу.

Питання відповідальності перевізника вирішуються таким чином. Він несе відповідальність за шкоду, заподіяну пасажирів, та за пошкодження багажу незалежно від місця та часу завдання такої шкоди. Це стосується відповідальності за втрати у зв'язку зі смертю, тілесними ушкодженнями або заподіянням іншої шкоди фізичному чи психічному здоров'ю пасажирів внаслідок події, пов'язаної з перевезенням, яка була або під час перебування пасажирів в транспортному засобі, або під час його посадки чи висадки, або у зв'язку із завантаженням чи вивантаженням багажу. Конвенціями встановлюються загальні обмеження суми відшкодування, яку повинен виплатити перевізник у зв'язку з однією і тією самою подією. Держава-учасниця Конвенції може встановити більшу межу або взагалі її не встановлювати, судам надано право визначати розміри відшкодування відповідно до національного законодавства. Однак якщо КАПП (ст. 13) обмежує загальну суму відшкодування на одного потерпілого [4], то Конвенція про міжнародні автомобільні перевезення пасажирів і багажу не містить будь-яких обмежень що стосуються відповідальності перевізника.

Статтею 11 Конвенції про договір міжнародного автомобільного перевезення пасажирів та багажу (КАПП) та статтею 8 Конвенції про міжнародні автомобільні перевезення пасажирів та багажу визначено ті випадки, коли перевізник звільняється від відповідальності, а саме за наявності обставин, що стали причиною події, якої він не міг уникнути й наслідкам яких він не міг запобігти. Обмежена також загальна сума відповідальності автомобільного перевізника. Право на подання позову, викликане смертю, тілесними ушкодженнями або будь-якою іншою шкодою фізичному чи психічному здоров'ю пасажирів, погашається після закінчення трьох років.

Правила перевезень пасажирів за Конвенцією 1997 р. передбачають додатково положення про організацію пасажирських перевезень територією країн СНД. Зокрема, компетентний орган держави перевізника, до якого подана заявка про встановлення маршруту, після отримання дозволів від усіх держав, територією яких прокладено маршрут, видає зазначені дозволи. Крім того, цей орган погоджує з компетентними органами держав Співдружності час перетину кордону автобусами регулярного сполучення й видає перевізнику пропуск для позачергового перетину кордону.

Правилами перевезень пасажирів і багажу надається істотне значення регулюванню організації перевезень пасажирів. Це стосується насамперед порядку відкриття маршрутів для регулярних перевезень пасажирів у міжнародному автомобільному сполученні. Для відкриття маршруту перевізник повинен узгодити з партнером з іншої держави, куди прокладається маршрут, намір про його відкриття. Крім того, перевізник направляє до компетентного органу своєї держави заявку з додатком таких документів, як договір про спільну діяльність, копії ліцензії на право здійснення пасажирських перевезень у міжнародному автомобільному сполученні, свідоцтво про реєстрацію підприємства з його реквізитами, розклад руху на маршруті із зазначенням прикордонних переходів, тарифів на перевезення, документ про режим праці та відпочинку водіїв.

Правила перевезень пасажирів містять вказівки про надання на автовокзалах (автостанціях) необхідної інформації про перевезення пасажирів у міжнародному сполученні. Йдеться про правила перевезень пасажирів і багажу, розклад руху автобусів, вартість та умови проїзду пасажирів і перевезення багажу, послуги автовокзалу, роботу інших видів транспорту.

В рамках регулювання організації перевезень пасажирів Правила встановлюють вимоги до транспортних документів. Квиток пасажирів повинен містити такі основні дані, як найменування автовокзалу (автостанції) відправлення й призначення; номер квитка, позначений друкарським способом; вартість проїзду; дата видачі квитка; дата й час відправлення; номер місця для сидіння; місце видачі квитка; номер рейсу, допускається також електронна форма квитка.

Відповідно до Правил перевезень пасажирів і багажу автомобільним транспортом у міжнародному сполученні держав-учасниць СНД [5], обов'язками перевізника є забезпечення попереднього продажу квитків, своєчасна подача автобуса в належному технічному і санітарному стані, організація пасажирів безпечної та зручної посадки відповідно до розкладу, надання передбачених додаткових послуг.

Права перевізника полягають насамперед у скасуванні, обмеженні або припиненні перевезення. Право скасувати рейс автобуса перевізник може у разі виникнення обставин, які він не зміг передбачити, попри всіх вжитих заходів, з поверненням пасажирів вартості квитка та вартості додаткових послуг, а також підтвердження інших витрат пасажирів (п. 29 Правил). Він має право обмежувати або припиняти перевезення на території своєї держави у разі епідемії, стихійного лиха або обставин непереборної сили.

Перевізник має також право, згідно з п. 25 Правил перевезення, відмовити пасажирів у перевезенні за наявності таких підстав, як відсутність вільних місць; неоформлення відповідно до митного законодавства багажу; спроба провезення багажу, забороненого до перевезення або такого, що не відповідає встановленим нормам за номенклатурою, вагою або розмірами.

Окремо регулюється організація роботи водіїв. Режим праці та відпочинку водіїв, що здійснюють міжнародні перевезення пасажирів, визначає Європейська угода АЕТР ЄУТР 1970 р. [6]. Україна приєдналась до цієї угоди у 2005 р. Названий документ розроблено Комітетом із внутрішнього транспорту ЕЕК ООН за участю Міжнародної організації праці (МОП) ООН задля підвищення безпеки дорожнього руху та регламентації праці водіїв. Всі держави, що взяли на себе зобов'язання виконувати цю угоду, будуть контролювати обов'язки водіїв щодо виконання положень регламентації праці водіїв та відпочинку, а також застосовувати засоби впливу до порушників встановленого порядку. Конвенція застосовується до всіх транспортних засобів, що зареєстровані в країнах-учасницях Угоди, а також у тих, що не підписали зазначену Угоду. Зазначаються ті транспортні засоби, діяльність яких не визначається цим документом.

В Європейському Союзі додатково діють Правила 3820/85 (визначають нормативи за часом) та 3821/85 (визначають застосування контрольних приладів – тахографів, що протягом певного часу набудуть уніфікованої редакції) [7]. Українські автоперевізники, які здійснюють перевезення Європою, також повинні дотримуватись зазначених правил.

Водій повинен мати особисту контрольну книжку водія, до якої він повинен вносити дані про свою виробничу діяльність протягом дня, а також години відпочинку (в разі відсутності тахографа). Повинні бути зазначені такі дані, як прізвище, ім'я та по батькові водія; номер та дата видачі контрольної книжки; країна реєстрації транспортного засобу; назва та адреса підприємства, що видало книжку. На кожен день виписується контрольний листок із зазначенням пункту виїзду та пункту прибуття; покази спідометра на кінець та початок роботи тощо.

Тахограф – контрольний прилад, що призначений для встановлення на автотранспортних засобах задля запису показань в автоматичному чи напівавтоматичному режимі даних про рух цих автотранспортних засобів, а також фіксації періодів роботи та відпочинку водіїв. З 24 квітня 1995 р. всі автотранспортні засоби повинні бути обладнані таким приладом.

Водії, що зайняті на міжнародних перевезеннях пасажирів, повинні відповідати вимогам, що стосуються обов'язкового досягнення ними 21-річного віку, стажу роботи не менше одного року

та мати посвідчення про закінчення курсів підготовки водіїв транспортних засобів для міжнародного перевезення пасажирів. Водій – громадянин України, повинен мати паспорт громадянина України для виїзду за кордон, де повинні бути дійсні терміни в'їзних та виїзних віз (якщо візи необхідні), водійське посвідчення міжнародного зразка, де зазначені категорії транспортних засобів, на управління якими видано це посвідчення, та стаж роботи. Для водіїв автобусів додатково необхідно свідоцтво про відповідну кваліфікацію водія, подорожній листок міжнародного зразка, договір про медичне страхування, медична книжка. Подібні вимоги потрібно поширити на внутрішньодержавні автобусні перевезення.

На кожен автотransпортний засіб, як визначено Угодою щодо роботи екіпажів транспортних засобів, готуються такі документи, як свідоцтво про реєстрацію автотransпортного засобу; дозвіл на в'їзд у країну або на транзитний проїзд цією країною; свідоцтво про страхування цивільної відповідальності власника транспортного засобу за шкоду, яка може бути завдана третім особам («зелена картка»).

Висновки. Міжнародні автомобільні перевезення пасажирів та їх багажу є різновидом міжнародних перевезень. Їх регулювання здійснюється Конвенцією про договір міжнародного автомобільного перевезення пасажирів і багажу (КАПП) та Конвенцією про міжнародні автомобільні перевезення пасажирів та багажу 1997 р., що закріпили правові засади таких перевезень.

Участь українських перевізників у такій діяльності вимагає вжиття заходів щодо максимального приведення їх діяльності до зазначених норм конвенцій та посилення державного контролю за такими перевезеннями; пропонується здійснювати внутрішні автобусні перевезення на аналогічних правових засадах.

Без сумнівів, зазначені пропозиції дадуть змогу удосконалити практику міжнародних перевезень та покращити захист прав пасажирів.

Radchuk O. Selected issues of transportation of passengers and their luggage in international road transport

The article is devoted to the study of legal problems of international transportation of passengers and their luggage by road.

The analysis of the international legal acts regulating such transportations and defining the order of the conclusion and execution of the contract of transportation of passengers and their luggage, and also those establishing the organization of such transportations is carried out. An analysis of both multilateral conventions and bilateral agreements dealing with road transport is conducted.

It is noted that international traffic is performed by the territory of at least two countries, the point of departure and arrival are in different countries.

The two main conventions regulating these transportations are analyzed, namely: the Convention on the Contract for the International Carriage of Passengers and Luggage by Road (CVR) of 1973 and the Convention on the International Carriage of Passengers and Luggage by Road in 1997, pointed out the similar provisions and differences that are contained in these conventions.

The essential features of the contract of international road transport of passengers and their luggage are considered, the subject of the contract is determined. Particular attention is paid to the liability of the road carrier and cases of his release from liability.

Attention is paid to the organization of this type of transportation and the work of drivers, the role of international organizations in carrying out such work is determined. The requirements are specified both for the operated vehicles and for the drivers, which must meet the established criteria.

It is concluded that the issues of international road transport of passengers and their luggage need constant attention and control, which is manifested in the improvement of existing regulations. It is also necessary to strengthen the legal protection of passenger rights during transportation.

Key words: agreement of international road transportation of passengers and their luggage, essential terms of the contract, subject of the contract, liability of the carrier under the contract, organization of driver's work.

Література:

1. Седюкевич В.Н. Международные автомобильные перевозки пассажиров. Минск, 2007. 132 с.
2. Касаткина А.С. Договор перевозки пассажира и багажа в международном частном праве : учебное пособие. Москва, 2014. 173 с.

3. IRU – International road transport union / Міжнародний союз автомобільного транспорту (МСАТ). URL: <https://www.iru.org>.
4. Європейська економічна комісія (ЄЕК) ООН. URL: <https://unece.org/ru>.
5. Конвенція про договір міжнародного автомобільного перевезення пасажирів і багажу (КАПП). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_845#top.
6. Конвенція про міжнародні автомобільні перевезення пасажирів і багажу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_034#top.
7. Європейська угода щодо роботи екіпажів транспортних засобів, які виконують міжнародні автомобільні перевезення (ЄУТР). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_016#Text.
8. Положення (ЄС) № 561/2006 з гармонізації визначеного соціального законодавства, що стосується автоперевезень та вносить поправки до Положення Ради (ЄЕС) № 3881/25 та № 2135/98. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_761#Text.

ПОНЯТТЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО СТАТУСУ СЛІДЧОГО, ЙОГО СКЛАДНИКИ

Сидорчук В. В.,

*аспірант кафедри кримінального процесу, детективної
та оперативно-розшукової діяльності*

Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID ID: 0000-0001-8457-1633

Стоянов М. М.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри кримінального процесу,

детективної та оперативно-розшукової діяльності

Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID ID: 0000-0003-4948-3288

У статті зазначено важливе місце слідчого у кримінальному процесі України. Оцінено його роль у процесі доказування і загалом реалізації завдань кримінального провадження. Зауважено про необхідність дослідження значення поняття процесуального статусу слідчого як первинного і такого, що дасть змогу більш ретельно вивчити становище слідчого у кримінальному процесі, як наслідок, краще зрозуміти його місце.

Для знайомства з поняттям процесуального статусу слідчого були досліджені наявні у літературі визначення, також автором було наведено власне визначення, яке було опубліковано раніше, подальше дослідження поняття процесуального статусу слідчого починається з визначення кожного елементу. Автор окремо знайомився з поняттям слідчого, окремо оцінював поняття статусу і давав визначення поняттю «процесуальний». В процесі аналізу відповідних понять виокремлено їх головні ознаки, зрештою, запропоновано нове поняття процесуального статусу слідчого, яке включає такі ознаки: діяльність слідчого регламентується відповідними нормами Кримінального процесуального кодексу; вона полягає у виконанні слідчим покладених на нього функцій відповідного органу досудового розслідування через реалізацію закріплених у Кримінальному процесуальному кодексі повноважень; саме ці повноваження визначають його місце у системі суб'єктів кримінального процесу; діяльність слідчого здійснюється задля виконання завдань кримінального провадження.

Також виділено складові елементи процесуального статусу, а саме функції, які виконує слідчий під час здійснення покладених на нього повноважень; завдання кримінального провадження; повноваження слідчого, які закріплені у відповідних нормах Кримінального процесуального кодексу; компетенція (загальна й спеціальна), яка визначається правилами підслідності відповідного органу досудового розслідування, у якому він працює; зв'язок з іншими суб'єктами кримінального провадження (процесуальна самостійність і незалежність слідчого), передбачений законом відповідальність слідчого.

Ключові слова: слідчий, функції слідчого, повноваження слідчого, процесуальний статус, складові елементи процесуального статусу.

Постановка проблеми. Слідчий є одним з основних суб'єктів процесу доказування. Саме він є одним з небагатьох, хто здійснює збирання, перевірку та оцінювання зібраних доказів. Від його якісної роботи залежить те, чи будуть зібрані відповідні докази, від методів його роботи залежить те, чи будуть відповідні зібрані дані визнані доказами. Для більш детального вивчення цього, безперечно, важливого, однак недооціненого суб'єкта кримінального провадження доцільно було б розпочати із самого початку, а саме визначитися з поняттям та обсягом процесуального статусу слідчого, адже питання, пов'язані з процесуальним статусом слідчого, завжди викликали інтерес у літературі кримінального процесу, однак не завжди знаходили у ній своє відображення. Наявність ефективного органу досудового розслідування і слідчого – це запорука швидкого, всебічного дослідження події, яка містить ознаки кримінального правопорушення.

У теорії кримінального процесу питання слідчого розглядали вітчизняні та зарубіжні науковці, зокрема Ю.П. Аленін, О.В. Баулін, Р.С. Белкін, Р.М. Білоконь, І.В. Глов'юк, Ю.М. Грошевий, О.В. Капліна, О.І. Литвинчук, Л.М. Лобойко, А.О. Ляш, М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, В.О. Попелюшко, Р.Ю. Савонюк, С.М. Смоков, В.М. Тertiшник, Л.Д. Удалова, В.І. Фаринник, О.Г. Шило, М.Є. Шумило, О.Г. Яновська.

У літературі поняття процесуального статусу слідчого визначається через визначення його змісту: «процесуальний статус слідчого визначений нормами кримінального процесуального права та змістовно містить сукупність таких елементів, як функції (основні напрями кримінальної процесуальної діяльності); завдання; повноваження (права та обов'язки); процесуальна самостійність; гарантії законності та обґрунтованості діяльності; процесуально-правова відповідальність» [1, с. 25]. Доцільним є виділення процесуального статусу слідчого через правосуб'єктність відповідного правоохоронного органу (органу досудового розслідування) у якому він працює: «особливості кримінального процесуального статусу слідчого залежать від покладених повноважень та характеру обов'язків, специфіки діяльності правоохоронних органів тощо. Таким чином, кримінальний процесуальний статус слідчого варто розглядати через його правосуб'єктність з урахуванням призначення правоохоронних органів, їх завдань, функцій, повноважень тощо» [2, с. 271].

Мета статті полягає в розгляді поняття процесуального статусу слідчого та його складників.

Виклад основного матеріалу. У попередніх дослідженнях встановлено, що процесуальний статус є складовою частиною правового статусу, надано визначення процесуального статусу. Так, процесуальний (процесуально-правовий) статус слідчого регламентується кримінально-процесуальним правом і визначає становище слідчого безпосередньо у кримінальному провадженні у його зв'язку з іншими суб'єктами кримінального провадження. Він включає такі елементи, як завдання, функції, права та обов'язки, які загалом забезпечують виконання завдання кримінального провадження у рамках наділеної законодавцем компетенції [3, с. 142].

Процесуальний статус за своїм призначенням визначає положення, місце особи у кримінальному провадженні, а місце особи – її положення у кримінальному провадженні, що формує учасника кримінального провадження [3, с. 142].

Однак хотілося би більш детально розглянути процесуальний статус слідчого й визначити складники процесуального статусу слідчого. Так, для визначення обсягу поняття «процесуальний статус слідчого» варто розглянути значення слів «процесуальний», «статус» і «слідчий» окремо, визначитися з їх змістом.

Перш за все варто почати з поняття слідчого. Так, п. 17, ч. 1 ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) зазначає, що «слідчий – службова особа органу Національної поліції, органу безпеки, органу, що здійснює контроль за дотриманням податкового законодавства, органу Державного бюро розслідувань, Головного підрозділу детективів, підрозділу детективів, відділу детективів, підрозділу внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України, уповноважена в межах компетенції, передбаченої цим Кодексом, здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень» [4].

Важливим у цьому понятті є визначення слідчого як службової особи. Поняття службової особи визначається у примітці 1 до ст. 364 Кримінального кодексу України (далі – КК): «службовими особами є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на державних чи комунальних підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною особою підприємства, установи, організації, судом або законом» [5]. Отже, слідчий як службова особа в органі державної влади (орган досудового розслідування) постійно виконує певні функції, покладені на нього державою, або виконує функції за спеціальним повноваженням (наявність внесених відомостей про вчинення суспільно небезпечного діяння з ознаками кримінального правопорушення), яким слідчий наділяється відповідним органом досудового розслідування, у якому працює. У будь-якому разі слідчий виконує функції відповідного органу досудового розслідування або виконує функції, покладені органом досудового розслідування на нього (відповідно, ці функції дублюють функції відповідного органу).

Щодо функції, яка покладена на слідчого, то у літературі наявні різні позиції щодо цього. Так, Ю.П. Аленін стосовно функції слідчого зазначав, що «його головною функцією у вітчизняному кримінальному процесі є функція розслідування, тобто вжиття всіх заходів для всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи, виявлення як обвинувальних, так і виправдувальних, а також обтяжуючих і пом'якшуючих вину обставин і з'ясування всіх обставин, що підлягають доказуванню

у кримінальній справі» [6, с. 162]. Існує думка про те, що слідчий виконує виключно кримінальну процесуальну функцію обвинувачення, бо поза межами трьох основоположних (загальнопроцесуальних, наскрізних) функцій інших не існує й існувати не може [7, с. 32; 8, с. 10]. Цікавою є думка про те, що функція слідчого має комбінований характер: «до встановлення особи, яка вчинила злочин, слідчий виконує функцію розслідування злочину(кримінального правопорушення), а після вручення особі письмового повідомлення про підозру ця функція трансформується у кримінальну процесуальну функцію обвинувачення» [9, с. 20]. Заслугує на увагу обґрунтування того, що слідчий реалізує саме функцію розслідування: «ця функція є самостійною й відмежованою від основоположних (загальнопроцесуальних, наскрізних) функцій обвинувачення, захисту і судового розгляду, виконується лише в досудовій стадії процесу та вичерпується нею; характеризується чіткою спрямованістю, специфічним призначенням; загалом містить специфічні повноваження слідчого й повністю залежить від такого системного елементу, як завдання органів досудового слідства, адже в законі зазначено, що слідчий відповідальний лише за законність і своєчасність здійснення процесуальних дій (ч. 1 ст. 40 КПК України), тобто не за обвинувачення, захист, вирішення справи, а виключно за всебічне, повне та неупереджене розслідування всіх обставин злочину» [10, с. 144].

Вважаємо, що більш обґрунтованою є думка тих авторів, які говорять про виконання слідчим кримінальної процесуальної функції розслідування кримінальних правопорушень.

Щодо поняття статусу, то воно має таке значення: «статус – правове становище, певний стан чогось» [11, с. 402]. Важливим є таке доповнення, яке дасть змогу краще зрозуміти це поняття: «етимологічно воно походить із латини й означає правове становище осіб або організацій, установ тощо; становище індивіда або групи осіб щодо інших індивідів або груп у соціальній системі; встановлене нормами права положення його суб'єктів, сукупність їхніх прав і обов'язків» [12, с. 565]. Отже, поняття статусу означає становище особи або предмета, а становище характеризується особливістю взаємодії з іншими елементами цієї ж системи (речі або особи), особливість же взаємодії визначається з огляду на встановлені правила поведінки, традиції, норми, тому під поняттям статусу можна розуміти, зокрема, регламентовану особливість взаємодії об'єкта з оточуючим середовищем, в тому числі з іншими елементами регламентованої системи правовідносин. Так, слідчий – це перш за все фізична особа, яка (як ми вже зазначили, є службовою особою) у робочий час перебирає на себе функції відповідного органу, в якому працює (відповідні функції, регламентовані законодавством), і реалізує їх у середовищі шляхом взаємодії з іншими елементами (в цьому разі – учасниками кримінального провадження або іншими фізичними, юридичними особами), регламентованої системи правовідносин (кримінальне процесуальне право). Важливими компонентами статусу є взаємодія з іншими елементами (суб'єктами), регламентованість такої взаємодії).

Щодо поняття «процесуальний», то воно пов'язано з особливістю регламентації відповідних норм. Так, регламентація відбувається у межах дії КПК і рамках діяльності кримінально-процесуальних правовідносин. Важливим є те, що слідчий є суб'єктом кримінального провадження, більш того, уповноваженим суб'єктом, отже, його діяльність має відповідати завданням кримінального провадження, більш того, як уповноважений суб'єкт він має нести відповідальність, якщо його процесуальна діяльність не відповідатиме встановленим вимогам. Зокрема, передбачена кримінальна відповідальність за умисну діяльність, яка прямо порушує певні, встановлені завдання кримінального провадження. Так, ст. 2 КПК передбачає такі завдання кримінального провадження, як захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування й судового розгляду, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності за ступенем своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу, а для кожного учасника кримінального провадження має бути застосована належна правова процедура [4]. Так, ч. 1 ст. 372 КК України (притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності) передбачає кримінальну відповідальність за «притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності слідчим, прокурором чи іншою уповноваженою на те законом особою» [13], що явно корелюється з таким завданням кримінального провадження: «щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений». Частина 1 ст. 374 КК України (порушення права на захист) передбачає кримінальну відповідальність за «недопущення чи ненадання своєчасно захисника, а також інше грубе порушення права підозрюваного, обвинуваченого на захист, вчинене слідчим, дізнавачем, прокурором або суддею» [5], що явно корелюється з таким завданням кримінального провадження: «щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура».

Отже, з вищезазначеного можна дійти висновку, що процесуальний статус слідчого – це регламентована КПК діяльність слідчого щодо виконання покладених на нього функцій відповідного

органу досудового розслідування через реалізацію закріплених у КПК повноважень, які визначають його місце в системі суб'єктів кримінального процесу задля виконання завдань кримінального провадження.

Варто виділити такі складові частини поняття процесуального статусу:

- функція (діяльність, обов'язок, призначення) [13, с. 138] – спрямованість діяльності слідчого, яка здебільшого визначається через орган досудового розслідування, у якому він працює;
- завдання кримінального провадження, яких у своїй діяльності має дотримуватися і які за можливості повинен реалізувати слідчий;
- повноваження, якими наділений слідчий для реалізації покладених на нього функцій (функцій) і завдань кримінального провадження, відповідні повноваження закріплені у ч. 2 ст. 40 КПК;
- компетенція, яка визначає межу поширення повноважень слідчого; варто виділити два види компетенції слідчого, такі як загальна і спеціальна; загальна компетенція слідчого визначається наявністю повноважень слідчого щодо розслідування кримінальних правопорушень, що залежить від підслідності цих кримінальних проваджень відповідному органу досудового розслідування; спеціальна компетенція слідчого визначається наявністю повноважень слідчого у конкретному кримінальному провадженні залежно від наявності розпорядження керівника органу досудового розслідування щодо визначення цього слідчого таким, що розслідує конкретне кримінальне провадження;
- зв'язок з іншими суб'єктами, який характеризується двома складовими частинами, а саме процесуальною самостійністю (особливості взаємодії слідчого з іншими суб'єктами кримінального процесу щодо можливості реалізації його повноважень і (або) покладених на нього завдань, в тому числі завдань кримінального провадження) і процесуальною незалежністю (передбачена законодавством і практично реалізована можливість слідчого уникати або протидіяти впливу, який спрямований на недопущення реалізації слідчим його повноважень і (або) покладених на нього завдань, зокрема завдань кримінального провадження) [14, с. 581–582];
- відповідальність слідчого, яка передбачена законом (від дисциплінарної до кримінальної).

Висновки. Підсумовуючи, зазначаємо, що процесуальний статус слідчого – це регламентована КПК діяльність слідчого щодо виконання покладених на нього функцій відповідного органу досудового розслідування через реалізацію закріплених у КПК повноважень, які визначають його місце в системі суб'єктів кримінального процесу, задля виконання завдань кримінального провадження. Складовими елементами процесуального статусу є функції, які виконує слідчий під час здійснення покладених на нього повноважень; завдання кримінального провадження; повноваження слідчого, які закріплені у відповідних нормах КПК; компетенція (загальна й спеціальна), яка визначається правилами підслідності відповідного органу досудового розслідування, у якому він працює; зв'язок з іншими суб'єктами кримінального провадження (процесуальна самостійність і незалежність слідчого), передбачена законом відповідальність слідчого.

Sydorchuk V., Stoianov N. The concept of procedural status of the investigator, its components

The article mentions the important place of the investigator in the criminal process of Ukraine. Its role in the process of proving, and in general the implementation of the tasks of criminal proceedings is assessed. It is noted that it is necessary to study the meaning of the concept of procedural status of the investigator, as primary, and one that will allow a more thorough study of the position of the investigator in criminal proceedings, and as a consequence a better understanding of its place.

To get acquainted with the concept of the procedural status of the investigator, the definitions of this concept available in the literature were studied, and the author also gave his own definition, which was published earlier, however, further study of the concept of procedural status of the investigator begins with the definition of each element of this concept. The author separately got acquainted with the concept of investigator, separately assessed the concept of status and defined the concept of procedural. In the process of analysis of the relevant concepts, their main features were identified and eventually suggested a new concept of procedural status of the investigator, which includes the following features: regulation of the relevant activities of the investigator is based on the Criminal Procedure Code; it is performed by the investigator to perform the functions assigned to him by the relevant body of pre-trial investigation, through the implementation of the powers enshrined in the Criminal Procedure Code; it is these powers that determine its place in the system of subjects of criminal proceedings; the activities of the investigator are carried out in order to perform the tasks of criminal proceedings.

The constituent elements of the procedural status were also identified: the functions performed by the investigator during the exercise of his powers; tasks of criminal proceedings; powers of the investigator, which are enshrined in the relevant provisions of the Criminal Procedure Code; competence (general

and special), which is determined by the rules of jurisdiction of the relevant body of pre-trial investigation in which he works; connection with other subjects of criminal proceedings (procedural autonomy and independence of the investigator), the responsibility of the investigator provided by law.

Key words: investigator, functions of investigator, procedural status, components of procedural status.

Література:

1. Лисецький О.О. Слідчий як суб'єкт кримінального провадження : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09. Київ, 2018. 244 с.
2. Антонюк А.Б., Мазурець О.О. Визначення процесуального статусу слідчого у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 2. С. 270–273.
3. Сидорчук В.В. Поняття та види правового статусу слідчого. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 3. С. 140–142.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. Дата оновлення: 17 березня 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 20.04.2021).
5. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2000 р. № 2341 III. Дата оновлення: 28 березня 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n89> (дата звернення: 20.04.2021).
6. Аленін Ю.П. Ще раз до питання про самостійність і незалежність слідчого. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 44. С. 160–164.
7. Рогатюк І.В. Обвинувачення у кримінальному процесі України : монографія. Київ, 2007. 160 с.
8. Чепурний О.О. Кримінально-процесуальні функції на стадії досудового розслідування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09. Київ, 2005. 16 с.
9. Лощихін О.М. Функції сучасної держави: нарис юридичної теорії : монографія. Київ, 2013. 228 с.
10. Рева А.В. Функції слідчого у кримінальному провадженні: теоретико-правовий аналіз. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2014. № 1. С. 139–146. URL: <http://www.chasopysnaru.gov.ua/chasopys/ua/pdf/1-2014/139-reva.pdf> (дата звернення: 20.04.2021).
11. Етимологічний словник української мови. Т. 5. Київ, 2006. 704 с.
12. Мельничук О.С. Словник іншомовних слів. Київ, 1974. 572 с.
13. Етимологічний словник української мови. Т. 6. Київ, 2012. 568 с.
14. Сидорчук В.В. Співвідношення понять процесуальної самостійності і незалежності слідчого. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 579–582. URL: <http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/1-1.pdf> (дата звернення: 20.04.2021).

МЕРЕЖЕВИЙ ДОДАТОК БЕЗПЕЧНОГО ОБМІНУ ІНФОРМАЦІЄЮ (SIENA) ЯК ІНСТРУМЕНТ У ПРОТИДІЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ

Шаповаленко Є. В.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри оперативно-розшукової діяльності
Національної академії внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0001-7973-686X*

Ємець О. М.,
*доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри оперативно-розшукової діяльності
Національної академії внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0002-0864-2302*

Злагода О. В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри оперативно-розшукової діяльності
Національної академії внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0003-3105-2551*

Стаття присвячена встановленню відносин співробітництва між правоохоронними органами України та Європол; використанню мережевого додатка безпечного обміну інформацією (SIENA) під час обміну оперативною та стратегічною інформацією.

Розглянуті проблемні питання реалізації заходів міжнародного співробітництва під час обміну інформацією між правоохоронними органами України з Європол у разі протидії кримінальним правопорушенням.

Розкриті основні механізми врегулювання порядку встановлення, введення в дію та експлуатації захищеної лінії зв'язку для обміну інформацією між правоохоронними органами України та Європол.

Встановлено нормативно-правовий зміст категорії «безпечний обмін інформацією». З огляду на зазначену мету автори поставили перед собою такі завдання: проаналізувати механізм безпечного обміну інформацією, що закріплює право правоохоронним органам України співпрацювати з Європол; розглянути теоретичні доктринальні підходи до обґрунтування загального зобов'язання держав співпрацювати.

Проведено аналіз та узагальнено механізм обміну оперативною та стратегічною інформацією під час здійснення взаємодії між правоохоронними органами України та Європол.

Авторами обґрунтовано доцільність використання мережевого додатка безпечного обміну інформацією SIENA як основного інструмента обміну оперативною та стратегічною інформацією під час протидії міжнародній злочинності.

У статті проведено аналіз статистичних даних Європолу щодо загальної кількості повідомлень додатка (SIENA), якими обмінювались заінтересовані сторони (включає запити, відповіді повідомлення про інформацію тощо). Наведені приклади спільних операцій, які були успішно реалізовані за допомогою сучасних інструментів правоохоронних органів держав-членів Європейського Союзу.

Розглянуті проблемні питання щодо обміну оперативною та стратегічною інформацією за допомогою мережевого додатка (SIENA) між правоохоронними органами України та Європол. Внесені пропозиції щодо поліпшення використання інструментів Європолу під час здійснення обміну інформацією.

Ключові слова: кримінальні правопорушення, міжнародне співробітництво, Європол, обмін інформацією, Secure Information Exchange Network Application (SIENA).

Постановка проблеми. З розвитком транснаціональної злочинності основним завданням правоохоронних органів України є вжиття превентивних і практичних заходів для боротьби з нею, а для виконання такого завдання необхідно мати правові підстави для надання гідної відповіді з боку інших держав. Останніми роками у нашій країні пройшло багато реформ, які своєю чергою створили велику кількість нових державних правоохоронних органів, до завдань яких віднесено забезпечення правопорядку в різних сферах, проте на поточний момент результати взаємодії та обміну інформацією під час їх діяльності є предметом дискусій. У зв'язку з цим виникає необхідність розроблення дієвого державного механізму посилення міжнародного співробітництва та використання нових інструментів обміну інформацією.

Підвищенню ефективності обміну оперативною та стратегічною інформацією між правоохоронними органами передусім необхідність посилення взаємодії між відповідальними суб'єктами, які беруть участь у боротьбі зі злочинністю, і відповідними правоохоронними органами інших країн. Саме завдяки можливості обміну інформацією з Європолем систематизуються та об'єднуються основні зусилля нашої країни з інституціями інших європейських держав щодо протидії кримінальним правопорушенням.

Метою статті є розгляд відносин співробітництва між правоохоронними органами України та Європолем.

Виклад основного матеріалу. Створення Агентства Європейського Союзу зі співробітництва у сфері правоохоронної діяльності (Європолу) починається з Договору про Європейський Союз [1], або Маастрихтського договору (англ. Maastricht Treaty), що також відомий як договір про Європейський Союз (ДЄС), який був підписаний 7 лютого 1992 року в місті Маастрихті (Нідерланди) між членами Європейської спільноти і набрав чинності 1 листопада 1993. Це призвело до утворення Європейського Союзу. Договір став результатом окремих консультацій стосовно політичного і валютного союзів.

Офіційно Європол був заснований 26 липня 1995 року, коли на виконання ст. 29 Маастрихтського договору [1] Радою Європейського Союзу було схвалено Конвенцію про створення Європейського поліцейського відомства. Основне завдання діяльності Європолу – здійснення загальної координації процесів співпраці поліцейських органів країн-членів ЄС та виконання функції щодо підтримки та посилення діяльності поліцейських органів та інших правоохоронних органів держав-членів Союзу, а також їх співробітництва у запобіганні та протидії тяжкій злочинності, тероризму і тим формам злочинності, що посягають на загальні інтереси, які виступають об'єктом політики Європейського Союзу. Фактично заснування загальноєвропейської поліцейської організації було, як зазначає В.В. Войніков, відповіддю на необхідність більш тісного співробітництва європейських країн у галузі боротьби зі злочинністю [2].

Європол можна визначити як організацію, що працює у сфері безпеки та призначена для підтримки служб поліції держав-членів. Спочатку Європейська поліцейська служба була міжурядовим органом, центральним елементом європейської поліцейської співпраці. Нині Європол – це Європейська організація поліцейського співробітництва. Європол не є органом виконавчої влади, однак виконує координаційну функцію для здійснення офіційних повноважень у державах-членах. Європол працює насамперед як інформаційна платформа. У цьому контексті він інформує держави-члени про кримінальні правопорушення проти них, збирає, зберігає та оперує різною кримінальною інформацією. З іншого боку, аналітичну підтримку надають органи держав-членів та інші наднаціональні організації для: стратегічного й оперативного аналізу, оцінювання загрози. Третє найважливіше завдання Європолу – створення дієздатних підрозділів для боротьби зі злочинами, що потребують спеціальних знань (наприклад, Європейського центру кіберзлочинності) [3].

Одним з основних нормативно-правових документів, підписаних у нашій державі, став Меморандум про взаєморозуміння між Україною та Європейським поліцейським офісом щодо встановлення захищеної лінії зв'язку від 11.03.2015 року [4]. Метою цього Меморандуму є врегулювання порядку встановлення, введення в дію та експлуатації захищеної лінії зв'язку для обміну інформацією між Міністерством внутрішніх справ України та Європолем.

Відповідно до ст. 2 Меморандуму обмін інформацією між МВС України та Європолем повинен здійснюватися тільки згідно із законодавством України, відповідними правовими актами Європолу та відповідними положеннями Угоди про співробітництво. Передача інформації з обмеженим доступом захищеною лінією зв'язку обмежена ступенем доступу до інформації [4].

Підписання другої редакції Угоди між Україною та Європейським поліцейським офісом про оперативне та стратегічне співробітництво відбулося 14.12.2016 року [5].

Компетенція Європолу поширюється на боротьбу з організованою злочинністю, тероризмом та іншими формами тяжких злочинів, які зачіпають дві або більше держави-члени у такий спосіб, що потребує спільного підходу держав-членів, зважаючи на масштаб, значущість та наслідки таких злочинів.

Отже, в Угоді визначені такі форми тяжких злочинів, як: тероризм; організована злочинність; незаконний обіг наркотиків; нелегальна діяльність, пов'язана з відмиванням коштів; злочини, пов'язані з ядерними та радіоактивними речовинами; нелегальне перевезення іммігрантів; торгівля людьми; злочини, пов'язані з автотранспортними засобами; вбивство та заподіяння тяжких тілесних ушкоджень; нелегальна торгівля людськими органами і тканинами; викрадення людей, незаконне обмеження свободи та взяття заручників; расизм та ксенофобія; пограбування та пограбування за обтяжуючих обставин; нелегальна торгівля предметами, що становлять культурну цінність, зокрема антикваріатом та виробами мистецтва; обман та шахрайство; злочини проти фінансових інтересів Союзу; незаконне використання конфіденційної інформації та маніпулювання фінансовим ринком; рекет та вимагання; підробка продукції та її піратське розповсюдження; підробка адміністративних документів та їх незаконний обіг; підробка грошових знаків та платіжних засобів; злочин з використанням комп'ютера; корупція; нелегальна торгівля зброєю, боєприпасами та вибухівкою; незаконна торгівля видами тварин, які перебувають під загрозою зникнення; нелегальна торгівля видами рослин, які перебувають під загрозою зникнення, та їхніх підвидів; злочини проти навколишнього середовища, включаючи забруднення з кораблів; нелегальна торгівля гормональними речовинами та іншими стимуляторами росту; сексуальне насильство та сексуальна експлуатація, включаючи матеріали про жорстоке поводження з дітьми та підбурювання дітей до сексуальних дій; геноцид, злочини проти людяності та воєнні злочини [5].

Національним контактним пунктом для України, який діє як центральний контактний пункт між іншими компетентними органами України та Європол, визначено відділ із взаємодії з Європол Національної поліції України.

Компетентними органами в Україні, які згідно з національним законодавством відповідають за запобігання та боротьбу з кримінальними правопорушеннями, є: Національна поліція України; Міністерство внутрішніх справ України; Адміністрація Державної прикордонної служби України; Головний Департамент по боротьбі з організованою злочинністю та корупцією Служби безпеки України; Державна фіскальна служба України; Державна служба фінансового моніторингу України; Національне антикорупційне бюро України; Офіс Генерального прокурора України [5].

Розглядаючи структурні підрозділи Європолу, окрему увагу необхідно приділити Оперативному центру (Operational Centre), який надає послуги правоохоронним партнерам цілодобово. Оперативний центр здійснює обмін інформацією між Європол, державами-членами ЄС та третіми сторонами щодо кримінальних правопорушень.

На Операційний центр Європолу покладені такі завдання, як:

- отримання та опрацювання основного масиву інформації між Європол та його партнерами;
- оцінка оперативної та стратегічної інформації та подальше її внесення до інформаційних систем (платформ) Європолу;
- підтримка спільних правоохоронних операцій;
- здійснення аналітичної роботи щодо перевірки інформації, що дозволяє виявити нові тенденції та події у протидії злочинності [6].

Фахівцями Європолу впроваджено надійну, ефективну та безпечну телекомунікаційну інфраструктуру, яка постійно вдосконалюється з метою покращення обміну оперативною та стратегічною інформацією між державами-членами ЄС, співпрацюючими партнерами і третіми сторонами.

Забезпечення безпечного обміну інформацією є головним напрямом діяльності Європолу, оскільки інформаційна безпека є основою для збереження довіри між усіма сторонами, які обмінюються оперативною та стратегічною інформацією з Європол та за його допомогою.

Одним з основних завдань Європолу під час обміну інформацією є безпечна та швидка передача конфіденційної інформації, у тому числі персональних даних. Основний канал обміну інформацією між Європол, державами-членами ЄС, країнами, що не входять до ЄС, і третіми сторонами є мережевий додаток безпечного обміну інформацією (the Secure Information Exchange Network Application (SIENA)).

Мережевий додаток безпечного обміну інформацією (SIENA) – це найсучасніша платформа, яка відповідає потребам інформаційних комунікацій правоохоронних органів.

Платформа дає можливість швидкого та зручного обміну оперативною та стратегічною інформацією щодо кримінальних правопорушень між:

- офіцерами зв'язку, які відряджені до Європолу, аналітиками та експертами;
- країнами-членами ЄС;
- третіми сторонами, з якими Європол уклав угоди про співробітництво [7].

Перший запуск додатка було здійснено 1 липня 2009 року та його використовували такі правоохоронні органи ЄС; співпрацюючі партнери Європолу (Євроюст, Frontex, OLAF, Інтерпол та інші); держави, які співпрацюють за угодами (Україна, Австралія, Канада, Норвегія, Швейцарія, США та інші).

Останніми роками доступ до додатка (SIENA) також був наданий спеціалізованим підрозділам правоохоронних органів, таким як служби з повернення активів (AROs), центри поліцейської митної співпраці (PCCCs), підрозділи фінансових розслідувань (FIUs), групи активного пошуку втікачів (ENFAST), спеціальні тактичні підрозділи (ATLAS) тощо [7].

Так, протягом 2019–2020 років за допомогою використання мережевого додатка (SIENA) Європол разом з 23 правоохоронними органами держав-членів ЄС (Латвія, Італія, Польща, Словаччина та інші) було реалізовано операцію із затримання організованого злочинного угруповання, яке причетне до шахрайства з пально-мастильними матеріалами.

Під час проведення операції було заарештовано 59 осіб з різних країн; вилучено 5,2 млн літрів пально-мастильних матеріалів (на суму близько 6,8 млн євро); вилучено нелегальні заправні станції та інше обладнання для розподілу палива; вилучено 78 тягачів та причепа до них; розпочато 93 кримінальні провадження.

Операція очолювалась Угорською національною податковою та митною адміністрацією (Nemzeti Adóés Vámhivatal, NTCA) та Словацькою фінансовою адміністрацією (Finančná správa Slovenskej republiky) [8].

Також до додатка (SIENA) було додано інструмент, який дозволяє обробляти інформацію щодо боротьби з тероризмом, що ініціювало підключення до SIENA підрозділів боротьби з тероризмом, тим самим посилюючи обмін інформацією та розвідкою у цьому напрямі. На початку 2020 року 49 правоохоронних підрозділів боротьби з тероризмом були підключені до спеціального антитерористичного інструмента (SIENA).

Стратегія Європолу 2020+ вимагає подальшого впровадження та розвитку додатка (SIENA) шляхом вдосконалення обміну інформацією Європолу з іншими правоохоронними підрозділами інших країн [7].

Розглядаючи статистичні дані Європолу, можна зазначити, що за допомогою додатка (SIENA) загальна кількість повідомлень, якими обмінювались заінтересовані сторони (включає запити, відповіді повідомлення про інформацію), становить 1,2 млн (2019 р.), 1,1 млн (2018 р.), 1 млн (2017 р.), 869 тис. (2016 р.), 732 тис. (2015 р.), 605 тис. (2014 р.) повідомлень за рік [9].

За категоріями кримінальних правопорушень повідомлення додатка (SIENA) становлять: крадіжки та організована злочинність – 16%; кримінальні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів – 14%; шахрайство – 14%; контрабанда та незаконне перетинання державного кордону – 12%; тероризм – 10%; нелегальна діяльність, пов'язана з відмиванням коштів, – 4%; різні види організованої злочинності – 5%; зброя і вибухові речовини – 15%; кіберзлочини – 18%; інші види – 30%.

За допомогою безпечного обміну інформацією у 2019 році порушено більше ніж 94 000 кримінальних проваджень [9].

Статистичні дані вказують на позитивні тенденції застосування мережевого додатка (SIENA) правоохоронними органами різних країн.

Мережевий додаток (SIENA) має ключове значення для становлення Європолу інформаційним центром країн ЄС. Це наближає Європол до одного з провідних правоохоронних органів, особливо якщо йдеться про сприяння та взаємний обмін оперативною та стратегічною інформацією у рамках протидії міжнаціональній злочинності.

Висновки. На підставі вищевикладеного можна дійти висновку, що Міністерство внутрішніх справ України доклало чимало зусиль для того, щоб підписати Угоду між Україною та Європейським поліцейським офісом про оперативне та стратегічне співробітництво, співпрацювати з державами-членами Європейського Союзу та їх партнерами з метою протидії транснаціональній злочинності та її подолання, а також підвищення рівня законності, безпеки та правопорядку.

Крім того, є декілька проблемних питань щодо обміну оперативною та стратегічною інформацією за допомогою мережевого додатка (SIENA).

По-перше, натеper є нагальна потреба розроблення міжвідомчої інструкції щодо використання мережевого додатка безпечного обміну інформацією (SIENA) та обміну інформацією, яка стосується міжнародної злочинності.

По-друге, необхідно спростити процедуру підключення робочого місця до мережевого додатка та розробити дієвий механізм навчання порядку роботи з програмним забезпеченням. Проводити заняття з особовим складом компетентних правоохоронних органів щодо можливостей Оперативного центру Європолу та використання його інструментів.

По-третє, необхідно здійснювати підготовку кваліфікованих співробітників компетентних державних органів, які спеціалізуються на здійсненні міжнародного співробітництва, у тому числі за допомогою міжнародних партнерів.

Підсумовуючи, слід зазначити, що, крім обміну інформацією, міжнародне співробітництво правоохоронних органів може включати обмін спеціальними знаннями, результатами стратегічного аналізу, інформацією щодо процедур кримінальних розслідувань, інформацією про методи запобігання злочинності, участь у навчальних заходах, а також надання консультацій та підтримки в окремих кримінальних розслідуваннях.

Shapovalenko Ye., Yemets O., Zlahoda O. The Secure Information Exchange Network Application (SIENA) as a tool in countering criminal offenses

The article is devoted to the establishment of cooperation relations between law enforcement agencies of Ukraine and Europol; the use of a network application of secure information exchange (SIENA), during the exchange of operational and strategic information.

The problematic issues of the implementation of measures of international cooperation in the exchange of information between law enforcement agencies of Ukraine with Europol, while countering a criminal offense are considered.

The main mechanisms for regulating the procedure for establishing, putting into operation and operating a secure communication line for the exchange of information between law enforcement agencies of Ukraine and Europol are disclosed.

Disclosed the normative and legal content of the category "secure exchange of information". Taking into account the goals, the author set himself the following tasks: to analyze the mechanism for the safe exchange of information, securing the right of law enforcement agencies of Ukraine to cooperate with Europol; consider theoretical doctrinal approaches to justify the general obligation of states to cooperate with each other.

The analysis of the mechanism for the exchange of operational and strategic information in the implementation of interaction between the law enforcement agencies of Ukraine and Europol is carried out.

The author substantiates the expediency of using the Secure Information Exchange Network Application (SIENA) as the main tool for the exchange of operational and strategic information while countering international crime.

The article analyzes the statistics of Europol regarding the number of application messages (SIENA) exchanged between interested parties (including requests, responses to information, etc.). Examples of joint operations that have been successfully implemented with the help of modern tools of law enforcement agencies of the member states of the European Union are given.

The problematic issues of the exchange of operational and strategic information using the network application (SIENA) between the law enforcement agencies of Ukraine and Europol are considered. Suggestions were made to improve the use of Europol instruments in the exchange of information.

Key words: criminal proceedings, International cooperation, Europol, information exchange, Secure Information Exchange Network Application (SIENA).

Література:

1. Договір про Європейський Союз (Маастрихт, 7 лютого 1992 года). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_029#Text.
2. Войніков В.В. Європейське поліцейське відомство (Європол): історія, завдання, структура. *Європейське право і національне законодавство* : збірник наук. праць. 2005. № 2. С. 61–64.
3. Міжнародний та міждержавний розшук як обов'язкова умова здійснення спеціального досудового розслідування (in absentia). International and Interstate Search as Prerequisite for Conducting Special Pre-Trial Investigation (in Absentia). URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/18652>.
4. Меморандум про взаєморозуміння між Україною та Європейським поліцейським офісом щодо встановлення захищеної лінії зв'язку від 11.03.2015 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_a12#top.
5. Угода між Україною та Європейським поліцейським офісом про оперативне та стратегічне співробітництво від 14.12.2016 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_001-16#Text.
6. Operational Centre. URL: <https://www.europol.europa.eu/activities-services/services-support/operational-coordination/operational-centre>.
7. Secure Information Exchange Network Application (SIENA). URL: <https://www.europol.europa.eu/activities-services/services-support/information-exchange/secure-information-exchange-network-application-siena>.
8. 59 arrests in Europe for fuel fraud. URL: <https://www.cde.ual.es/en/59-arrests-in-europe-for-fuel-fraud/#>.
9. Main Reports. URL: <https://www.europol.europa.eu/activities-services/main-reports>.

НОТАТКИ

Збірник наукових праць

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

**№ 2 (50)
2021**

Коректура • *В.О. Бабич*

Комп'ютерна верстка • *Ю.С. Семенченко*

Підписано до друку 01.07.2021 р. Формат 60×84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 20,69. Тираж 150. Замовлення № 0721/236.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефони: +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.